

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ - ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΚΟΥΡΤΗ ΜΥΡΣΙΝΗ

«ΝΟΕΙΝ-ΑΙΣΘΑΝΕΣΘΑΙ ΣΤΟ 'ΠΕΡΙ ΨΥΧΗΣ' ΤΟΥ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ: Η ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΣΧΟΛΙΑΣΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ
(ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΑΦΡΟΔΙΣΙΕΑΣ, ΘΕΜΙΣΤΙΟΣ, ΙΩΑΝΝΗΣ
ΦΙΛΟΠΟΝΟΣ)»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

3

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2011

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

026000305379

«ΝΟΕΙΝ-ΑΙΣΘΑΝΕΣΘΑΙ ΣΤΟ 'ΠΕΡΙ ΨΥΧΗΣ' ΤΟΥ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ: Η ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΣΧΟΛΙΑΣΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ
(ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΑΦΡΟΔΙΣΙΕΑΣ, ΘΕΜΙΣΤΙΟΣ, ΙΩΑΝΝΗΣ
ΦΙΛΟΠΟΝΟΣ)»

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΕΠΟΥΔΩΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ - ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΚΟΥΡΤΗ ΜΥΡΣΙΝΗ

«ΝΟΕΙΝ-ΑΙΣΘΑΝΕΣΘΑΙ ΣΤΟ 'ΠΕΡΙ ΨΥΧΗΣ' ΤΟΥ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ: Η ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΣΧΟΛΙΑΣΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ
(ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΑΦΡΟΔΙΣΙΕΑΣ, ΘΕΜΙΣΤΙΟΣ, ΙΩΑΝΝΗΣ
ΦΙΛΟΠΟΝΟΣ)»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2011

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

ΠΡΟΤΥΠΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΡΟΤΥΠΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΡΟΤΥΠΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΡΟΤΥΠΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΡΟΤΥΠΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΡΟΤΥΠΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΡΟΤΥΠΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΡΟΤΥΠΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΡΟΤΥΠΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ

Συμβουλευτική Επιτροπή

1. Πέτσιος Θ. Κωνσταντίνος, Αναπληρωτής Καθηγητής Φιλοσοφίας, Τμήμα Φ.Π.Ψ. Παν/μίου Ιωαννίνων
2. Καραμπατζάκη Ελένη, Επίκουρη Καθηγήτρια Φιλοσοφίας, Τμήμα Φ.Π.Ψ. Παν/μίου Ιωαννίνων
3. Καραφύλλης Γρηγόριος, Καθηγητής Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης Παν/μίου Ιωαννίνων

«Η έγκρισις διδακτορικῆς διατριβῆς ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων δὲν ὑποδηλοῖ τὴν ἀποδοχὴ τῶν γνωμῶν τοῦ συγγραφέως». (Ν. 5343/32, ἄρθρο 202/2)

Στην οικογένειά μου

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η παρούσα εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Διατμηματικού Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Ελληνική Φιλοσοφία - Φιλοσοφία των Επιστημών» και υποβλήθηκε στο Τμήμα Φιλοσοφίας - Παιδαγωγικής - Ψυχολογίας του Τομέα Φιλοσοφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και οφείλει πολλά στις υποδείξεις της τριμελούς επιτροπής προς την οποία εκφράζω τις ευχαριστίες μου. Ιδιαίτερος ευχαριστώ τον Αναπληρωτή Καθηγητή κ. Κωνσταντίνο Θ. Πέτσιο (Επόπτη Καθηγητή), ο οποίος παρακολούθησε με ενδιαφέρον και κριτική διάθεση όλα τα ερευνητικά στάδια της εργασίας, παρέσχε επωφελείς συμβουλές για τη βελτίωσή της και συνέβαλε με τις υποδείξεις του στη διαμόρφωση και ολοκλήρωσή της. Ο ίδιος ως διευθυντής του *Εργαστηρίου Ερευνών Νεοελληνικής Φιλοσοφίας* μου προσέφερε τη δυνατότητα να συνεργασθώ ερευνητικά με το *Εργαστήριο* και με τον τρόπο αυτό να έχω πρόσβαση στην εξειδικευμένη βιβλιοθήκη του, η αξιοποίηση της οποίας συντέλεσε καθοριστικά στην ολοκλήρωση της μεταπτυχιακής μας εργασίας. Επίσης, ευχαριστώ θερμά την Επίκουρη Καθηγήτρια κ. Καραμπατζάκη Ελένη, καθώς και τον Καθηγητή κ. Καραφύλλη Γρηγόρη - τα άλλα δύο μέλη της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής - για το ενδιαφέρον με το οποίο περιέβαλαν την παρούσα εργασία. Ιδιαίτερες ευχαριστίες, τέλος, απευθύνονται στον Καθηγητή κ. Παναγιώτη Νούτσο, πρόεδρο της Ειδικής Διατμηματικής Επιτροπής του Π.Μ.Σ. «Ελληνική Φιλοσοφία - Φιλοσοφία των Επιστημών» για το ενδιαφέρον του αναφορικά με την πορεία της εργασίας.

Φεβρουάριος 2011

Κούρτη Μυρσίνη

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	σελ.
Προλογικό σημείωμα	9
Πίνακας Περιεχομένων	10
Εισαγωγή	12

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΠΕΡΙ ΨΥΧΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ

1. Το <i>Περί Ψυχής</i> του Αριστοτέλη: συνοπτική παρουσίαση.	24
2. Εισαγωγικές επισημάνσεις στην <i>περί ψυχής</i> θεωρία.	42

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΔΥΝΑΜΙΣ

1. Ο ορισμός της αριστοτελικής έννοιας της <i>αντίληψης</i> .	49
2. Προσδιορισμός της λειτουργία της αισθητικής δύναμης.	57
3. Τα είδη των αισθητών.	64
3. 1. Τα <i>ιδιαιτέρα</i> αισθητά.	64
3. 2. Τα <i>κοινά</i> αισθητά.	68
3. 3. Τα <i>κατά συμβεβηκός</i> αισθητά.	70
4. Η αριστοτελική θεώρηση της αίσθησης της αφής.	72
5. Η σχέση της <i>ψυχής</i> προς το <i>σώμα</i> .	75
6. Η <i>αποσαφήνιση</i> της ορμητικής δύναμης της <i>ψυχής</i> .	81

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ
Η ΝΟΗΤΙΚΗ ΔΥΝΑΜΙΣ

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις στην έννοια του νοείν.	87
2. Ο ορισμός της φαντασίας.	92
3. Προσδιορισμός της λειτουργίας της ανάμνησης.	99
4. Η φύση του νοός.	103
4. 1. Δυνάμει ή παθητικός νους.	107
4. 2. Ποιητικός νους.	114
4. 3. Η σχέση του ποιητικού και δυνάμει νου προς το νοείν.	122
5. Διερεύνηση της σχέσης του νου με άλλες λειτουργίες.	126

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΑΙΣΘΑΝΕΣΘΑΙ ΚΑΙ ΝΟΕΙΝ: ΣΗΜΕΙΑ ΣΥΓΚΛΙΣΗΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΙΣΗΣ

1. Η επενέργεια του βιολογικού παράγοντα.	129
2. Η επίρεια της θεωρίας της γνώσης.	133
Συμπεράσματα	138
Βιβλιογραφία	142
Summary	164

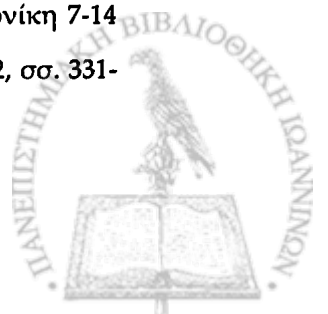

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται η ερμηνευτική ανασυγκρότηση των όρων νοεῖν και αἰσθάνεσθαι στο πλαίσιο της αριστοτελικής θεωρίας *περί ψυχῆς*, έτσι ώστε να αναδειχθούν τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των δύο αυτών εννοιών και ακολούθως να αποσαφηνισθεί η μεταξύ τους σχέση, η οποία είναι πρωταρχικής σημασίας για να κατανοήσουμε τη συνάφεια μεταξύ υποκειμένου και εξωτερικού κόσμου, αλλά και για να προσεγγίσουμε σε μεγάλο βαθμό ανάλογες θεωρίες που αφορμώνται από την αριστοτελική διδασκαλία¹.

Η νόηση και η αίσθηση όπως διερευνήθηκαν από τον Αριστοτέλη στην *Περί Ψυχῆς* πραγματεία του, και με τον τρόπο με τον οποίο αξιοποιήθηκαν αργότερα από τα φιλοσοφικά συστήματα, συντέλεσαν στην ανάπτυξη της επιστήμης, αφού την έφεραν πιο κοντά στη

¹ Για τις διάφορες κατευθύνσεις της πρόσληψης της αριστοτελικής *Περί ψυχῆς* διδασκαλίας, βλ. ενδεικτ., J. Vennebusch, «Die Interpretation von de anima III, 5 bei Albertus Magnus und anderen Lateinischen Kommentatoren», στο: *Πρακτικά Παγκοσμίου Συνεδρίου "Αριστοτέλης"* (Θεσσαλονίκη 7-14 Αυγούστου 1978), Τόμος II, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, 1981, σσ. 154-158· Amélie Oksenberg Rorty, «De Anima: its Agenda and its Recent Interpreters», στο: Martha C. Nussbaum and Amélie Oksenberg Rorty (Eds.), *Essays on Aristotle's De Anima*, Oxford, Clarendon Press, 1992, σσ. 12-13. Επίσης, για την επίδραση που άσκησε ο Αριστοτέλης στη διαμόρφωση της δυτικής σκέψης, βλ. ενδεικτ., Γεώργιος Μ. Παπαχατζής, «Ο Αριστοτέλης ως θεμελιωτής των φιλοσοφικών και επιστημονικών εννοιών», στο: *Πρακτικά Παγκοσμίου Συνεδρίου "Αριστοτέλης"*, Τόμος II, σσ. 327-331· Θεοδ. Γ. Σταυροπούλου, «Αριστοτέλης, ο θεμελιωτής της επιστημονικής μεθόδου και των αξιών του επιστημονικού ανθρωπισμού», στο: *Πρακτικά Παγκοσμίου Συνεδρίου "Αριστοτέλης"* (Θεσσαλονίκη 7-14 Αυγούστου 1978), Τόμος III, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, 1982, σσ. 331-351. [Πλήρη στοιχεία των μελετών καταχωρούνται μόνο στην πρώτη αναφορά].

φιλοσοφία. Πιο συγκεκριμένα, η πλατωνική παράδοση με την αμφισβήτηση και ενίοτε απόρριψη της προσφοράς των αισθήσεων, θεώρησε ότι η φιλοσοφία προκειμένου να προσεγγίσει την αλήθεια και τη θέαση του αγαθού πρέπει να ακολουθεί τη μεθοδικότητα της μαθηματικής επιστήμης.

Σύμφωνα με τον Πλάτωνα, τα είδη, αποδεσμευμένα από τις αισθήσεις, συνιστούν την πραγματική ουσία του φυσικού κόσμου². Θέλοντας να διαφυλάξει ο ίδιος φιλόσοφος το αγαθό της γνώσης και της αντικειμενικής αλήθειας από σοφιστικής προέλευσης αντιλήψεις που την απέρριπταν καταδικάζοντας τον άνθρωπο σε μία μόνιμη άγνοια, υποστήριξε ότι τα αντικείμενα της γνώσης, δηλαδή τα αντικείμενα που θα ήταν δυνατόν να ορισθούν, υπάρχουν, αλλά δεν πρέπει να ταυτιστούν με τα αισθητά της αντι-κείμενης πραγματικότητας· υφίστανται σε έναν επέκεινα κόσμο. Πρόκειται για τις πλατωνικές ιδέες ή είδη³, που συνιστούν τα αιώνια αρχέτυπα των αισθητών, υλικών πραγμάτων, τα οποία γίνονται αντιληπτά μόνο με τον λόγο και όχι με τις αισθήσεις.

Ο Πλάτων, ως γνωστόν, αντιλαμβάνεται την αίσθηση καθώς και τα φαινόμενα του αισθητού κόσμου ως μεταβλητά και εφήμερα, που βρίσκονται σε διαρκή γέννηση και φθορά, γεγονός που εξ' ορισμού τα καθιστά αναξιόπιστα. Τα αισθητά αντικείμενα θεωρούνται κατώτερα, υλικά και φθαρτά είδωλα των ιδεών, οι οποίες όχι μόνο τα μορφοποιούν,

² Βλ. Πλάτων, Πολιτεία, ΣΤ, 509d-511e.

³ Ο.π., ΣΤ, 511b 3-c 2: «το τοίνυν ἕτερον μάνθανε τμήμα τοῦ νοητοῦ λέγοντά με τούτο οὐ αὐτός ὁ λόγος ἄπτεται τῆ τοῦ διαλέγεσθαι δυνάμει, τὰς ὑποθέσεις ποιούμενος οὐκ ἀρχὰς ἀλλὰ τῷ ὄντι ὑποθέσεις, οἷον ἐπιβάσεις τε καὶ ὀρμάς, ἵνα μέχρι τοῦ ἀνυποθέτου ἐπὶ τὴν τοῦ παντός ἀρχὴν ἴων, ἀψαμενος αὐτῆς, πόλιν αὐ ἐχόμενος τῶν ἐκείνης ἐχομένων, οὕτως ἐπὶ τελευτὴν καταβαίη, αἰσθητῶ παντάπασιν οὐδενὶ προσχώμενος, ἀλλ' εἶδεσιν αὐτοῖς δι' αὐτῶν εἰς αὐτὰ, καὶ τελευτὰ εἰς εἶδη». Για την αριστοτελική κριτική στην πλατωνική θεωρία των ιδεών βλ. ενδεικτ., Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλά, Προβολές στον Αριστοτέλη, Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 1998, σσ. 25-40.

αλλά τους παρέχουν και την όποια υπόσταση έχουν. Ωστόσο, αναγνωρίζει στις αισθήσεις έναν θετικό ρόλο, όταν επηρεάζουν τη γνωστική διαδικασία ως αφορμές γνώσης, δηλαδή όταν αφυπνίζουν τη μνήμη και προκαλούν την ανάμνηση.

Στον διάλογο *Μένων*⁴ διατυπώνεται η θεωρία της ανάμνησης, υπό το πρίσμα ενός μύθου. Η ψυχή υφίσταται, πριν ενοικήσει το σώμα μας και εξακολουθεί να υπάρχει και μετά τον θάνατο. Προτού η ψυχή εισέλθει στο σώμα, γνωρίζει τις ιδέες στην αμιγή τους υπόσταση· αντικείμενό της είναι η ουσία των αληθινών πραγμάτων. Με την είσοδό της, όμως, στο σώμα και την υποταγή της στους φυσικούς νόμους, η ψυχή λησμονεί αυτά που γνώριζε. Με την ενσωμάτωση οδηγήθηκε στη λήθη, έχει όμως τη δυνατότητα στον κόσμο των αισθήσεων να αναμνησθεί την πρότερή της κατάσταση. Τις περισσότερες φορές η ψυχή κατορθώνει να ανακαλέσει στη μνήμη της αρκετά από αυτά που είχε θεαθεί στον νοητό κόσμο, προτού περιέλθει στον γήινο. Επομένως, η ψυχή ανακαλεί με τις κατάλληλες ερωτήσεις του φιλοσόφου αυτά που γνώριζε, προτού ενοικήσει το σώμα. Ουσιαστικά δεν πρόκειται για ανακάλυψη, αλλά για αναγνώριση. Οδηγείται λοιπόν στη γνώση, η οποία ουσιαστικά είναι ανάμνηση, και η απόκτηση γνώσης σε αυτόν τον κόσμο ερμηνεύεται τελικά ως διαδικασία ανάμνησης. Τα αισθητά πράγματα, δηλαδή, προκαλούν το ερέθισμα για να ανακληθεί στη μνήμη η πρότερη γνώση. Η νόηση, που εδράζεται στη ψυχή, είναι αυτή που οδηγεί στη γνώση των ιδεών και η γνώση των ιδεών στην αναγνώριση των πραγμάτων.

Είναι γνωστό ότι ο Αριστοτέλης απομακρύνθηκε από τη θεωρία του Πλάτωνα για την προτεραιότητα της νόησης⁵, στο βαθμό που εντοπίζει

⁴ Βλ. Πλάτων, *Μένων*, 84a-86c 5.

⁵ Για μία συνοπτική παρουσίαση των σημείων συνάντησης και απόκλισης αριστοτελικής και πλατωνικής θεωρίας, βλ. ενδεικτ., Ιωάννης Ν. Θεοδωρακόπουλος, «Σχέσεις Αριστοτέλους προς Πλάτωνα», στο: *Πρακτικά Παγκοσμίου Συνεδρίου "Αριστοτέλης"*

την αλήθεια στο ανθρώπινο υποκείμενο θεωρώντας πως πρόκειται για ένα κράμα μεταξύ νόησης και φυσικού κόσμου. Με αφετηρία την άποψη ότι η αισθητηριακή αντίληψη συμβάλλει στην προσαρμογή του οργανισμού στο περιβάλλον του, ο άνθρωπος, κατά τον Αριστοτέλη, διαμορφώνει τη ζωή του σύμφωνα με τον ενδιάθετο λόγο και χάρη σε αυτόν έχει τη δυνατότητα να μετασχηματίζει την περιβάλλουσα πραγματικότητα, εντός της οποίας διανοείται και πράττει. Μέσω των αισθήσεων, η νοητική λειτουργία προσλαμβάνει και αφομοιώνει τις αισθητές μορφές, επιτρέποντας στο υποκείμενο να νοεί. Καθ'αυτόν τον τρόπο, συνεισφέρει αποφασιστικά στην απόκτηση της γνώσης, καθώς προσφέρει την αληθινή και ουσιαστική μορφή των πραγμάτων, αφού «ή [...] τοῦ αἰσθητοῦ ἐνέργεια καὶ τῆς αἰσθησεως ἡ αὐτὴ μὲν ἐστὶ καὶ μία»⁶.

Στο έργο *Περὶ Ψυχῆς* ο Αριστοτέλης προβαίνει σε μία σημαντική ανάλυση των εννοιών του νοεῖν και αισθάνεσθαι. Η ανασυγκρότηση του περιεχομένου των εννοιών αυτών που επιχειρείται στην παρούσα εργασία βασίζεται στη φιλοσοφική ερμηνεία του κειμένου *Περὶ Ψυχῆς* του Αριστοτέλη, όπως αυτό διασώζεται και παραδίδεται από την πλέον αξιόλογη έκδοση του Immanuel Bekker, *Aristotelis Opera*, Vol. I. Berlin, 1960, 402a-435b⁷, εξετάζοντας παράλληλα και άλλα αριστοτελικά έργα,

(Θεσσαλονίκη 7-14 Αυγούστου 1978), Τόμος I, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, 1981, σσ. 79-86. Βλ. επίσης Γ. Μποζώνης, «Η κριτική των Πλατωνικών Ιδεών από τον Αριστοτέλη», *Χρονικά Αισθητικής*, 25-26 (1986-1987), σσ. 181-188.

⁶ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 425b 25-26.

⁷ Εκτός από την έκδοση του Immanuel Bekker αξιοποιούνται και οι παρακάτω σχολιασμένες εκδόσεις: Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*. Μετάφρ., εισ., σχόλ., Βασίλειος Τατάκης, Ευάγγελος Παπανούτσος (Επιμ.), Αθήνα, Ζαχαρόπουλος, χ. χ. Αριστοτέλης, *De Anima*, W. D. Ross (Ed.), Oxford, Clarendon Press, 1961. Αριστοτέλης, *De Anima*, Robert Drew Hicks (Ed.), Amsterdam, Adolf M. Hakkert (Publ.), 1965. Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*. Μετάφρ., εισ., σχόλ., Ι. Σ. Χριστοδούλου, Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 1998.

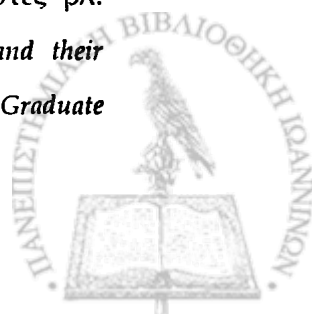

όπου η σύγκριση επιβάλλεται για την πληρέστερη κατανόηση και αποσαφήνιση των συναφών αποσπασμάτων.

Στην παρούσα μελέτη η διασαφήνιση του αριστοτελικού κειμένου, μέσα από την οπτική των απαιτήσεων της θεματικής μας, εδράζεται κατά κύριο λόγο στα ερμηνευτικά Υπομνήματα των Σχολιαστών⁸ και επικουρικά γίνεται μνεία στη δευτερεύουσα βιβλιογραφία, καθώς και σε ορισμένες απολήξεις της συναφούς συζήτησης στη μεταγενέστερη σκέψη. Η συμβολή των Υπομνηματιστών θεωρείται πολύτιμη και αναγκαία για την προσπέλαση των αριστοτελικών συγγραμμάτων καθώς σε πολλές περιπτώσεις διασώζουν γραφές που προέρχονται από παλαιότερα χειρόγραφα, συνδράμοντας με αυτόν τον τρόπο στην αποκατάσταση του αριστοτελικού *Corpus*, και, ακολούθως, στην αντιμετώπιση ασαφειών και νοηματικών δυσχερειών που περικλείει το κείμενο. Εκείνο το οποίο ενδιαφέρει πρωτίστως την παρούσα εργασία είναι η φιλοσοφική ερμηνεία την οποία επιχειρούν σε επιμέρους ζητήματα του αριστοτελικού έργου *Περί Ψυχής* οι τρεις Σχολιαστές (Αλέξανδρος Αφροδισιεύς, Θεμιστίος, Ιωάννης Φιλόππος), οι οποίοι εκφράζουν διαφορετικές φιλοσοφικές προσεγγίσεις του κειμένου.

Όσον αφορά τα σωζόμενα υπομνήματα του έργου *Περί Ψυχής* που θα αποτελέσουν τη βάση της εργασίας μας είναι τρία: Αλέξανδρου Αφροδισιέα (2ος-3ος αι. μ.Χ.) [*«Αλεξάνδρου Αφροδισιεύς Περί Ψυχής»* στο: Ivo Bruns (Ed.), *Commentaria in Aristotelem Graeca*, Supplem. II, Pars I, Berolini, 1887], το Υπόμνημα του Θεμιστίου (4ος αι. μ.Χ.) [*«Θεμιστίου παράφρασις τῶν Περί Ψυχής Αριστοτέλους»*, στο: Ricardus Heinze (Ed.), *Commentaria in Aristotelem Graeca*, Voluminis V, Pars 3, Berolini, 1899], και το

⁸ Γενικά για την ερμηνευτική πρόσληψη του Αριστοτέλη από τους Σχολιαστές βλ. ενδεικτ., Richard Sorabji (Ed.), *Aristotle Transformed. The ancient commentators and their influence*, London, 1990· A. V. Garrett, «The Ancient Commentators on Aristotle», *Graduate Faculty Philosophy Journal*, 17 (1994), σσ. 377-391.

Υπόμνημα του Ιωάννη Φιλοπόνου (6ος αι. μ.Χ.) [«Ιωάννου Αλεξανδρέως εις τὴν Περὶ Ψυχῆς Ἀριστοτέλους σχολικαὶ ἀποσημειώσεις ἐκ τῶν συνουσιῶν Ἀμμωνίου τοῦ Ἑρμείου μετὰ τινῶν ἰδίων ἐπιστάσεων», στο: Michael Hayduck (Ed.), *Commentaria in Aristotelem Graeca*, Voluminis XV, Berolini, 1897]. Εἶναι γνωστὸ, βεβαίως, ὅτι στους ἀρχαίους Σχολιαστὲς του Ἀριστοτέλη συγκαταλέγονται ἐπίσης ὁ Πρισκιανὸς ὁ Λυδὸς (5ος αι. μ.Χ.) [«Opera quae extant», στο: Bywater (Ed.), *Commentaria in Aristotelem Graeca*, Supplem. I, Pars 2, I. Berolini, 1886] καθὼς καὶ ὁ Σιμπλίκιος (6ος αι. μ.Χ.) [«In libros Aristotelis De Anima commentaria», στο: Michael Hayduck (Ed.), *Commentaria in Aristotelem Graeca*, Voluminis XI, Berolini, 1882], τῶν ὁποίων ὁμως τὰ ἔργα δὲν θὰ ἀποτελέσουν ὄρο ἀναφορᾶς στὴν ἐρευνά μας⁹. Αἰξίζει νὰ σημειωθεῖ πὼς καὶ ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ, ἀραβικὴ¹⁰ ὅπως καὶ λατινικὴ γραμματεία σώζονται ἔργα τὰ ὁποία ἀποτελοῦν σχόλια στο *Περὶ Ψυχῆς* καθὼς ἐπίσης ἀνάλογα Ὑπομνήματα ἔχουν συνθέσει καὶ Νεοέλληνες Φιλόσοφοι¹¹.

⁹ Στο ἐξῆς, ὅταν θὰ παραπέμπουμε σε κάποιον ἀπὸ τὰ Ὑπομνήματα του *Περὶ Ψυχῆς* θὰ ἀναφέρουμε μόνον τὸ ὄνομα του Ὑπομνηματιστῆ, τὸν τίτλο, τὴ σελίδα τῆς ἐκδόσεως του σχετικοῦ Ὑπομνήματος καὶ τοὺς στίχους του χωρίου.

¹⁰ Για τὴν πρόσληψη του *Περὶ Ψυχῆς* του Ἀριστοτέλη βλ. ἐνδεικτ., H. J. Blumenthal, *Aristotle and Neoplatonism in Late Antiquity: Interpretations of the Anima*, London, Duckworth, 1996. Σχετικὰ με τὴν ἀραβικὴ παράδοση βλ. ἐνδεικτ., Rüdiger Arnzen (Hrsg.), *Aristoteles' De Anima. Eine verlorene spätantike Paraphrase in arabischer und persischer Überlieferung. Arabischer Text nebst kommentar, quellen geschichtlichen Studien und Glossaren*, Leiden-New York-Köln, 1998.

¹¹ Ἐνδεικτ., ἀναφέρουμε ὅτι μετάφραση του *De Anima* του Θωμᾶ Ἀκινάτη ἐκπόνησε ὁ Γεώργιος Γενάδιος Σχολάριος. Βλ. Κώστας Θ. Πέτσιος, *Ἡ Περὶ Φύσεως συζήτηση στὴ Νεοελληνικὴ Σκέψη. Ὀψεις τῆς φιλοσοφικῆς διερεῦνησε ἀπὸ τὸν 15^ο ὡς τὸν 19^ο αἰῶνα*, Ἰωάννινα, 2003 (ανατύπωση: 2006), σ. 43- πβ. Thomas Aquinas, «Εἰς τὴν "Περὶ Ψυχῆς" πραγματεία τοῦ Ἀριστοτέλους ἐξηγήσεις τοῦ Θωμᾶ ἐρμηνευθεῖσα παρὰ Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου», στο: Γενναδίου του Σχολαρίου, *Ἄπαντα τὰ Εὐρισκόμενα. Oeuvres Complètes de Gennade Scholarios*. Publiées pour la première fois par † Mgr Louis Petit - † X.A. Sideridès -

Όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο γίνεται η προσπέλαση της *Περί Ψυχῆς* πραγματείας από τους τρεις Σχολιαστές, θα πρέπει να σημειωθεί πως ο Αλέξανδρος Αφροδισιεύς¹² θεωρείται ο πλέον αυθεντικός "εξηγητής" του Αριστοτέλη. Επιδίωξή του είναι και σε μεγάλο βαθμό το κατορθώνει να παρουσιάσει τον πραγματικό Αριστοτέλη, αποφεύγοντας να ερμηνεύσει τα κείμενά του μέσα από το πρίσμα των προσωπικών του φιλοσοφικών αντιλήψεων και εμμένοντας στην ορολογία του φιλοσόφου. Οι Έλληνες και οι Άραβες τον θαύμαζαν ιδιαίτερα, έτσι ώστε επεξηγώντας τον Αριστοτέλη επικαλούνταν ως μαρτυρία το όνομα του Αφροδισιέα.

Martin Jugie. Tome VI, Paris, 1933, σσ. 327-581. Για τα έργα των Νεοελλήνων Φιλοσόφων και το θεωρητικό πλαίσιο συγκρότησης βλ. *ό.π.*, σσ. 145 κ.ε..

¹² Βλ. ενδεικτ., Robert B. Todd, *Alexander of Aphrodisias on Stoic Physics. A study of the De mixtione with preliminary essays, text, translation and commentary*, Leiden, E. J. Brill, 1976, σσ. 1-20· Athanasios P. Fotinis, *The De Anima of Alexander of Aphrodisias: a Translation and Commentary*, Washington, University Press of America, 1979· F. M. Schroeder, «The Analogy of the Active Intellect to Light in the "De Anima" of Alexander of Afrodisias», *Hermes*, 109 (1981), σσ. 215-225· F. M. Schroeder, «Light and the active intellect in Alexander and Plotinus», *Hermes*, 112 (1984), σσ. 239-248· F. M. Schroeder -Robert B. Todd, *Two Greek Aristotelian Commentators on the Intellect*, Canada, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1990, σσ. 1-31, 45-74· F. M. Schroeder, «The Provenance of the "De Intellectu" attributed to Alexander of Afrodisias», *Documenti & Studi sulla Tradizione Filosofica Medievale*, 8 (1997), σσ. 105-120· H. J. Blumenthal, «Alexander of Afrodisias in the later Greek Commentaries on Aristotle's *De Anima*», στο: Jürgen Wiesner (Hrsg.), *Aristoteles Werk Und Wirkung Zweiter Band Kommentierung, Überlieferung, Nachleben*, Berlin-New York, Walter de Gruyter, 1987, σσ. 90-106· Robert W. Sharples, «The school of Alexander?», στο: Richard Sorabji (Ed.), *Aristotle Transformed*, σσ. 83-111. Για τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Richard Sorabji (Ed.), *Aristotle Transformed*, σσ. 487-489.

Σχετικά με την υπομνηματική δραστηριότητα του Θεμιστίου¹³, αξίζει να σημειωθεί πως πρόκειται για έναν νεοπλατωνικό φιλόσοφο ο οποίος επιχειρεί να συγκεράσει στον σχολιασμό του τις βασικές παραδοχές του Αριστοτέλη με ανάλογες του Πλάτωνα, θεωρώντας πως οι δύο φιλόσοφοι ουσιαστικά συμφωνούν. Στόχος του είναι να παρουσιάσει ένα έργο, που άλλοτε απλώς παραφράζοντας το αριστοτελικό κείμενο και άλλοτε προβαίνοντας σε καίριες μεταπλάσεις και μορφοποιήσεις του, θα μπορεί εύκολα να διαβαστεί παράλληλα με το *Περί Ψυχής* του Σταγειρίτη¹⁴. Προκειμένου να επιτευχθεί αυτό το αποτέλεσμα, ο Υπομνηματιστής προσεγγίζει την αρχαία πραγματεία υιοθετώντας τη μέθοδο της ανάλυσης ποικίλων αριστοτελικών έργων καθώς και αποσπασμάτων από το έργο όχι μόνο του Πλάτωνα αλλά και άλλων φιλοσόφων, όπως λόγου χάριν του Θεόφραστου.

¹³ Βλ. τις μελέτες που παρατίθενται στο: M. C. Lyons (Ed.), *Themistius Paraphrasis in libros Aristotelis de Anima*, London, 1973· P. Moraux, «Le "de Anima" dans la tradition grecque. Quelques aspects de l'interprétation du traité, de Théophraste à Thémistius», στο: G.E.R. Lloyd & G.E.L. Owen (Eds.), *Aristotle on Mind and the Senses*, Cambridge, 1978, σσ. 281-324· H. J. Blumenthal, «Themistius: the last Peripatetic commentator on Aristotle?», στο: Richard Sorabji (Ed.), *Aristotle Transformed*, σσ. 113-123· F. M. Schroeder - Robert B. Todd, *Two Greek Aristotelian Commentators on the Intellect*, σσ. 31-41, 77-133· Robert B. Todd (Transl.), *Themistius on Aristotle on the Soul*, Great Britain, Gerald Duckworth & Co. Ltd., 1996, σσ. 1-12. Βλ. επίσης τη διεξοδική βιβλιογραφία που παρατίθεται στο: Richard Sorabji (Ed.), *Aristotle Transformed*, σσ. 503-504.

¹⁴ Στην παρούσα εργασία υιοθετείται η γραφή Σταγειρίτης ως προσωνυμία του Αριστοτέλη, ενώ είναι δόκιμη και η γραφή Σταγειρίτης.

Ο Ιωάννης Φιλόπonos¹⁵, τέλος, υπήρξε πρωτότυπος στοχαστής, ο οποίος εξεδήλωνε κατηγορηματικά τη χριστιανική του πίστη. Αναγνώριζε την αυθεντία του Αριστοτέλη δεν δίσταζε, όμως, να αποστασιοποιηθεί από τις απόψεις του, να τις κριτικάρει και να τις διορθώνει όταν το θεωρούσε αναγκαίο. Μάλιστα, ο σχολιασμός του έργου *Περί Ψυχής*¹⁶ είναι ίσως το πρώτο από τα συγγράματα του Φιλοπόνου που περιέχει σημεία στα οποία ο τελευταίος δεν υιοθετεί την απλή εξήγηση, αλλά επικρίνει σημεία της αριστοτελικής διδασκαλίας τα οποία φαίνονταν να υπονομεύουν τη χριστιανική θεώρηση της ψυχής. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, εξάλλου, το έργο του είναι εκτενέστερο συγκριτικά με τα έργα των δύο Υπομνηματιστών που προαναφέρθηκαν.

Με γνώμονα τα τεκμήρια που μας προσφέρουν τα παραπάνω κείμενα διαμορφώνεται και η δομή της εργασίας, η οποία επιμερίζεται σε τέσσερα κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο προσφέρει το πλαίσιο μέσα στο οποίο αναδεικνύονται οι φιλοσοφικοί όροι με βάση τους οποίους αρθρώνεται η περί ψυχής θεώρια του Αριστοτέλη. Στη συνέχεια εξετάζουμε ξεχωριστά τα βασικά χαρακτηριστικά, τη λειτουργία και τη συμβολή, καταρχήν της αίσθησης και στη συνέχεια της νόησης, έτσι ώστε να είναι δυνατόν να προσδιορισθεί στο επόμενο κεφάλαιο η μεταξύ τους

¹⁵ Βλ. ενδεικτ., H. J. Blumenthal, «Body and Soul in Philoponus», *The Monist*, 69 (1986), σσ. 378-379 · Richard Sorabji, «John Philoponus», στο: Richard Sorabji (Ed.), *Philoponus and the rejection of Aristotelian science*, London, Gerald Duckworth & Co. Ltd., 1987, σσ. 1-40 · Henry Chadwick, «Philoponus the Christian Theologian», στο: Richard Sorabji (Ed.), *Philoponus and the rejection of Aristotelian science*, σσ. 41-56 · Koenraad Verrycken, «The development of Philoponus' thought and its chronology», στο: Richard Sorabji (Ed.), *Aristotle Transformed*, σσ. 233-274. Βλ. επίσης Richard Sorabji (Ed.), *Aristotle Transformed*, σσ. 497-499.

¹⁶ Αξίζει να σημειωθεί πως έχει αμφισβητηθεί η πατρότητα του Φιλοπόνου αναφορικά με το τρίτο βιβλίο του *Περί Ψυχής*. Βλ. ενδεικτ., P. Lautner, «Philoponus in De Anima III: Quest for an Author», *Classical Quarterly*, 42 (1992), σσ. 510-522.

σχέση και συνάρτηση. Η εργασία ολοκληρώνεται με την έκθεση των συμπερασμάτων στα οποία αποκρυσταλλώνεται η αναγνώριση του νοεῖν και του αισθάνεσθαι, δηλαδή της αυτοσυνειδησίας, ως κύριο γνώρισμα της ύπαρξης του ανθρώπου.

Μέσα από αυτή την πολύπλευρη επισκόπηση του πονήματος του Αριστοτέλη και την ανασυγκρότηση του εννοιολογικού περιεχομένου της νόησης και της αίσθησης, οι οποίες κατά τον Αφροδισιέα συναπαρτίζουν «τὸ εἶναι»¹⁷ της ψυχῆς, οδηγούμαστε σε δύο καίριες διαπιστώσεις. Η πρώτη σχετίζεται με τη ψυχή και την αναγνώρισή της ως ερείσματος της προσωπικής υπόστασης του υποκειμένου, γιατί αυτή είναι «τοῦτο ὃ ζῶμεν καὶ αισθανόμεθα καὶ διανοούμεθα πρώτως»¹⁸, όπως ακριβώς υπογραμμίζουν εξίσου οι Θεμιστιος¹⁹ και Φιλόπονος²⁰, αφού αποτελεί την αρχή των ικανοτήτων και ορίζεται με αυτές, δηλαδή με την ικανότητα της θρέψης, της αίσθησης, της σκέψης και με την κίνηση: «ἡ ψυχὴ [...] ἀρχὴ καὶ τούτοις ὄρισταί, θρεπτικῶ, αισθητικῶ, διανοητικῶ, κινήσει»²¹. Ο Φιλόπονος, ωστόσο, διαφοροποιείται με την άποψή του, μνημονεύοντας παράλληλα και τον Αφροδισιέα, θεωρώντας πως η ψυχή αποτελεί αρχή

¹⁷ Πβ. Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 92, 9-11: «ἀλλ' ἔστιν ἡ ψυχὴ τοῖς οὖσιν οὕτως ἢ αὐτῇ τῷ δυνάμεις εἶναι τῶν εἰδῶν αὐτῶν ληπτικὴ κατὰ τε τὸ νοεῖν καὶ τὸ αισθάνεσθαι. ἐν τούτῳ γάρ τῇ τοιαύτῃ ψυχῇ τὸ εἶναι».

¹⁸ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Β' 414a 12-13.

¹⁹ Βλ. Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 46, 18-20: «καὶ τοίνυν ζῶμεν τῇ ψυχῇ πρώτη καὶ αισθανόμεθα τῇ ψυχῇ. πρώτη ἄρα αὕτη αἰτία τοῦ ζῆν οὐχ ὡς ὑποκείμενόν τι καὶ ὕλη, ἀλλ' ὡς εἶδος καὶ ἐντελέχεια»

²⁰ Βλ. Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 245, 30-34: «πρώτως γάρ τῇ ψυχῇ καὶ ζῆν καὶ αισθάνεσθαι καὶ διανοεῖσθαι λεγόμεθα. οὐκ οὖν εἶδος ἡ ψυχὴ, ὕλη δὲ καὶ ὑποκείμενον τὸ σῶμα. ζῆν δὲ καὶ αισθάνεσθαι καὶ διανοεῖσθαι εἰπὼν τὴν φυτικὴν τε καὶ τὴν ἄλογον καὶ τὴν λογικὴν ψυχὴν ἐδήλωσεν, ἵνα ἐπὶ πάσης ψυχῆς ἀρμόση τὸν λόγον».

²¹ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Β' 413b 11-13.

των ενεργειών «τοῦ τρέφεσθαι, τοῦ αὔξεσθαι, τοῦ αἰσθάνεσθαι»²². Στα βασικά του σημεία ο ορισμός του Σταγειρίτη επιβιώνει αργότερα σε μία διαφορετική παράδοση σκέψης, τη χριστιανική, όπως μας επιτρέπει να κατανοήσουμε η παραδοχή του Γρηγορίου Νύσσης ο οποίος υπογραμμίζει τη λειτουργία της αίσθησης, όταν στο διάλογο *Περί Ψυχῆς καὶ Αναστάσεως* αποφαινεται πως «ψυχὴ ἐστὶν οὐσία γενητὴ, οὐσία ζῶσα, νοερά, σώματι ὀργανικῶ καὶ αἰσθητικῶ δύναμιν ζωτικὴν καὶ τῶν αἰσθητῶν ἀντιληπτικὴν δι' ἑαυτῆς ἐνείεσα, ἕως ἂν ἡ δεκτικὴ τούτων συνέστηκε φύσις»²³.

Ἡ δεύτερη διαπίστωση, ἡ ὁποία καθιστᾶ ευχερέστερη τὴν κατανόηση τῆς συνάφειας τῶν δύο ἐννοιῶν που μας ἀπασχολοῦν στὴν παρούσα ἐργασία, ἀφορᾶ τὴν συσχέτιση τῆς φύσης με τὴν ἀναζήτηση τῆς καθολικῆς ἀλήθειας καθὼς «πρὸς ἀλήθειαν ἅπασαν ἢ γνῶσις αὐτῆς μεγάλα συμβάλλεσθαι μάλιστα δὲ πρὸς τὴν φύσιν· ἔστι γὰρ οἶον ἀρχὴ τῶν ζῶων»²⁴. Ὁ Φιλόπωνος ταυτίζει «πᾶσαν ἀλήθειαν [...] πρὸς πᾶσαν φιλοσοφίαν»²⁵ καὶ ἐπεκτείνει τὸν συλλογισμό του ἐπισημαίνοντας πως «εἰ πρὸς πᾶσαν φιλοσοφίαν συμβάλλεται, δῆλον ὅτι καὶ πρὸς τὴν ἠθικὴν καὶ

²² Φιλόπωνος, *Περί Ψυχῆς*, σ. 237, 18-19. Βλ. ὁ.π., 16-25: «ὅτι δὲ οὐ τούτο οἶεται ὁ Ἀριστοτέλης, πολλάκις εἴρηται. προσφυέστερον δὲ καὶ ἀληθέστερον ὁ Ἀλέξανδρος ἐξηγεῖται ἀρχὴν καὶ αἰτίαν εἶναι λέγων τὴν ψυχὴν τοῦ τρέφεσθαι, τοῦ αὔξεσθαι, τοῦ αἰσθάνεσθαι, ἅπερ εἰσὶ τῶ ὄντι ἐνέργειαι ψυχῆς. ὅτι δὲ οὐκ ἀρχὴν τοῦ θρεπτικοῦ καὶ αἰσθητικοῦ τὴν ψυχὴν λέγει, ἐδήλωσεν ἐξ ὧν ἐπάγει ὅτι τούτοις ὄριστα, θρεπτικῶ, αἰσθητικῶ καὶ τοῖς λοιποῖς, ἀντὶ τοῦ περιῶρισται ἐν τούτοις ἢ ψυχῆ, καὶ ἐν τούτοις τὸ εἶναι τῆ ψυχῆ. ἐπὶ πᾶσι δὲ καὶ ὑστερον ἐπάγει τὸ κινητικόν, διότι ἐν πᾶσιν ὁράται τοῖς εἰρημένοις ἢ κίνησις, καὶ ἐν τῶ διανοητικῶ ἐκ ζητήσεως εἰς εὔρεσιν, καὶ ἀπὸ προτάσεων ἐπὶ συμπεράσματα».

²³ Γρηγόριος Νύσσης, *Ἀπαντα τὰ ἔργα*. Τόμος 1. Μετάφρ. εἰσ. σχόλ. κειμ. ὑπὸ Ἀθηναγόρου Κοκκινάκη, Θεσσαλονίκη, Πατερικὴς ἐκδόσεις "Γρηγόριος Παλάμας", 1979, σ. 228.

²⁴ Ἀριστοτέλης, *Περί Ψυχῆς*, Α' 402a 5-7.

²⁵ Φιλόπωνος, *Περί Ψυχῆς*, σ. 24, 34-35.

θεολογικήν και φυσικήν [...] εἶ γε φυσικοῦ μὲν ἔστιν ἔργον τὸ περὶ σωμάτων διαλεχθῆναι καὶ τῶν εἰδῶν αὐτῶν καὶ δυνάμεων, τῶν δὲ ἐν τοῖς σώμασιν εἰδῶν τὸ κάλλιστόν ἐστιν ἡ ψυχὴ»²⁶. Ο Θεμιστιος, αφετέρου, ονομάζει την κατανόηση της αλήθειας της ψυχῆς «πάμμεγα ἐφόδιον πρὸς [...] σύμπασαν τὴν ἀλήθειαν»²⁷, για να συμπεράνει πως «πρὸς [...] ἅπαντα τὰ μέρη τῆς φιλοσοφίας ἀξιολόγους δίδωσιν ἀφορμὰς [...] τὴν δὲ περὶ φύσεως θεωρίαν, ὅτι πηγὴ καὶ ἀρχὴ πάσης κινήσεως ἡ ψυχὴ ἴσως μὲν καὶ πᾶσι τοῖς σώμασι, μάλιστα δὲ τοῖς τῶν ζῶων καὶ τῶν φυτῶν»²⁸. Με αὐτὸν τον τρόπο γίνεται παραδεκτό ὅτι ὑπάρχει σύνδεση ἀνάμεσα στα κατώτερα φαινόμενα ἕως καὶ το ὑψιστο ον, καθὼς σύμφωνα με τον Αριστοτέλη «μηθὲν μάτην ποιεῖ ἡ φύσις»²⁹, ἀλλὰ, ὅπως ἀποφαίνεται ο Αφροδισιεύς «πάντα ἡ φύσις ἔνεκά του ποιεῖ»³⁰, ἀποψη τὴν ὁποία ἐνστερνίζεται καὶ ο Θεμιστιος διαπιστώνοντας στα σχόλιά του πως «πάντα ἢ ἔνεκά του ἢ ὡς συμπτώματα τῶν ἔνεκά του»³¹. Συνεπῶς, ἡ φύση του ἀνθρώπου κατανοεῖται ἐπαρκέστερα ὡς δυνατότητα, ὡς μία πορεία ἱεραρχώμενη που περιλαμβάνει κάθε εἶδος φαινόμενο καὶ μόνο ὅταν ο ἀνθρώπος ἀναπτυχθεῖ πλήρως σωματικά, ψυχικά καὶ πνευματικά, τότε πραγματώνει τὸ «τέλος» του³².

²⁶ Φιλόπρονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 25, 2-18.

²⁷ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 1, 27-28.

²⁸ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 1, 28-2, 5.

²⁹ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 434a 31.

³⁰ Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 28, 8.

³¹ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 123, 22-23.

³² Ἐχει ἐκφραστεῖ καὶ ἀντίθετη πρὸς τὴν ἀριστοτελικὴ τελεολογία θέση με χαρακτηριστικὸ ἐκπρόσωπο τον Γεώργιο Γεμιστό Πλήθωνα. Βλ. ἐνδεικτ., Λ. Κ. Μπαρτζελιώτης, «Ἡ ὑπὸ Πλήθωνος κριτικὴ τῆς ἀριστοτελικῆς τελεολογίας», στο: Δ. Ζ. Ανδριόπουλος (Ἐκδ.) - Ν. Μελισσιδῆς (Ἐπιμ.), *Αριστοτέλης. Ὀντολογία - Γνωσιοθεωρία - Ἠθικὴ - Πολιτικὴ Φιλοσοφία*, Ἀθήνα, Πιτσιλός, 1996, σσ. 562-571. Για τὶς ἀπόψεις του Πλήθωνος πβ. Κώστας Θ. Πέτσιος, *Ἡ Περὶ Φύσεως συζήτηση στὴ Νεοελληνικὴ Σκέψη*, σσ. 25 κ.ε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΠΕΡΙ ΨΥΧΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ

1. Το *Περί Ψυχῆς* του Αριστοτέλη: συνοπτική παρουσίαση.

Ο Αριστοτέλης, στα τρία βιβλία του *Περί Ψυχῆς* δεν ασχολείται με την αφηρημένη, καθολική φύση³³ της ψυχῆς, αλλά, πρωτίστως, με τη φύση της καθεαυτήν. Αναζητά τον τρόπο που δρα και τις δυνατότητες που έχει να ενεργεί καθώς και μία γενική έννοια περί ψυχῆς, που να εξηγεί όλα τα φαινόμενα, τόσο του "συνειδέναί", όσο και της ζωῆς. Δεν πρόκειται, δηλαδή, για μία μεταφυσική πραγμάτευση της ψυχῆς, αφού η μεταφυσική θεώρηση εκλαμβάνει τη ψυχή ως πράγμα, και επιχειρεί να της προσδώσει ποιότητες.

Το πρόβλημα της ψυχῆς αντιμετωπίσθηκε αναφορικά με τον άνθρωπο, ως σύνολο και όχι αυτονομημένα, αφού το αμετάβλητο υποκείμενο, το οποίο αποτελεί τη βάση της προσωπικής υπόστασης κάθε οντότητας είναι η ψυχή του. Αποτελεί την εσώτερη και αόρατη αρχή, η οποία εξασφαλίζει τη συνέχειά του παρά τις πολυποίκιλες φυσικές αλλοιώσεις. Έχοντας, λοιπόν, στο επίκεντρο της έρευνάς του τον άνθρωπο, ο οποίος νοείται ως μία ψυχοβιολογική ολότητα και «τὰ τῆς ψυχῆς πάθη πάντα εἶναι μετὰ σώματος»³⁴ και «ἀχώριστα τῆς φυσικῆς

³³ Στον όρο φύση συγκαταλέγεται το σύνολο των ουσιαδών λειτουργιών και χαρακτηριστικών ενός όντος στην εξέλιξή του.

³⁴ Αριστοτέλης, *Περί Ψυχῆς*, Α' 403 -17.

ύλης»³⁵, ο Αριστοτέλης επιχειρήσει να προσδιορίσει τη ψυχή λαμβάνοντας υπόψην του βιολογικές, γνωσιολογικές και ηθικές εκδηλώσεις παράλληλα με τις διανοητικές.

Εκκινώντας την ανάλυσή του, εντάσσει την έρευνα για τη ψυχή μεταξύ των «βελτιόνων τε και θαυμασιωτέρων»³⁶ πραγμάτων, φράση που για τον Φιλόπονο εμπερικλείει «ὄλη τοῦ προιμίου διάνοια»³⁷. Η έρευνα που σχετίζεται με τη ψυχή υπερτερεί σύμφωνα με τον Θεμίστιο ως προς «τῷ ἀκριβεί καὶ τῷ θαυμασίῳ»³⁸ έναντι των άλλων επιστημών, καθώς «παρά

³⁵ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Α' 403b 17-18. Για μία συνοπτική παρουσίαση των ερμηνειών των νεότερων φιλοσόφων για τα πάθη της ψυχῆς βλ. ένδεικτ., Γιάννης Πρελορέντζος, «Εισαγωγικές παρατηρήσεις σχετικά με την προσέγγιση των παθών της ψυχῆς στον Αριστοτέλη και στη νεότερη φιλοσοφία», στο: Δ. Ν. Κούτρας (Επιμ.), *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Αριστοτελικῆς φιλοσοφίας: Περὶ ποιητικῆς καὶ ρητορικῆς τέχνης κατ' Αριστοτέλη* (Αθήνα, 2001), Αθήνα, Εταιρεία Αριστοτελικῶν Μελετῶν, 2003, σσ. 306-340. Βλ. επίσης για έναν γενικότερο προσανατολισμό αναφορικά με τα πάθη της ψυχῆς René Descartes, *Τα πάθη της ψυχῆς*. Εισαγωγή-Μετάφρ., Γιάννης Πρελορέντζος, Αθήνα, Κριτική, 1996· πβ. Βασιλική Γρηγοροπούλου, «Το πρόβλημα ψυχῆς - σώματος στον Καρτέσιο», *Αξιολογικά* (1999), σσ. 163-169. Στη νεοελληνική φιλοσοφία με αφορμή τις οικείες αντιλήψεις του Descartes διαμορφώνεται ένα ανάλογο ρεύμα σκέψης. Βλ. διεξοδικά Κώστας Θ. Πέτσιος, «Ανθρωπολογία και Γνωσιοθεωρία στις απαρχές 18^{ου} αιώνας. Descartes και Νεοελληνική σκέψη», *Ο Εραμιστής*, 22 (1999), σσ. 44-79· πβ. του ίδιου «Ψυχή - Σῶμα στη φιλοσοφική θεώρηση του Βικεντίου Δαμοδού. Μία πρώιμη αξιοποίηση της καρτεσιανῆς σκέψης», *Δωδώνη*, ΚΖ (1998), σσ. 169-188· βλ. επίσης τις επισημάνσεις του Γρηγόρη Καραφύλλη, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Φιλοσοφικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα, 2008, σσ. 284-287.

³⁶ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Α' 402a 2-3. Βλ. ό.π., 1-5: «τῶν καλῶν καὶ τιμιῶν εἶδησιν ὑπολαμβάνοντες, μᾶλλον δ' ἑτέρων ἑτέρας ἢ κατ' ἀκριβείαν ἢ τῷ βελτιόνων τε καὶ θαυμασιωτέρων εἶναι, δι' ἀμφότερα ταῦτα τὴν περὶ τῆς ψυχῆς ἱστορίαν εὐλόγως ἂν ἐν πρώτοις τιθεῖται».

³⁷ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 22, 17.

³⁸ Θεμίστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 1, 18-19.

ψυχής ή ακρίβεια»³⁹ και «σχεδόν διὰ πάντων διήκει τῶν ὄντων ή τής ψυχής φύσις»⁴⁰. Ο ίδιος θεωρεί ακόμη, την κατανόηση της αλήθειας της ψυχής ως εφελτήριο για την αναζήτηση της καθολικής έννοιας της αλήθειας, προσδίδοντάς της τον χαρακτηρισμό «πάμμεγα ἐφόδιον»⁴¹.

Για να ορίσει τη ψυχή ο Αριστοτέλης αφορμάται από την έννοια της ουσίας⁴², καθώς αυτή αποτελεί «πάσης [...] ἀποδείξεως ἀρχή»⁴³ και «ἀρχή πάσης ἀποδείξεως ὁ ὀρισμός»⁴⁴, όπως αποφαινεται ο Θεμιστιος, και ο ορισμός κατά τον Φιλόπονο «ἐκ τῶν καθ' αὐτό ὑπαρχόντων τοῖς πράγμασι λαμβάνεται»⁴⁵. Συνεπώς, προέχει να γνωρίσουμε την ουσιαστική υπόσταση της ψυχής, προκειμένου να προβούμε σε κάποιον ορισμό της⁴⁶.

³⁹ Θεμιστιος, *Περί Ψυχής*, σ. 1, 19-20.

⁴⁰ Ο.π., σ. 1, 20-21.

⁴¹ Ο.π., σ. 1, 27. Βλ. ὀ.π., 26-28: «εἰ δέ τι περι ψυχής ἀληθές κατανοήσαιμεν, πάμμεγα ἀν ἐφόδιοι εἶη τοῦτο πρὸς συμπασσιν τὴν ἀληθειαν».

⁴² Η ουσία σε αυτό το σημείο αποτελεί συνώνυμο με το «τὸ τι ἦν εἶναι», δηλαδή το σύνολο των ουσιαστικών γνωρισμάτων ενός ὄντος και προηγείται χρονικά και λογικά σε σχέση με όλες τις άλλες ιδιότητές του. Για τον προσδιορισμό της ουσίας βλ. ενδεικτ., Γ. Μουρέλος, «Οι έννοιες της ουσίας και του συμβεβηκότος στην Οντολογία του Αριστοτέλη», στο: Δ. Ζ. Ανδριόπουλος (Εκδ.) - Ν. Μελισσιδης (Επιμ.), *Αριστοτέλης. Οντολογία - Γνωσιοθεωρία - Ηθική - Πολιτική Φιλοσοφία*, σσ. 302-304. W.K.C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy. VI Aristotle: An Encounter*, Cambridge - New York - Port Chester - Melbourne - Sydney, Cambridge University Press, 1990 (1981), σσ. 203-222.

⁴³ Αριστοτέλης, *Περί Ψυχής*, Α' 402 b 25.

⁴⁴ Θεμιστιος, *Περί Ψυχής*, σ. 5, 19. Βλ. ὀ.π., 19-26: «ἀρχή μὲν οὖν πάσης ἀποδείξεως ὁ ὀρισμός. ἔστι μὲντοι γε ὡσπερ κύκλος τις· καθάπερ γάρ ἐν τοῖς καθ' αὐτά ὑπαρχουσιν ἐμφαίνεται τὸ τι ἦν εἶναι, εἰ κατὰ τὸ φαινόμενον ὀρθῶς προληφθῆιη, οὕτω κἀν τῷ τι ἦν εἶναι τὰ καθ' αὐτά ὑπαρχοντα προδηλοῦνται, καὶ ἐφ' ὧν μὲν ῥάων ή πρόοδος ἐκ τῶν ὀρισμῶν ἀρχομένοις ἐπὶ τὰ καθ' αὐτά συμβεβηκота, ὅπερ ἐπὶ τῶν μαθημάτων μάλιστα συμβαίνει, ἐφ' ὧν δὲ ἀνάπαλιν ἐκ τῶν καθ' αὐτά ὑπαρχοντων, ὡς σχεδόν ἐπὶ πάντων τῶν φυσικῶν».

⁴⁵ Φιλόπονος, *Περί Ψυχής*, σ. 42, 30-31.

⁴⁶ Ο Πλάτων στον διάλογο *Φαῖδρος* αποδίδει τον ορισμό της ψυχής προσεγγίζοντας τον υπερβατικό της λόγο με μία αλληγορική προσέγγιση. Για το θέμα βλ. ενδεικτ., Δημήτρης

Για να συμβεί αυτό, δεν θα πρέπει να απομονώσουμε τη ψυχή από τα φαινόμενα που εκδηλώνονται σε αυτή, καθώς «τὰ συμβεβηκότα συμβάλλεται μέγα μέρος πρὸς τὸ εἶδέναι τὸ τί ἐστίν»⁴⁷. Στα ψυχικά φαινόμενα ο Αριστοτέλης αναγνωρίζει τα εξής τρία: «πάθη, δυνάμεις, ἔξεις»⁴⁸, ενώ από λειτουργικής απόψεως διακρίνει τις λειτουργίες της αίσθησης, της ὀρεξης, της επιθυμίας και του νου, των οποίων προηγείται η θρεπτική δύναμη της ψυχής, δύναμη που συναντάται και στα φυτά. Ο Αφροδισιεύς τη χαρακτηρίζει ως «πρώτη τῶν τῆς ψυχῆς δυνάμεων»⁴⁹ της οποίας «οἰκεία ἔργα» αποτελούν «τὸ θρέψαι τε καὶ αὐξῆσαι, οὕτως δὲ καὶ τὸ γεννῆσαι ὁμοιον τῷ σπεύραντι»⁵⁰.

Σε αυτό το σημείο, όπου πρωτοσυναντούμε τις έννοιες του νοεῖν καὶ αἰσθάνεσθαι, ως λειτουργίες της ψυχῆς, ανακύπτει το ερώτημα κατά πόσον θα πρέπει να εξεταστούν πρώτες στην πραγμάτευση της ίδιας της ψυχῆς, ἢ με τη διατύπωση του κειμένου «πότερον τὰ μόρια χρή ζητεῖν πρότερον ἢ τὰ ἔργα αὐτῶν, οἷον τὸ νοεῖν ἢ τὸν νοῦν, καὶ τὸ αἰσθάνεσθαι ἢ τὸ αἰσθητικόν»⁵¹. Την ίδια απορητική διάθεση διαπιστώνουμε και στο κείμενο του Θεμιστίου, ο οποίος διερωτάται «εἰ δόξειε περὶ τῶν μερῶν, πότερον τὰς οὐσίας αὐτῶν ἢ τὰς ἐνεργείας ἡμῖν προτέρας διδακτέον; [...] καὶ εἰ περὶ τῶν

Ι. Παπαδῆς, «Ο μύθος της ψυχῆς του Πλατωνικού "Φαίδρου"», *Φιλοσοφία*, 19-20 (1989-1990), σσ. 472-479. Για έναν γενικό προσανατολισμό αναφορικά με τις ομοιότητες και διαφορές μεταξύ Πλάτωνα και Αριστοτέλη σε σχέση με την έννοια της ψυχῆς βλ. ενδεικτ., J. P. Vincenzo, «Plato and Aristotle on the soul», *Φιλοσοφία*, 19-20 (1989-1990), σσ. 269-277.

⁴⁷ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Α' 402 b 21-22· πβ. Θεμιστίος, σ. 5, 31-33: «οὐδενὸς οὖν ἦττον τῶν εἰρημένων ἀναγκαῖόν ἐστι πρὸς τὴν εὕρεσιν τῆς οὐσίας αὐτῆς τὸ διελέσθαι καὶ τὰ ἔργα καὶ τὰ πάθη σύμπαντα τῆς ψυχῆς».

⁴⁸ Αριστοτέλης, *Ἠθικῶν Νικομάχειων*, 1105 b 20.

⁴⁹ Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 32, 6-7.

⁵⁰ Ο.π., σ. 32, 10-11.

⁵¹ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Α' 402 b 11-13.

ἐνεργειῶν, ἀρα περὶ αὐτῶν πρότερον ἢ περὶ τῶν ὑποκειμένων καὶ ἐνεργείαις;»⁵².

Παρόμοια αμφιβολία διατυπώνεται αναφορικά με τα πάθη της ψυχῆς. Ἐν προκειμένῳ ἡ δυσκολία ἐγκείται στον προσδιορισμὸ τους («πότερόν ἐστὶ πάντα κοινὰ καὶ τοῦ ἔχοντος ἢ ἐστὶ τι καὶ τῆς ψυχῆς ἴδιον αὐτῆς»⁵³) μέσω του οποίου ἐγείρεται τὸ ζήτημα τῆς σχέσης τῆς ψυχῆς καὶ του σώματος, ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ σχόλιο του Θεμιστίου. Ὁ Ὑπομνηματιστὴς με ἀπορητικὴ διάθεση ἀποφαίνεται «πότερον ἅπαντα κοινὰ ἐστὶν αὐτῇ πρὸς τὸ σῶμα, [...] ἢ τινὰ μὲν κοινὰ τινὰ δὲ αὐτῆς μόνῃς τῆς ψυχῆς»⁵⁴. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιμετωπίζει τὸ θέμα αὐτὸ ὡς «μὲν ἀναγκαῖον, οὐ ῥάδιον δέ»⁵⁵, γι' αὐτὸ καὶ θα διερευνηθεῖ ἐπισταμένως στο δεῦτερο κεφάλαιο τῆς ἐργασίας, γιὰ νὰ ἀναγνωρίσει ἀμέσως μετὰ τὴ ψυχοσωματικὴ ἐνότητα, καθὼς «φαίνεται δὲ τῶν μὲν πλείστων οὐθὲν ἄνευ τοῦ σώματος πάσχειν οὐδὲ ποιεῖν, οἷον ὀργίζεσθαι, θαρρεῖν, ἐπιθυμεῖν, ὄλως αἰσθάνεσθαι»⁵⁶. Ὁ Ἀφροδισιεύς τονίζει πῶς «μηδεμίαν οἷόν τε ψυχῆς ἐνέργειαν χωρὶς σωματικῆς λαβεῖν κινήσεως»⁵⁷, ἐπομένως «δῆλον ὡς τοῦ σώματός ἐστὶ τι καὶ ἀχώριστος αὐτοῦ»⁵⁸, ἐνῶ ὁ Φιλόπονος ἐπισημαίνει πῶς «τὰ γὰρ τῶν παθῶν πλείστα καὶ μετὰ σώματος γίνεται καὶ περὶ σώματα»⁵⁹ γιὰ νὰ διαπιστώσει ὅτι «τοῦ συναμφοτέρου καὶ οὐκ ἴδια τῆς ψυχῆς τὰ τοιαῦτα»⁶⁰.

⁵² Θεμιστίος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 4, 29-33.

⁵³ Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Α' 403a 3-5.

⁵⁴ Θεμιστίος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 5, 33-35.

⁵⁵ Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Α' 403a 5.

⁵⁶ Ο.π., Α' 403 a 5-7.

⁵⁷ Ἀφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, δ. 12, 21-22.

⁵⁸ Ο.π., σ. 12, 22.

⁵⁹ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 45, 2

⁶⁰ Ο.π., σ. 45, 6.

Όπως είναι γνωστό της ανάλυσης προτάσσεται μία ιστορική αναδρομή αναφορικά με τη φύση της ψυχής, την οποία μνημονεύει εκτενώς και ο Θεμίστιος, αφού για τον ίδιο αποτελεί «ανάγκη [...] τὰς τῶν παλαιῶν δόξας ἐπιδραμεῖν καὶ κοινωνοὺς συμπαραλαβεῖν εἰς σκέψιν»⁶¹. Ακόμη, ο ίδιος εκθέτει τη μέθοδο με την οποία θα αξιοποιήσει τις δοξασίες των παλαιότερων, αναφέροντας πως «τὰ μὲν καλῶς εἰρημένα λάβωμεν, τὰ δὲ μὴ καλῶς φυλαξώμεθα»⁶². Ο Φιλόπονος, πάλι, τονίζει με έμφαση τον σκοπό αυτής της αναδίφησης σημειώνοντας πως «ἀρχὴ ἐστὶν εὐπορίας ἢ ἀπορίας, ἀποροῦντας οὖν περὶ ψυχῆς ὑπὲρ τοῦ εὐπορήσαι δεῖ καὶ τὰ παρὰ τῶν παλαιῶν περὶ αὐτῆς εἰρημένα προδιελεξεθῆναι»⁶³. Καθ'αυτόν τον τρόπο, συνδέει το παρόν με την προϊστορία των φιλοσοφικών αναζητήσεων, πιστεύοντας πως η επιστημονική γνώση εξελίσσεται σταδιακά σε ανώτερα επίπεδα, ακολουθώντας, αφενός, την εξελικτική μέθοδο και, αφετέρου, προχωρώντας με ασφάλεια στη γενίκευση.

Προβαίνοντας σε αυτή την κριτική της προγενέστερης παράδοσης ο Αριστοτέλης προβαίνει στο συμπέρασμα πως η ψυχή ορίζεται από τα εξής τρία χαρακτηριστικά: «κινήσει, αἰσθήσει, τῷ ἀσωμάτῳ»⁶⁴, τα οποία παραδέχεται και ο Φιλόπονος. Ο ίδιος ανακεφαλαιώνοντας δηλώνει ότι «ὀρίζονται δὲ οἷον περιγράφουσι καὶ χαρακτηρίζουσι. πρότερον δ' εἰπὼν κινήσει καὶ αἰσθήσει γνωρίζεσθαι τὴν ψυχὴν, νῦν προσέθηκε καὶ τῷ ἀσωμάτῳ, ὡς ἐκ τῶν ἀπριθμημένων δοξῶν καὶ τοῦτο ἀνακύψαν καὶ εὐρεθέν»⁶⁵ και επεκτείνοντας τον συλλογισμό του αναφέρει πως «τῷ γὰρ εὐκινήτῳ καὶ ἀεικινήτῳ συνέπεται τὸ ἀσώματον· ἀσώματον δὲ οὐ τὸ κυρίως λέγει νῦν, ἀλλὰ τὸ λεπτομερέστατον. πάντα δέ, φησί, ταῦτα, ἢ κινήσεις, ἢ

⁶¹ Θεμίστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 8, 39-9, 1.

⁶² Ο.π., σ. 9, 1-2.

⁶³ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 64, 22-24.

⁶⁴ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Α' 405b 11-12.

⁶⁵ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 90, 20-23.

αἰσθησις, τὸ ἀσώματον πρὸς τὰς ἀρχὰς ἀνάγεται· τουτέστι τοιαύτην φασὶν αὐτὴν εἶναι, ἐπειδὴ ἐκ τοιούτων ἀρχῶν»⁶⁶. Ο Θεμιστιος, ωστόσο, όταν σχολιάζει το συγκεκριμένο χωρίο διαφοροποιείται από τους προαναφερθέντες, θεωρώντας πως «ἐκ τῆς ἱστορίας δῆλόν ἐστιν, ὅτι δύο μὲν προτίθενται περὶ τὴν ψυχὴν θεωρεῖν κίνησιν καὶ γνῶσιν, ὑποφέρονται δὲ ὡσπερ καὶ ἄκοντες ἐπὶ τρίτον ἕτερον τὸ ἀσώματον»⁶⁷.

ἔχοντας ἤδη αναφέρει ο Σταγειρίτης πως ἡ ψυχὴ εἶναι κίνησις, ὅπως αποδεικνύεται ἀπὸ το γεγονός πως τὸ ἔμψυχο διαφέρει ἀπὸ τὸ ἀψυχο «κινήσει τε καὶ τῷ αἰσθάνεσθαι»⁶⁸ ἢ ὅπως διευκρινίζει ο Θεμιστιος «τὸ ἔμψυχον τοῦ ἀψύχου δύο τούτοις μάλιστα διενήνοχε, τῷ τε κινεῖσθαι ἐξ ἑαυτοῦ καὶ τῷ αἰσθάνεσθαι»⁶⁹, συμπεραίνει πως «ἐν τι τῶν ἀδυνάτων τὸ ὑπάρχειν αὐτῇ κίνησιν»⁷⁰ σε ἀντίθεση με τὸν Πλάτωνα ο οποίος στο ερώτημα τί εἶναι ψυχὴ κατηγορηματικά ἀπαντᾷ «τὸ αὐτὸ ἑαυτὸ κινεῖν»⁷¹. Οἱ Θεμιστιος καὶ Φιλόπονος ἐνισχύουν τὴ θέση τοῦ Ἀριστοτέλη, καταθέτοντας ὁ πρῶτος πως εἶναι «ὅλως ἀδύνατον ὑπάρχειν αὐτῇ τὸ κινεῖσθαι»⁷² καὶ ὁ δεύτερος «ὅτι οὐκ ἐξ ἀνάγκης κινεῖσθαι ἢ ψυχὴ καὶ κινήσεται· διὰ δὲ τῶν ἐφεξῆς ἐνοστήσεται πρὸς τὸ αὐτοκίνητον αὐτῆς, ὅτι καθάπαξ ἀδύνατον αὐτὴν ἑαυτὴν κινεῖν ἢ ὅλως κινεῖσθαι»⁷³. Ὡστόσο, ἐντοπίζουμε τὴν «κατὰ συμβεβηκός»⁷⁴ κίνησις, ὅταν δηλαδὴ κινεῖται ἢ ἀλλοιώνεται τὸ ἔμψυχο σῶμα κατὰ τὴν ἀπόφανση «οἶον κινεῖσθαι μὲν ἐν ᾧ

⁶⁶ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 90, 23-27.

⁶⁷ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 14, 4-6.

⁶⁸ Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Α' 403b 26-27.

⁶⁹ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 9, 3-4.

⁷⁰ Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Α' 406a 2.

⁷¹ Πλάτων, *Φαῖδρος*, 245d 7^α.

⁷² Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 14, 33.

⁷³ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 96, 31-34.

⁷⁴ Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Α' 408a 30-31.

ἔστι»⁷⁵, επομένως, όπως σημειώνει ο Φλόπονος «τὴν οὖν κατὰ τόπον μόνον κίνησιν λέγοιτο ἂν κινεῖν ἑαυτὴν ἢ ψυχὴ κατὰ συμβεβηκός, ἄλλην δὲ οὐδεμίαν· οὔτε γὰρ ἀλλοιοῦται τοῦ σώματος ἀλλοιουμένου οὔτε αὐξεται ἢ μειοῦται»⁷⁶, επιχειρηματολογώντας υπέρ της θέσης του ως εξής: «ἐπειδὴ γὰρ κινεῖ μὲν αὐτὴ τὸ σῶμα, ἔστι δὲ ἐν αὐτῷ κινουμένου τοῦ σώματος, συγκινηθήσεται αὐτῷ, ὥστε κατὰ συμβεβηκός ἑαυτὴν κινεῖ τῷ τὸ σῶμα κινεῖν ἐν ᾧ ἔστι»⁷⁷. Ο ἴδιος αντιδιαστέλλει τὴ θέση του με αὐτὴ του Δημοκρίτου και του Τιμαίου, οἱ οἱποῖοι πρέσβευαν ὅτι «τὸ καθ' αὐτὸ κινεῖσθαι τὴν ψυχὴν, [...], ὁ μὲν κατ' εὐθειαν κινῶν, ὁ δὲ κύκλῳ»⁷⁸.

Προεκτείνοντας τὴν ἀνάπτυξη τοῦ συλλογισμοῦ τοῦ και ολοκληρώνοντας τὸ πρῶτο βιβλίῳ⁷⁹ ὁ Ἀριστοτέλης διευκρινίζει, πῶς ἡ ψυχὴ δεν εἶναι ἓνα ἢ περισσότερα σωματικά στοιχεῖα, ἀλλὰ «ὁμοιομερῆ»⁸⁰, και ὅπως χαρακτηριστικά παρατηρεῖ ὁ Ἀφροδισιεύς «ἡ δὲ ψυχὴ φύσις και φύσει τε και τάξις τίς ἐστι τῶν ἐν αὐτῇ δυνάμεων»⁸¹. Τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ ἐπαληθεύει και ὁ Θεμιστίος καθὼς υποστηρίζει πῶς «ὁμοειδῆ τὰ μόρια τῆς ψυχῆς και ἀλλήλοισ και τῇ ὅλῃ»⁸² και τάσσεται υπέρ τοῦ ἀδιαιρέτου τῆς ψυχῆς⁸³. Ἐπισημαίνει πῶς «εἰ οὖν ἕτερόν τι μίαν αὐτὴν ποιεῖ, ἐκεῖνο μάλιστ'

⁷⁵ Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Α' 408a 32.

⁷⁶ Φλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 154, 10-12.

⁷⁷ Ο.π., σ. 154, 6-9.

⁷⁸ Ο.π., σ. 154, 3-4.

⁷⁹ Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Α' 402 a-411 b.

⁸⁰ Ο.π., Α' 411 a 23.

⁸¹ Ἀφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 28, 10-11.

⁸² Θεμιστίος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 38, 12.

⁸³ Για τὴν ἐνότητα τῆς ψυχῆς καθὼς και τὴ σχέση τῆς οὐσίας τῆς πρὸς τὶς δυνάμεις τῆς, ὅπως αὐτὴ ἀποκρυσταλλώνεται στο ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη, τοῦ Ἀφροδισιέα και τοῦ Θωμά Ἀκινάτη βλ. ἐνδεικτ., Δημήτρης Ι. Παπαδῆς, «Ἡ ἐνότητα και ἡ πολλαπλότητα τῆς ψυχῆς κατὰ Ἀριστοτέλη, Ἀλέξανδρο Ἀφροδισιέα και Θωμά Ἀκινάτο», *Φιλοσοφία*, 15-16 (1985-1986), σσ. 298-317.

ἂν εἶη ψυχὴ»⁸⁴ και «οὐ γὰρ δὴ τὸ σῶμα συνέχει τὴν ψυχὴν και ἐνοί· δοκεῖ γὰρ τοῦναντίον αὐτὸ μᾶλλον συνέχεσθαι ὑπὸ ψυχῆς»⁸⁵, σύμφωνα με την παρατήρηση του Θεμιστίου. Παρόμοια επιχειρηματολογία διατυπώνει και ο Φιλόπονος σημειώνοντας πως «εἰ δὲ τι εἶη και ἐπὶ τῶν τῆς ψυχῆς μορίων ἄλλο τὸ ἐνοῦν αὐτά, οἷον εἶδος τι αὐτῶν ἔσται, κάκεινο ἂν εἶη ἢ ψυχὴ»⁸⁶. Με την παραπάνω θέση ο Αριστοτέλης απαντά στις παραδοχές που θέλουν τη ψυχὴ «ἐκ τῶν στοιχείων [...] εἶναι»⁸⁷ υποστηρίζοντας πως αὐτὸ συμβαίνει, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Θεμιστίου, «ἵνα αἰσθάνηται τῶν ὄντων και ἕκαστον ὅπως ἔχη γνωρίζη»⁸⁸, «οἰόμενοι πάντα αὐτὴν οὕτω τὰ πράγματα γνωριεῖν»⁸⁹. Σε ἄλλο σημείο υπερασπίζεται ο Αριστοτέλης την ενότητα της ψυχῆς και ὄχι τον καταμερισμὸ της και εντοπισμὸ σε διάφορα μέρη του σώματος, καθώς «λέγουσι δὴ τινες μεριστὴν αὐτὴν»⁹⁰. Ο

⁸⁴ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Α' 411b 9-10.

⁸⁵ Θεμιστίος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 37, 10-11.

⁸⁶ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 199, 6-8.

⁸⁷ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Α' 409b 23-24. Ὅπως αναφέρεται στο κείμενο του *Περὶ Ψυχῆς* ο Εμπεδοκλῆς ἀλλά και ο Πλάτων στον *Τίμαιο* 35a και 45b υποστηρίζει πως η ψυχὴ "ἐκ τῶν στοιχείων εἶναι". Για μία σύγκριση των θεωριῶν του Εμπεδοκλή και του Πλάτωνος, βλ. ενδεικτ., Antonio Jannone, «Un essai d' explication du passage d' Aristote, *De Anima* 404b 16-21», στο: *Πρακτικὰ Παγκοσμίου Συνεδρίου "Αριστοτέλης"*, Τόμος Ι, σσ. 265-272. Εξίσου ο W.K.C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*. VI Aristotle: An Encounter, σ. 280 επισημαίνει πως ο Αριστοτέλης εντοπίζει στους προκατόχους του τα εξής δύο λάθη: πρῶτον δεν αναγνωρίζουν την ενότητα της ψυχῆς και δεύτερον αποτυγχάνουν να κατανοήσουν τη στενὴ σχέση που συνάπτεται μεταξύ ψυχῆς και σώματος.

⁸⁸ Θεμιστίος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 33, 2-3.

⁸⁹ Ο.π., σ. 33, 5.

⁹⁰ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Α' 411b 5. Παρόμοια θέση υπέρ της ενότητας της ψυχῆς εκφράζει και η Kathrin Kolschicki, «Aristotle's Mereology», *The Journal of Philosophy*, v. 103, no 12 (December 2006), σ. 731, όπου αναφέρει «if the faculties really were to be viewed as genuine parts, the soul would, as a result of this view, be divided into an absurdly large number of such parts» και συνεχίζει τονίζοντας πως «one of the reasons for Aristotle's

Θεμίστιος αποφαινεται με εξίσου αυστηρό τόνο πως «οὐ γὰρ τὸ σῶμα συνέχει τὴν ψυχὴν καὶ ἐνοί· δοκεῖ γὰρ τὸναντίον αὐτὸ μᾶλλον συνεχέσθαι ὑπὸ ψυχῆς· ἀπολιπούσης γοῦν αὐτὸ σκιδνάται εὐθύς καὶ διαπνεῖται καὶ διασῆπεται. εἰ οὖν ἕτερόν τι μίαν αὐτὴν ποιεῖ, ἐκείνο μάλιστα ἂν εἴη ψυχὴ, δεήσσετε πάλιν κάκεινο ζητεῖν ἄρα ἐν ἡ πολυμερές»⁹¹.

Το δεύτερο βιβλίο⁹² αρχίζει με τη φράση «τὰ μὲν δὴ ὑπὸ τῶν πρότερον παραδεδομένα περι ψυχῆς εἰρήσθω»⁹³, που αποτελεί σαφὴ αναφορά στην ιστορική εισαγωγή του πρώτου βιβλίου και διασφαλίζει τη συνοχή του έργου. Αυτὴ η ομαλή μετάβαση επισημαίνεται τόσο ἀπὸ τον Θεμίστιο με την παρατήρηση: «ἃ μὲν παρὰ τῶν πρότερον εἶχομεν παραδεδομένα περι ψυχῆς, εἴρηται ἰκανῶς»⁹⁴, ὅσο και ἀπὸ τον Φιλόπονο με την παράθεση του ἀκόλουθου χωρίου: «ἐκθέμενος ἐν τῷ πρό τούτου βιβλίῳ, ὡσπερ ὑπέσχετο, τὰς τῶν παλαιότερων δόξας καὶ διελέγξας, εἴ τι μὴ καλῶς εἴρηται, κατὰ τὰς ἐν προοιμίῳ ὑποσχέσεις, ἐν τούτῳ λοιπὸν τὰ αὐτῷ δοκοῦντα περι ψυχῆς ἐκτίθεται»⁹⁵.

Σε αὐτὸ το κομμάτι της πραγματείας του θα επιχειρήσει ο Αριστοτέλης να προσδιορίσει τι εἶναι ἡ ψυχὴ στηριζόμενος στη φιλοσοφική θεώρηση που ἀφορμάται ἀπὸ το «δυνάμει», μεταβαίνει στο «ἐνεργεία» για να καταλήξει στο «ἐντελεχεία». Ορίζεται, λοιπὸν, ἡ ψυχὴ

reluctance to consider the faculties of the soul as, strictly speaking, parts of it, is precisely his sensitivity to the potential regress that would result from a conception of the soul as itself mereologically complex». Υποστηρίζει, δηλαδή, πως ἡ παραδοχὴ της ἀποψιῆς πως ἡ ψυχὴ εἶναι "μεριστὴ" εγείρει ἄλλα πολυπλοκότερα προβλήματα, καθὼς θα ἦταν ἀναγκαῖα ἡ υποδιαίρεσή της σε πάρα πολλά μέρη κάτι που προφανῶς γνώριζε και ο Αριστοτέλης και γι' αὐτὸ υπερασπίζεται την ενότητάς της.

⁹¹ Θεμίστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 37, 10-14.

⁹² Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Β' 412 a-424 b.

⁹³ Ο.π., Β' 412a 1-2.

⁹⁴ Θεμίστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 38, 34-35.

⁹⁵ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 203, 4-7.

από τον Σταγειρίτη «ὡς εἶδος σώματος φυσικοῦ δυνάμει ζῶν ἔχοντος»⁹⁶, ενώ ο Θεμιστιος ο οποίος προβαίνει σε μία εμβάθυνση της έννοιας υπομνηματίζει πως «πᾶν σῶμα φυσικὸν μετέχον ζωῆς οὐσία»⁹⁷. Ο ίδιος στην παρούσα συνάφεια παρατηρεῖ πως «τί [...] ἐστὶν ἡ ψυχὴ κατὰ τὸ γένος, εἴρηται· οὐσία γὰρ ἡ κατὰ τὸν λόγον»⁹⁸, γνώμη που επικροτεῖ και ο Αφροδισιεύς καθώς αναφέρει πως «ψυχὴ ἐστὶν ἡ κατὰ τὸ εἶδος οὐσία»⁹⁹. Η ψυχὴ, συνεπώς, εἶναι οὐσία ὡς μορφή του φυσικοῦ σώματος, το οποίο διαθέτει δυνητικὰ ζῶν και «τοιούτου ἄρα σώματος ἐντελέχεια»¹⁰⁰ ἢ αλλιῶς ὅπως ἐπισημαίνει ο Θεμιστιος «ταύτην οὖν τὴν μορφήν και τὸ εἶδος ἐντελέχειαν ὀνομάζοι»¹⁰¹. Ο Αφροδισιεύς συμπληρώνει πάνω σε αὐτή τη φράση το εξής: «τὸ δὲ εἶδος τελειότητά τε και ἐντελέχειαν ὁ Ἀριστοτέλης λέγει. ὥστε εἰκότως και ἡ ψυχὴ οὐσία οὐσα ἡ κατὰ τὸ εἶδος ἐντελέχεια

⁹⁶ Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Β' 412a 20-21. Για τον κλασικό ορισμό της ψυχῆς ὡς πρώτης ἐντελέχειας ἐνός φυσικοῦ και οργανικοῦ σώματος, βλ. ἐνδεικτ., Δημήτρης Ι. Παπαδῆς, «Ο "κοινότατος λόγος" της ψυχῆς κατὰ τον Ἀριστοτέλη», *Ελληνικὴ Φιλοσοφικὴ Επιθεώρηση*, 3 (1986), σσ. 3-14· Γεωργία Ἀνδρ. Αλυφαντή, «Ἀριστοτέλους "Περὶ Ψυχῆς"». Η ψυχὴ ὡς ἡ πρώτη ἐντελέχεια σώματος φυσικοῦ ἐν δυνάμει ζῶν ἔχοντος», στο: Παναγιώτης Κων. Μητροπέτρος (Ἐπιμ.), *Προσεγγίσεις στον Ἀριστοτέλη*, Ἀθήνα, Δήμος Κερατσινίου, 1999, σ. 298.

⁹⁷ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 39, 31-32. Βλ. και παρακάτω σ. 39, 32-40, 3: «οὐσία δ' οὕτως ὡς συνθετὴ, συνθετὴ δὲ ἐξ ὕλης και εἶδους. ἐπεὶ τοίνυν οὐχ ἀπλῶς σῶμα τὸ ζῶν ἔχον, ἀλλὰ σῶμα τοιονδὶ και ἐστὶν ἐν αὐτῷ τὸ μὲν σῶμα ὡσπερ ὑποκείμενον τι και ὕλη, τὸ δὲ τοιονδὶ ἢ μορφή και τὸ εἶδος· οὐδεὶς γὰρ ἂν εἶποι τὸ σῶμα εἶδος τοῦ ζῶντος σώματος· τοῦτο γὰρ ὑποκείμενον χῶραν ἔχει και ὕλης, και ἡ διαφορὰ αὐτῷ πρὸς τὰ μὴ ζῶντα σώματα οὐχ ἡ σῶμα, ἀλλ' ἡ τοιονδε, τουτέστιν ἡ ζῆ και ψυχὴν ἔχει· ἀναγκαῖον ἄρα τὴν ψυχὴν εἶδος εἶναι και ἐντελέχειαν και οὕτως οὐσίαν ὡς εἶδος».

⁹⁸ Ο.π., σ. 41, 23-24.

⁹⁹ Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 103, 2-3.

¹⁰⁰ Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Β' 412a 21-22.

¹⁰¹ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 39, 16-17.

καλείται παρ' αὐτοῦ»¹⁰². Η ολοκλήρωση του ορισμού, επιτυγχάνεται με την προσθήκη ότι το δυνάμει ζῶν σώμα, όπως πριν προσδιόρισε, είναι και "ὀργανικό"¹⁰³, συνακολούθως, όπως μνημονεύει ο Αφροδισιεύς η ψυχή «ἐντελέχεια οὖν ἢ πρώτη σώματος φυσικοῦ ὀργανικοῦ»¹⁰⁴ ἢ ὅπως γενικεύει ο Φιλόπωνος «εἰ δὲ καθόλου τὸ εἶδος ἐντελέχεια, εἶδος δὲ ἢ ψυχή, ἐντελέχεια ἄρα ἢ ψυχή»¹⁰⁵.

Στο πλαίσιο του ορισμού της ψυχῆς, επανέρχεται η πραγμάτευση της σχέσης της με το σώμα, καθώς είναι ἀρρηκτα συνδεδεμένη με τη ζωντανή υλική ὑπαρξη στην οποία ανήκει¹⁰⁶. Η ψυχή «οὐκ ἔστιν [...] χωριστὴ τοῦ σώματος»¹⁰⁷, ὅπως διατυπώνει εξίσου ο Θεμιστιος¹⁰⁸ ἀλλὰ και ο Φιλόπωνος, ο οποίος σχολιάζει πως «ἀποδοὺς τὸν τῆς ψυχῆς ὀρισμὸν ὡς συμπεράσματι τῷ ὀρισμῷ ἐξ ἀνάγκης ἐπόμενον συνάγει τὸ ἀχώριστον εἶναι

¹⁰² Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 103, 3-5.

¹⁰³ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Β' 412b 6.

¹⁰⁴ Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 16, 10. Ειδικότερα για την εκδίπλωση του περιεχομένου της ἔννοιας "φυσικό σώμα", βλ. ενδεικτ. Ελισάβετ Νικολαΐδου, «Η Αριστοτελική θεωρία για τη ψυχή: η ἔννοια του φυσικοῦ σώματος στον ορισμό της ψυχῆς», *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, 25 (2008), σσ. 47-53, ὅπου ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεῖ η ἀνάπτυξη και στη συνέχεια ἀπόρριψη της θέσης πως «μπορεῖ να υπάρξει ἕνα εἰδικό σώμα ψυχῆς, ἀπὸ αἰθέρα, πνεῦμα ἢ θερμόν, το οποίο και θα αποτελέσει το ὄχημά της μετὰ το θάνατο του σώματος».

¹⁰⁵ Φιλόπωνος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 211, 19-20.

¹⁰⁶ Για ἕναν γενικό προσανατολισμό αναφορικά με τους προσδιορισμούς της ψυχῆς σε σχέση με το σώμα βλ. ενδεικτ., J. K. Ackrill, «Aristotle's Definitions of *psuchē*», στο: Jonathan Barnes, Malcolm Schofield, Richard Sorabji (Eds.), *Articles on Aristotle. 4. Psychology and Aesthetics*, London, 1979, σσ. 65-75.

¹⁰⁷ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Β' 413a 4.

¹⁰⁸ Βλ. Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 43, 21-23: «ὅτι μὲν οὖν οὐκ ἔστιν ἢ ψυχή χωριστὴ τοῦ σώματος, ἢ ὅλη, εἴπερ ὅλη εἶδος τοιούτων, οἷον ἦν καὶ τὸ σχῆμα τοῦ σιδήρου, ἢ μέρη τινὰ αὐτῆς εἰ μεριστὴ πέφυκεν, οὐκ ἄδηλον».

τοῦ σώματος τὴν ψυχὴν»¹⁰⁹. Ὅμως και ἀντίστροφα ἡ ὑπαρξὴ τοῦ σώματος δὲν νοεῖται δίχως τὴν παρουσία τῆς ψυχῆς, ἀφοῦ «ἔστι δὲ ἡ ψυχὴ τοῦ ζῶντος σώματος αἰτία και ἀρχή»¹¹⁰. Ὅπως παρατηρεῖ ο Φιλόπονος «τὸ δὲ ζῆν τοῖς ζῶσι τὸ εἶναι ἔστιν· ἐκάστου δὲ τὸ εἶναι τὸ εἶδος αὐτοῦ ἔστι και ἡ οὐσία· ἡ ψυχὴ ἄρα εἶδος ἔστι και οὐσία τῶν ζῶντων»¹¹¹. Ἡ ψυχὴ νοεῖται ὡς αἰτία «τριχῶς»¹¹², κατὰ τον Θεμιστιο: «και γὰρ ὄθεν ἡ κίνησις αὐτῆ, και οὐ ἔνεκα, και ὡς εἶδος»¹¹³.

Ἰδιαίτερος σημαντικὴ και πρωτότυπη εἶναι ἡ συμβολὴ τοῦ Ἀριστοτέλη στην προσπάθεια ἐξέτασης τῶν διαφόρων ικανοτήτων τῆς ψυχῆς. Μελετὰ πρωτίστως τὴ θρεπτικὴ ικανότητα, καθὼς για τον φιλόσοφο ἡ ψυχὴ εἶναι «τὸ αἷτιον τοῦ ἀξάνεσθαι και τρέφεσθαι»¹¹⁴ και σύμφωνα με τὴ μαρτυρία τοῦ Ἀφροδισιέα «ταῦτη γὰρ τῇ δυνάμει πρώτη τὸ ἔμψυχον τοῦ ἀψύχου χωρίζεται»¹¹⁵, ἀναιρώντας με αὐτῇ τὴ δήλωση τῆς υπόλοιπες δοξασίες που φέρουν ὡς αἰτίες αὐξησης και ἄλλους παράγοντες. Τῆς ἐν λόγω δοξασίες προβάλλουν μέσα ἀπὸ τα Ὑπομνήματά τους οἱ Θεμιστιος και Φιλόπονος, ο πρώτος παρατηρώντας πως

¹⁰⁹ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 223, 21-22.

¹¹⁰ Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Β' 415b 7-8.

¹¹¹ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 273, 20-22. Βλ. και παρακάτω σ. 273, 22-31: «ἐκάστου δ' ἡ οὐσία τοῦ εἶναι ἔστιν αἰτία· ἡ ψυχὴ ἄρα τοῖς ζῶσιν [οὐσία] τοῦ εἶναι ἔστιν αἰτία. οὐ τῇ τάξει δὲ ταῦτη προήνεγκε τὰς προτάσεις, ἀλλ' ἐκ τῶν ὑστέρων ἤρξατο· τὸ γὰρ αἷτιον, φησι, τοῦ εἶναι πᾶσιν ἡ οὐσία, ἵνα ἡ ὁ λόγος οὕτως· ἡ οὐσία, ταῦτόν δ' εἰπεῖν τὸ εἶδος, τοῦ εἶναι ἔστι πᾶσιν αἷτιον (κατὰ τούτο ἐκαστον και ἔστι και λέγεται), ὥστε και τοῖς ζῶσιν ἡ οὐσία και τὸ εἶδος τοῦ εἶναι αἰτία· τὰ δὲ ζῶντα τὸ εἶναι ἔχει κατὰ τὴν ζωὴν (ταῦτη γὰρ τῶν ἄλλων διαφέρει), τῆς δὲ ζωῆς ἡ ψυχὴ αἰτία· ὥστε εἰ τοῦ μὲν εἶναι πᾶσιν αἷτιον ἡ οὐσία ἡ ἐκάστου και τὸ εἶδος, τοῖς δὲ ζῶσι τῆς ζωῆς αἰτία ἡ ψυχὴ, καθ' ὃ και τὸ εἶναι ἔχουσιν, εἶδος ἄρα ἔστι και οὐσία τῶν ζῶντων ἡ ψυχὴ».

¹¹² Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 50, 28.

¹¹³ Ο.π., σ. 50, 29.

¹¹⁴ Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Β' 416a 8-9.

¹¹⁵ Ἀφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 29, 3-4.

«Εμπεδοκλής δὲ οὐκ ὀρθῶς ποιεῖ τὴν αἰτίαν τῆς αὐξήσεως ἀνάπτων ταις ῥοπαῖς τῶν στοιχείων, οὐ τῇ ψυχῇ»¹¹⁶ καὶ ὁ δεύτερος υποστηρίζοντας ὅτι «Εμπεδοκλής μὲν οὖν τὴν γῆν καὶ τὸ πῦρ ἐπὶ τῶν φυτῶν ἠτιάτο διὰ τὸ τούτων μὲν ἐναντίας εἶναι τὰς κινήσεις ἐπὶ τὸ ἄνω τε καὶ κάτω, ὁράσθαι δὲ καὶ τὰ φυτὰ ἐπὶ τὰ ἐναντία τὴν αὐξήσιν ποιούμενα κατὰ τὰς ρίζας καὶ κατὰ τοὺς κλάδους. ἕτεροι δὲ τὸ πῦρ ὑπενόησαν μόνον αὐξήσεως αἴτιον εἶναι, πρὸς οὓς ἐνίσταται νῦν. καλῶς δὲ προσέθηκε τὸ ἀπλῶς· κατὰ τοῦτο γὰρ ἡμάρτανον οἱ τὴν αὐξητικὴν δύναμιν ἀνατιθέντες τῷ πυρὶ, ὅτι ἀπλῶς αὐτὸ αἴτιον αὐξήσεως ἔλεγον· συναίτιον μὲν γὰρ εἶναι τὸ πῦρ ὡς ὄργανον τὸ δι' οὗ τῆς αὐξήσεως καὶ αὐτῷ δοκεῖ, οὐ μὴν ἀπλῶς αὐξήσεως αἴτιον»¹¹⁷.

Ὅμως, «περὶ τροφῆς ἀναγκαῖον διορίσασθαι πρῶτον»¹¹⁸ κατὰ τὴν ἐπισημάνση του Θεμιστίου ἐπειδὴ γιὰ τὸν ἴδιο «ἡ δύναμις αὕτη τῆς ψυχῆς ἄρχεται μὲν ἐκ τοῦ τρέφειν, τελευτᾷ δὲ εἰς τὸ γεννᾶν»¹¹⁹ καὶ ἐπιπλέον σύμφωνα με τὴν παρατήρησιν τοῦ Φιλόπονου «ἡ αὕτη δύναμις ἐστὶ θρεπτικὴ τε καὶ γεννητικὴ»¹²⁰, καθιστώντας τὴ ψυχὴ ἐτοιμὴ νὰ λειτουργήσῃ («ἡ δὲ τροφή παρασκευάζει ἐνεργεῖν»¹²¹), ἀφοῦ ὅπως πολὺ σωστά παρατηρεῖ ὁ Θεμιστίος «εἰ δὲ οὐδὲν τρέφεται μὴ μετέχον ζωῆς»¹²². «Τὸ μὲν τρέφεσθαι»¹²³, ἐξάλλου, εἶναι αὐτὸ που σύμφωνα με τὸν Φιλόπονο «τὸ διὰ τῆς περὶ τὴν τροφήν ἐνεργείας τοῦ τὴν θρεπτικὴν δύναμιν ἔχοντος σώζεσθαι τὴν οὐσίαν τοῦ τρεφομένου»¹²⁴. Ἐπομένως, τόσο ἡ θρεπτικὴ ὅσο

¹¹⁶ Θεμιστίος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 50, 35-51, 10.

¹¹⁷ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 277, 7-15.

¹¹⁸ Θεμιστίος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 51, 27-28.

¹¹⁹ Ο.π., σ. 51, 26-27.

¹²⁰ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 279, 1-2.

¹²¹ Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Β' 416b 19.

¹²² Θεμιστίος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 52, 31· πβ. Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Β' 416b 19-20: «διὸ στερηθὲν τροφῆς οὐ δύναται εἶναι».

¹²³ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 285, 2.

¹²⁴ Ο.π., σ. 285, 2-4.

και η γεννητική λειτουργία ξεκινούν αρχικά από μία δύναμη της ψυχής, σύμφωνα και με την παρατήρηση του Αφροδισιέα πως «τὴν μὲν γὰρ θρεπτικὴν ψυχὴν ἀναγκαῖον ἐν πᾶσιν τοῖς ἐμψύχοις εἶναι, εἴ γε ψυχῆς μὲν παρουσία πᾶν τὸ ζῶν ζῆ, ἀδύνατον δὲ τι ζῆν χωρὶς τῆσδε τῆς δυνάμεως»¹²⁵, για να ενεργοποιηθούν εν συνεχείᾳ και να εξασφαλίσουν τη διάσωση του ατόμου και διαίωνιση του είδους του. Ο ἴδιος Ὑπομνηματιστής σημειώνει ὅτι «εἴ γε τὸ ζῆν ὠρίσται τῆ δι' αὐτοῦ τροφῆ τε καὶ αὐξῆσει [...] ταύτης δὲ τελειότης τῆς δυνάμεως τὸ γεννᾶν δύνασθαι· τὸ γὰρ σπέρμα τροφῆς περίττωμα»¹²⁶.

Ὅσον ἀφορᾶ τις ικανότητες τῆς αἰσθήσεως, ὁ Ἀριστοτέλης ἀναπτύσσει ξεχωριστὰ καθεμιά ἀπὸ αὐτές (ἀφή, γεύση, ὄσφρηση, ὄραση καὶ ἀκοή¹²⁷) συμπεραίνοντας πως «αἰσθησίς ἐστι τὸ δεκτικὸν τῶν αἰσθητῶν εἰδῶν ἄνευ τῆς ὕλης»¹²⁸ καὶ γι' αὐτὸν τὸν λόγο κατὰ τα λεγόμενα τοῦ Θεμιστίου «ἀπελθόντων τῶν αἰσθητῶν ἔνεισιν αἰσθήσεις καὶ φαντασίαι· οἱ γὰρ λόγοι τῶν αἰσθητῶν, οὓς ἡ αἰσθήσις ἀνελέξατο, ἐμμένουσί τινα χρόνον καὶ μὴ παρόντων τῶν ἔξωθεν»¹²⁹. Ὁ Φιλόπογος στὴν παραπάνω συνάφεια ἐπισημαίνει πως «ἡ αἰσθήσις πάσχει ὑπὸ τῶν αἰσθητῶν καὶ ἐξομοιοῦται

¹²⁵ Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 92, 16-18.

¹²⁶ Ο.π., σ. 92, 18-21· πβ. ὁ.π., σ. 105, 6-9: «καὶ ἐστὶ πρώτη μὲν ἡ θρεπτικὴ τε καὶ αὐξητικὴ καὶ γεννητικὴ, ἣν ψυχὴν ἔχει καὶ τὰ φυτὰ· οὐ γὰρ, ὡς τινες ἡγούνται, φύσις τοῦτο, ἀλλὰ ψυχῆς δύναμις πρώτη, ἐπεὶ φύσιν γε ἔχει καὶ τὰ ἀπλά τῶν σωμάτων, ἀλλ' οὕτω ζῆν φαμεν ταῦτα». Για ἀναφορὲς στὶς δυνάμεις τῆς ψυχῆς ὅπως ἐκφράζονται στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* βλ. ἐνδεικτ., H. G. Ingenkamp, «Naturwissenschaftliches in introspektiver Psychologie das Aufdämmer des Personalitätsbegriffs bei Aristoteles», στο: *Πρακτικὰ Παγκοσμίου Συνεδρίου "Ἀριστοτέλης"*, Τόμος III, σσ. 258-261.

¹²⁷ Τὶς αἰσθήσεις τὶς προσδιορίζει ὁ Ἀριστοτέλης ὅπως καὶ ἐμεῖς σήμερα. Βλ. Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 424b 22-23: «ὅτι δ' οὐκ ἐστὶν αἰσθήσις ἕτερα παρὰ τὰς πέντε (λέγω δὲ ταῦτας ὄψιν, ἀκοήν, ὄσφρησιν, γεύσιν, ἀφήν)».

¹²⁸ Ο.π., Β' 424a 18-19.

¹²⁹ Θεμιστίος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 27-30.

αὐτοῖς [...] ἀλλὰ τὸ εἶδος τοῦ αἰσθητοῦ ἄνευ τῆς ὕλης δεχόμενη, τουτέστι γνωστικῶς τοὺς λόγους αὐτῶν καθαρὸς ἀποματτομένη»¹³⁰.

Το τρίτο βιβλίο¹³¹ συνεχίζει την περιγραφή των λειτουργιών της ψυχῆς αφιερώνοντας ένα ολόκληρο κομμάτι στη φαντασία και τη νόηση. Η φαντασία χαρακτηρίζεται από τον Σταγειρίτη ως «ἕτερον καὶ αἰσθήσεως καὶ διανοίας»¹³², ωστόσο, «αὕτη [...] οὐ γίνεταί ἄνευ αἰσθήσεως, καὶ ἄνευ ταύτης οὐκ ἔστιν ὑπόληψις»¹³³, ἢ σύμφωνα με τον Θεμιστιο «ἐπακολουθοῦσα μὲν τῇ αἰσθήσει, προλαμβάνουσα δὲ τὴν ὑπόληψιν»¹³⁴. Αυτό ακριβῶς συμβαίνει, ὅπως διευκρινίζει ο Φιλόπονος, «μέση ἐστὶ δεχομένη ἀπ' αἰσθήσεως καὶ δόξη διδοῦσα»¹³⁵ και ως μέσον «διαφέρει τῶν ἄκρων, οὐχ ὅτι ταῦτὸν φαντασία καὶ δόξα καὶ αἰσθησις»¹³⁶. Ορίζεται, λοιπόν, ἡ φαντασία κατὰ τον Αριστοτέλη ως μία κίνηση «ὑπὸ τῆς αἰσθήσεως τῆς κατ' ἐνέργειαν γινομένης»¹³⁷, διασαφήνιση που αποδέχονται και οι Υπομνηματιστές. Πιο συγκεκριμένα, ο Θεμιστιος παραθέτει πως «εἶναι ἦν ἡμεῖς φαμέν κίνησιν τῆς ψυχῆς ὑπὸ τῆς αἰσθήσεως τῆς κατ' ἐνέργειαν γινομένην»¹³⁸, ενώ ο Φιλόπονος αποφαινεται ως εξής: «λέγω δὴ τὸν ὀρισμόν, δηλον ὅτι φαντασία ἐστὶ κίνησις ὑπὸ τῆς κατ' ἐνέργειαν αἰσθήσεως γινομένην»¹³⁹. Και, καθὼς «ἡ ὄψις μάλιστα τιμιωτάτη πασῶν τῶν αἰσθήσεων»¹⁴⁰, ὅπως παραθέτει ο Θεμιστιος, ἡ φαντασία «τὸ ὄνομα ἀπὸ

¹³⁰ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 437, 8-11

¹³¹ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 424 b-435b.

¹³² Ο.π., Γ' 427b 14-15.

¹³³ Ο.π., Γ' 427b 15-16.

¹³⁴ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 88, 29-30.

¹³⁵ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 492, 19.

¹³⁶ Ο.π., σ. 492, 20-21.

¹³⁷ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 429a 2.

¹³⁸ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 93, 24-25.

¹³⁹ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 514, 33- 515, 2.

¹⁴⁰ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 93, 25-26.

τοῦ φάους εἴληφεν»¹⁴¹ κατά τη μνημόνευση του Αριστοτέλη, διότι «ἄνευ φωτός οὐκ ἔστιν ἰδεῖν»¹⁴² και σύμφωνα με τον Φιλόπονο «ἐντεῦθεν τὴν ἐτυμολογίαν τῆς φαντασίας βούλεται εἰπεῖν»¹⁴³.

Εκδιπλώνοντας την εξέταση της διαδικασίας της νόησης, ο Αριστοτέλης χαρακτηρίζει τον νοῦ ως εκείνο το στοιχείο που δίνει την ενότητα («τὸ [...] ἐν ποιῶν»¹⁴⁴) στην κάθε σύνθεση («ἕκαστον»¹⁴⁵), και, όπως επισημαίνει ο Φιλόπονος «ὁ νοῦς κατὰ τὸ ἑαυτοῦ ἀπλοῦν καὶ ἐνιαῖον τὰ συγκείμενα ἀπλᾶ ποιεῖ· ὡς γὰρ ἀπλᾶ νοεῖ αὐτὰ ὁ νοῦς καὶ οὐχ ὡς σύνθετα»¹⁴⁶. Σε αντίθεση με την ικανότητα της αίσθησης, η οποία «οὐκ ἄνευ σώματος»¹⁴⁷, όπως μαρτυρεῖ ο Σταγειρίτης, ο νοῦς «χωριστὸς ἅπαντος σώματος»¹⁴⁸, κατὰ την ἀπόφαση του Θεμιστίου, ο οποίος επαληθεύει την παραπάνω θέση. Συγκεφαλαιώνοντας, ο Αριστοτέλης διατυπώνει ἕναν ἀκόμη ορισμό, που σε λίγες μόνο λέξεις ἐμπερικλείει ἕνα πολυδιάστατο περιεχόμενο: «ἡ ψυχὴ τὰ ὄντα [...] ἐστὶ πάντα»¹⁴⁹, τα οποία διακρίνονται εἴτε ὡς «αἰσθητὰ [...] ἢ νοητὰ»¹⁵⁰ και κατὰ συνέπεια, όπως μαρτυρεῖ ο Φιλόπονος «κατὰ τὸ δυνάμει καὶ ἐνεργείᾳ ἐστὶν ἡ αἰσθησις τὰ αἰσθητὰ καὶ ἡ ἐπιστήμη τὰ ἐπιστητὰ»¹⁵¹.

Ολοκληρώνοντας την πραγματεία του, επαναφέρει ο Αριστοτέλης το πρόβλημα της κίνησης στον χώρο, που τίθεται ἀπὸ το πρώτο βιβλίο.

¹⁴¹ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 429a 3-4.

¹⁴² Ο.π., Γ' 429a 4.

¹⁴³ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 515, 5.

¹⁴⁴ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 430b 5-6.

¹⁴⁵ Ο.π., Γ' 430b 6.

¹⁴⁶ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 548, 32- 549, 2.

¹⁴⁷ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 429b 5.

¹⁴⁸ Θεμιστίος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 95, 5.

¹⁴⁹ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 431b 21.

¹⁵⁰ Ο.π., Γ' 431b 22.

¹⁵¹ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 567, 21-23.

Ενστερνίζοντας την άποψή του ο Φιλόπonos αναφέρει ότι «δύο ἐστὶ τὰ αἷτια τῆς κατὰ τόπον κινήσεως, νοῦς καὶ ὄρεξις»¹⁵², ἐνῶ ο Θεμιστίος παραθέτει πῶς «φαίνεται δὴ τὰ δύο ταῦτα κινῶντα, νοῦς καὶ ὄρεξις»¹⁵³. Διευκρινίζει, ἐντούτοις, ο Αριστοτέλης σε αὐτό το σημεῖο πῶς αναφέρεται στον πρακτικό νοῦ, ὅπως υποστηρίζει καὶ ο Θεμιστίος τονίζοντας πῶς «ὅταν δὲ λέγω τὸν νοῦν κινεῖ κατὰ τόπον, τὸν πρακτικὸν λέγω νοῦν»¹⁵⁴. Μάλιστα ο Αριστοτέλης τον διαχωρίζει ἀπὸ τον θεωρητικό, καθὼς διακρίνεται ἀπὸ αὐτὸν ὡς πρὸς «τῷ τέλει»¹⁵⁵ ἢ κατὰ τον ΦιλόπONO «τῷ [...] λόγῳ»¹⁵⁶ ἢ σύμφωνα με την ἐπισήμανση του Θεμιστίου «ὁ γὰρ σκοπὸς»¹⁵⁷ ἀποτελεῖ «τῇ πολλᾶκις εἰρημένη διαφορά»¹⁵⁸. Σκοπὸς του πρακτικὸυ νοῦ εἶναι ἡ ἐξωτερικὴ δράση καὶ ἡ περιστασιακὴ ἐπίτευξη ἐνὸς στόχου, ἐνῶ ο θεωρητικὸς νοῦς βρίσκει τον σκοπὸ του στη δικὴ του δραστηριότητα καὶ στοχεύει στο αναγκαίον¹⁵⁹. Συνοψίζοντας τα παραπάνω, ο Θεμιστίος ἀποφαίνεται πῶς «ὁ γὰρ σκοπὸς ἐφ' ὃν ἡ θεωρία καὶ ἡ ὄρεξις, οὗτός ἐστιν ἀρχὴ τοῦ πρακτικὸυ νοῦ»¹⁶⁰, ἐνῶ ο Φιλόπonos υπομνηματίζει: «τὸ γὰρ τέλος τοῦ θεωρητικὸυ νοῦ ἀρχὴ ἐστὶ τοῦ πρακτικὸυ νοῦ, ἀρχὴ ἐστὶ τῆς ὀρέξεως»¹⁶¹.

¹⁵² Φιλόπonos, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 583, 29-30.

¹⁵³ Θεμιστίος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 118, 27.

¹⁵⁴ Ο.π., σ. 118, 31-32.

¹⁵⁵ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 433a 15.

¹⁵⁶ Φιλόπonos, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 584, 33.

¹⁵⁷ Θεμιστίος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 118, 34-35.

¹⁵⁸ Ο.π., σ. 118, 33.

¹⁵⁹ Βλ. Αριστοτέλης, *Ἠθικῶν Νικομαχείων*, 1112b 11 κ.ε.

¹⁶⁰ Θεμιστίος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 118, 34-36.

¹⁶¹ Φιλόπonos, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 584, 33-34.

2. Εισαγωγικές επισημάνσεις στην περί ψυχής θεωρία.

Αποπειρώμενος να εξηγήσει το φαινόμενο της γέννησης και της μεταβολής¹⁶², ο Αριστοτέλης εισήγαγε τους τεχνικούς όρους "έν δυνάμει ὄν" και "ὄν ἐν ἐνεργείᾳ"¹⁶³, θέλοντας να δηλώσει πως η ὕλη, λαμβανόμενη ως δυνατότητα να καταστεί το συγκεκριμένο ον, αντιστοιχεί προς το "δυνάμει", και η μορφή ως το αποτέλεσμα της διαδικασίας αυτής, αντιστοιχεί προς το "ἐνεργείᾳ"¹⁶⁴. Η δυνατότητα αυτή του ὄντος να διατηρεί ἐνεργείᾳ τον σκοπό που είχε δυνάμει και να καθορίζει με αυτόν τον τρόπο την ουσία του, ονομάζεται από τον Αριστοτέλη "ἐντελέχεια"¹⁶⁵.

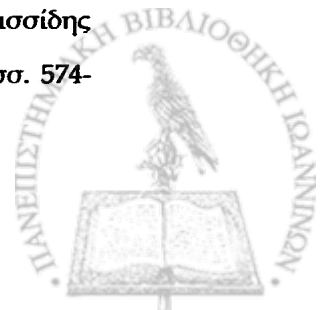
Η κατανόηση του τρίπτυχου "δύναμις-ἐνέργεια-ἐντελέχεια", αποτελεί βασική προϋπόθεση προκειμένου να προσεγγίσουμε και να προσδιορίσουμε πρωτίστως την ουσιαστική φύση της ψυχής και κατ' ἐπέκταση τις λειτουργίες του νοεῖν και αἰσθάνεσθαι, που τίθενται προς

¹⁶² Ο Αριστοτέλης στο *Περὶ Φυσικῆς Ἀκροάσεως*, 225a 25-27 δηλώνει πως η γέννηση, ὡπως και η φθορά, είναι ἓνα εἶδος μεταβολῆς: «ἀδύνατον γὰρ τὸ μὴ ὄν κινεῖσθαι, εἰ δὲ τοῦτο, καὶ τῆν γένεσιν κινήσιν εἶναι· γίνεται γὰρ τὸ μὴ ὄν».

¹⁶³ Για τον προσδιορισμό των εννοιῶν "δυνάμει" και "ἐνεργείᾳ" ον βλ. ενδεικτ., Γ. Μουρέλος, «Οι ἐννοιες της ουσίας και του συμβεβηκότος στην Οντολογία του Αριστοτέλη», σσ. 304-307· Roubina Lohdi, «Η ποιητική αἰτία στον Αριστοτέλη και τον Αβερρόη», στο: Δ. Ζ. Ανδριόπουλος (Εκδ.) - Ν. Μελισσίδης (Επιμ.), *Αριστοτέλης. Οντολογία - Γνωσιοθεωρία - Ηθική - Πολιτική Φιλοσοφία*, σσ. 574-580.

¹⁶⁴ Πβ. Αριστοτέλης, *Μετὰ τὰ Φυσικά*, 1042a 27-28: «ὕλην δὲ λέγω ἢ μὴ τότε τι οὐσα ἐνεργείᾳ δυνάμει ἔστι τότε τι».

¹⁶⁵ Για τους ὅρους "έν δυνάμει" και "ἐν ἐνεργείᾳ" και το πῶς αναπτύσσονται ὑπὸ το πρίσμα της ποιητικῆς αἰτίας¹ στον Αριστοτέλη, βλ. ενδεικτ., Roubina Lohdi: «Η ποιητική αἰτία στον Αριστοτέλη και τον Αβερρόη», στο: Δ. Ζ. Ανδριόπουλος (Εκδ.) - Ν. Μελισσίδης (Επιμ.), *Αριστοτέλης. Οντολογία - Γνωσιοθεωρία - Ηθική - Πολιτική Φιλοσοφία*, σσ. 574-580.

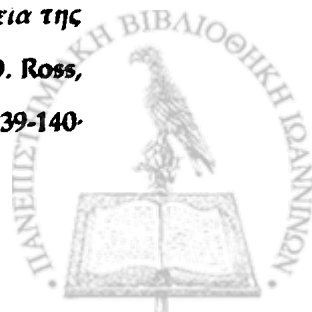
διερεύνηση στην παρούσα εργασία, σύμφωνα με τον ορισμό της ψυχής που την παρουσιάζει ως «έντελέχεια ή πρώτη σώματος φυσικού δυνάμει ζωὴν ἔχοντος»¹⁶⁶. Η σημασία της έντελέχειας ενισχύεται, επιπλέον, και από το γεγονός πως είναι αυτή που διασφαλίζει την αριτιότητα και τη σταθερότητα της ψυχής, η οποία συνίσταται από την αλληλεξάρτηση των λειτουργικών μερών της μέσα στο σύνολο. Καθ'αυτόν τον τρόπο, η αδιάρρηκτη ενότητα της ψυχής προκύπτει από το γεγονός ότι τα μέρη της δεν είναι ικανά να υπάρξουν ή να λειτουργήσουν χωρίς να εντάσσονται μέσα σε ένα όλον, αλλά «ὁμοειδῆ εἰσὶν ἀλλήλοις καὶ τῇ ὅλῃ»¹⁶⁷.

Αυτή η διάκριση ανάμεσα στους όρους δυνάμει και ἐνεργεία επέτρεψε στον Αριστοτέλη να ορίσει τι είναι η κίνηση¹⁶⁸ και να καθορίσει

¹⁶⁶ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Β' 412a 27-28. Για τον ορισμό της ψυχής ως "έντελέχειας", βλ. παραπάνω σσ. 33-35.

¹⁶⁷ Ο.π., Α' 411b 25-26. Για την κατάληξη του Αριστοτέλη υπέρ του αδιαιρέτου της ψυχής βλ. παραπάνω σσ. 31-33. Αναφορικά με την αμοιβαία εξάρτηση του ενοποιημένου όλου και των μερών του, το οποίο διατηρεί και καθορίζει τα μέλη του, βλ. ενδεικτ., Alfred E. Miller – Maria C. Miller, «Η αριστοτελική έντελέχεια ως παράδειγμα για τα σύγχρονα προβλήματα υγείας: Η οντολογική εξήγηση της ψυχής», στο: Κ. Βουδούρης (Επιμ.), *Πρακτικά Θ Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Φιλοσοφίας. Φιλοσοφία και Ιατρική: Ένας διάλογος* (Κως - Κάλυμνος, 1997), Αθήνα, Ιωνία, 1998, σσ. 154-160.

¹⁶⁸ Ο Αριστοτέλης πρώτος επισήμανε τη σχετικότητα χώρου, χρόνου και κίνησης, λέγοντας πως η κίνηση και κάθε μεταβολή είναι συνεχείς, επειδή ακριβώς η διανυόμενη απόσταση είναι συνεχής, καθώς η κίνηση είναι συνεχής. Γενικεύοντας δίδαξε ότι, αφού η κίνηση είναι αιώνια, είναι αιώνιος και ο κόσμος, ότι στην πραγματικότητα κάθε κίνηση μέσα στον κόσμο δεν είναι παρά αυτοκίνηση πράγματος κινουμένου από έξω και ότι η αλυσίδα κινούν-κινούμενοι προϋποθέτει ένα άκίνητον κινούν, δηλαδή τη λογική αρχή της κίνησης που είναι καθεαυτήν ανεξάρτητη από την κίνηση. Βλ. ενδεικτ., για την κίνηση και ειδικότερα τον τρόπο με τον οποίο ο Αριστοτέλης εκθέτει τη διδασκαλία του για το "πρώτον κινούν άκίνητον" Ingerman Düring, *Ο Αριστοτέλης. Παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του. Μετάφρ.*, Π. Κοτζιά- Παντελή, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1991, σσ. 336-341· W. D. Ross, *Αριστοτέλης. Μετάφρ.*, Μαριλίτσα Μητσού, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1991, σσ. 121-125, 139-140.

ποια είναι τα αίτια, τα οποία συντελούν στο να τελεσθεί οποιαδήποτε μεταβολή στον κόσμο. Όπως είναι γνωστό τα αίτια, τα οποία είναι απαραίτητα να συνεργήσουν, ούτως ώστε να συντελεσθεί οποιοδήποτε φυσικό γεγονός και φαινόμενο είναι τέσσερα: η ύλη, το είδος, η αιτία και ο τελικός σκοπός¹⁶⁹.

Με προϋπόθεση τη γνώση της φυσικής φιλοσοφίας των προσωκρατικών και τα πορίσματά του από προσωπικές φυσιογνωστικές και βιολογικές έρευνες, ο Αριστοτέλης ανέλυσε τη γένεση των όντων και έφτασε στο συμπέρασμα ότι τα συστατικά στοιχεία κάθε όντος είναι η ύλη και η μορφή. Έπειτα "παρατήρησε" ότι η ύλη και η μορφή ως συστατικά στοιχεία των όντων δεν υπάρχουν ποτέ χωρισμένα στην πραγματικότητα, όπως δεν υπάρχει ποτέ σώμα χωρίς ψυχή και το αντίστροφο. Συνεπώς, εξέλαβε την ύπαρξη κάθε όντος ακριβώς ως σύνδεσμο ύλης και μορφής και εξήγησε την πραγματικότητα ως ενότητα σύνθετη. Στη μελέτη του φυσικού κόσμου ο Αριστοτέλης στηρίχθηκε στη βασική οντολογική θέση του ότι η ουσία των πραγμάτων είναι σύνθετη από ύλη και μορφή, που στη φυσική φιλοσοφία του τη συμπλήρωσε με το τελεολογικό κριτήριο. Σύμφωνα με αυτό δίδαξε ότι η φύση δημιουργεί πάντα σκόπιμα και πάντα πάνω σε μόνιμα καθορισμένη κλίμακα ειδών, από τα ατελέστερα προς τα τελειότερα όντα, που όχι μόνον έχουν μέσα

Lohdi, Roubina, «Η ποιητική αιτία στον Αριστοτέλη και τον Αβερρόη», σσ. 589-591. Για την πεποίθηση του Αβερρόη πως είναι αναγκαία η ύπαρξη ενός κινούντος ακινήτου καθώς και για τη φύση αυτού, βλ. ό.π., σσ. 609-611. Είναι γνωστό, βεβαίως, ότι τα Υπομνήματα του Αβερρόη αξιοποιήθηκαν ήδη στη διαμάχη Πλατωνικών - Αριστοτελικών, που συνιστά, ως ένα βαθμό, τις απαρχές της Νεοελληνικής φιλοσοφίας. Βλ. Κώστας Θ. Πέτσιος, *Η Περι Φύσεως συζήτηση στη Νεοελληνική Σκέψη*, σσ. 42 κ.ε.

¹⁶⁹ Βλ. αναφορικά με τη θεώρῳία των τεσσάρων αιτίων W.K.C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*. VI Aristotle: An Encounter, σσ. 223-233. Ingerman Düring, *Ο Αριστοτέλης. Παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*, σσ. 375-377. W. D. Ross, *Αριστοτέλης*, σσ. 108-113.

τους καθένα χωριστά τον σκοπό της αυτοπραγμάτωσής τους (έντελέχεια) αλλά και που γίνονται για να εξυπηρετήσουν, με την ίδια την αυτοπραγμάτωσή τους, την πραγμάτωση άλλων, ανώτερων ειδών, με μία εξέλιξη όχι από είδος σε είδος αλλά μέσα στα ίδια τα είδη, έτσι που να δικαιωνίζεται απαραβίαστα η κλίμακα των ειδών.

Ορμώμενος από τις παραπάνω προσεγγίσεις, εκκινώντας την πραγμάτευση του περί ψυχής ζητήματος ο Αριστοτέλης εξετάζει τη σχέση της κίνησης με τη ψυχή. Θεωρεί ότι αποτελεί για το σώμα την πηγή της κινήσεως, το «ὄθεν ἢ κίνησις»¹⁷⁰, το τελικό αίτιο, το «οὐ ἔνεκα»¹⁷¹ και την «οὐσία τῶν ἐμψύχων σωμάτων»¹⁷². Γι' αυτόν τον λόγο είναι η ψυχή «του ζώντος σώματος αἰτία καὶ ἀρχή»¹⁷³. Αν επιχειρήσουμε να δούμε ειδικότερα τις τρεις παραπάνω παραμέτρους, συμπεραίνουμε πως με τον ὄρο ὄθεν ἢ κίνησις, επεξηγείται η έννοια της αρχής από όπου εκπορεύονται οι κινήσεις και οι διεργασίες ενός ζωντανού οργανισμού. Αποτελεί καθαυτὸν τον τρόπο η ψυχή την ενεργοποιό δύναμη ὄλων των φαινομένων. Η φράση οὐ ἔνεκα, δηλώνει πως εξαιτίας της ψυχής ξεκινούν και εν συνεχεία πραγματοποιούνται οι διάφορες μεταβολές. Νοείται, ὁμως, σε αυτό το σημείο η ψυχή και ως η αιτιολογική αρχή (ένεκα της ψυχής), αλλά και ως τελικός σκοπός (για χάρη της ψυχής). Τέλος, μέσα

¹⁷⁰ Αριστοτέλης, *Περί Ψυχής*, Β' 415b 10.

¹⁷¹ Ο.π., Β' 415b 10-11. Για το πώς εκλαμβάνεται ο ὄρος "οὐ ἔνεκα" υπό το πρίσμα της μοντέρνας βιολογίας βλ. ενδεικτ., Joan Kung, «Το οὐ ἔνεκα in Biological Explanation», στο: *Πρακτικά Παγκοσμίου Συνεδρίου "Αριστοτέλης"* (Θεσσαλονίκη 7-14 Αυγούστου 1978), Τόμος IV, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, 1983, σσ. 300-318. Γενικά για την έρευνα του τελικού αιτίου βλ. ενδεικτ., Natali Carlo, «Προβλήματα περί του τελικού αιτίου κατά τον Αριστοτέλη». Μετάφρ., Μαρία Πρωτόπαππα-Μαργέλη, *Φιλοσοφία*, 32 (2002), σσ. 81-93.

¹⁷² Αριστοτέλης, *Περί Ψυχής*, Β' 415b 11.

¹⁷³ Ο.π., Β' 415b 8. Το ίδιο υποστηρίζει και ο Πλάτων, *Φαίδρος*, 245e 3-6. Για τον ορισμό της ψυχής ως κίνηση βλ. παραπάνω σσ. 29-31.

από τις λέξεις οὐσία τῶν ἐμψύχων σωμάτων, γίνεται μία αναγωγή στην αριστοτελική θεώρηση της φύσης των πραγμάτων. Ο Αριστοτέλης διακρίνει την οὐσία σε ὕλη και εἶδος δηλώνοντας για τη ψυχή πως είναι «εἶδος, ἀλλ' οὐχ ὕλη»¹⁷⁴.

Παρόλα αυτά η ίδια η ψυχή παραμένει ακίνητη, σύμφωνα με τον Αφροδισιέα, ο οποίος επιβεβαιώνοντας τα λεγόμενα του Σταγειρίτη, αναφέρει πως «κινεῖ [...] ἡ ὀρμητικὴ τε καὶ ὀρεκτικὴ ψυχὴ τὸ ζῶον οὐκ αὐτὴ κινούμενη»¹⁷⁵. Γιατί η ψυχή «εἰ δὲ κινεῖται μὴ κατὰ συμβεβηκός»¹⁷⁶, η κίνηση «φύσει ἂν ὑπάρχοι [...] αὐτῇ»¹⁷⁷. ἂν ὅμως ἰσχύει αὐτό, τότε η ψυχή θα ἔχει και τόπο, καθὼς «πᾶσαι [...] αἰ [...] κινήσεις ἐν τόπῳ»¹⁷⁸ και ὅπως ἐπισημαίνει ο Θεμιστιος «εἰς ἐκεῖνον [...] φύσει κινήσεται καὶ γενομένη ἐν ἐκεῖνῳ φύσει ἡρεμήσει»¹⁷⁹. Ο Φιλόπονος με ἀφορμὴ τα παραπάνω σχολιάζει πως «πᾶν [...] τὸ ἐν τόπῳ σῶμα»¹⁸⁰, ἐπομένως η ψυχή «καθ'

¹⁷⁴ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Β' 414a 14.

¹⁷⁵ Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 78, 24· πβ. του ἰδίου, σ. 106, 5-17: «κινεῖ δὲ ἡ ψυχὴ τὸ σῶμα οὐχ ὡς αὐτὴ κινούμενη τε καὶ οὕτω κινούσα αὐτό (αὐτὴ γὰρ ἀκίνητος καθ' αὐτήν), ἀλλ' ὡς αἰτία τῷ ζῳῷ τῆς κινήσεως, ὡς ἡ ἐνυπάρχουσα βαρύτης τῇ γῆ τῆς εἰς τὸ κάτω κινήσεως. οὐ γὰρ πάντα τὰ κινούμενα ὁμοίως κινεῖ. ἄλλως μὲν γὰρ οἱ βούς τὴν ἄμαξαν κινούσιν, ἄλλως τὸ ἀγαθὸν καὶ ἐφετὸν καὶ τὸ ὀρεκτὸν κινεῖ τὰ ἐφιέμενα αὐτοῦ· οὐ γὰρ κινούμενον. διὸ καὶ ἐμψύχων ἢ ὑπὸ τῶν τοιῶνδε κινήσει. ἢ ἡ δὲ ψυχὴ κινεῖ τῷ κατ' αὐτήν ἡμᾶς νοεῖν τε καὶ προαιρεῖσθαι· τὸ μὲν οὖν ἀγαθὸν τῷ νοηθῆναι κινεῖ, ἢ δὲ ψυχὴ τῷ νοῆσαι. ὡς γὰρ διὰ τὰς τέχνας καὶ κατὰ τὰς τέχνας οἱ τεχνίται κινούνται, καὶ εἰσὶν αὐτοῖς αὐταὶ τῆς τοιαύδε κινήσεως αἰτίαι, αὐταὶ μὴ κινούμεναι, οὕτως καὶ τὰ ἐμψυχα κατὰ τὴν ψυχὴν κινεῖται μὴ κινούμενης αὐτῆς. ἔστι δὲ ἡ ὀρμητικὴ καὶ ἡ ὀρεκτικὴ δύναμις τῆς ψυχῆς, καθ' ἣν τὰ ζῶα κινεῖται. αὐτὴ γὰρ τοῖς ζῳοῖς τῆς οἰκείας κινήσεως αἰτία».

¹⁷⁶ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Α' 406a 14-15.

¹⁷⁷ Ο.π., Α' 406a 15.

¹⁷⁸ Ο.π., Α' 406a 16.

¹⁷⁹ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 15, 35-36.

¹⁸⁰ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 97, 26.

αὐτὴν ἀκίνητος ἔστι, διότι καὶ ἀσώματος»¹⁸¹ γὰρ νὰ ὀδηγηθεῖ στο ἀκόλουθο συμπέρασμα: «ἀσώματον [...] τὴν ψυχὴν οὖσαν γραμμικαῖς ἀνάγκαις ἀποδείκνυσιν. ὥστε ἀνάγκη πάντως καὶ ἀκίνητον εἶναι τὰς φυσικὰς κινήσεις»¹⁸². Ἐπειδὴ, ὁμῶς, εἶναι προφανές ἀπὸ ὅσα εἰπώθησαν πῶς ἡ ψυχὴ δὲν μπορεῖ νὰ βρῖσκεται σὲ τόπο, συνεπάγεται πῶς εἶναι ὑπόστασις ὡς μορφή ἐνός φυσικοῦ σώματος¹⁸³, πού ἔχει τὴ δυνατότητα τῆς ζωῆς. Δηλαδή, ὁ Ἀριστοτέλης ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ἀκόλουθο χωρίο χαρακτηρίζει «τὴν ψυχὴν οὐσίαν εἶναι ὡς εἶδος σώματος φυσικοῦ δυνάμει ζωῆν ἔχοντος»¹⁸⁴. Καὶ μάλιστα ἡ ὑπόστασις αὐτὴ εἶναι «ἐντελέχεια»¹⁸⁵. Ἡ ψυχὴ, ἐπομένως, εἶναι «τοιούτου σώματος ἐντελέχεια»¹⁸⁶, ὅπως ἔχουμε ἀποδείξει παραπάνω¹⁸⁷. Συνεπῶς, ἡ ψυχὴ ὡς ἐντελέχεια ἢ ἐνέργεια, δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ εἶναι αυτοκινούμενη: «ἀκίνητος γὰρ καθ' αὐτὴν πᾶσα ἐντελέχεια. καὶ ἡ ψυχὴ δὲ ἐδείχθη οὖσα ἐντελέχεια»¹⁸⁸, καθὼς ἡ ἐνέργεια ἀποτελεῖ τὸ τελικὸ στάδιο μίας διαδικασίας ἢ κινήσεως ἀπὸ τὸ δυνάμει στο ἐνέργεια.

¹⁸¹ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 97, 23-24.

¹⁸² Ο.π., σ. 97, 26-28.

¹⁸³ Ὁ Ἀφροδισιεύς χαρακτηρίζει αὐτὸ τὸ σῶμα φυσικὸ καὶ ὀργανικόν· πβ. τοῦ ἰδίου, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 16, 10-16: «ἐντελεχεια οὖν ἡ πρώτη σώματος φυσικοῦ ὀργανικοῦ» καὶ ἐν συνεχείᾳ διευκρινίζει ποια εἶναι τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ὀργανικοῦ σώματος «ἔστι γὰρ ὀργανικὸν σῶμα τὸ ἔχον πλεῖον τε καὶ διαφέροντα μέρη ψυχικαῖς δυνάμεσιν ὑπηρετεῖσθαι δυναμένα. διὸ τὸ ὀργανικὸν σῶμα καὶ δυνάμει ζωῆν ἔχειν λέγει, τῷ δυνάμει ζωῆν ἔχον αὐτὴ τοῦ δυναμένου κατ' ἐνεργεῖαν ζῆν χρωμενος. τὸ γὰρ ἤδη τὴν τέλειαν ψυχὴν ἔχον πολλὰ κατ' αὐτὴν δύναται ποεῖν τε καὶ πάσχειν, τρεφεσθαι, αὔξεσθαι, γεννᾶν, αἰσθάνεσθαι, ὀρέγεσθαι, διανοεῖσθαι, λέγειν, πράττειν, ὑγίαινειν, ἰοσεῖν» καὶ παρακάτω σ. 104, 5-6: «εἴη ἂν ἡ ψυχὴ ἐντελέχεια ἢ πρώτη σώματος φυσικοῦ ὀργανικοῦ».

¹⁸⁴ Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Β' 412a 19-21.

¹⁸⁵ Ο.π., Β' 412a 21.

¹⁸⁶ Ο.π., Β' 412a 21-22.

¹⁸⁷ Ἀναφορικὰ με τὸν ὀρισμὸ τῆς ψυχῆς ὡς "ἐντελέχεια", βλ. παραπάνω σσ. 33-35.

¹⁸⁸ Ἀφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 78, 25-26.

Αξίζει στη συνάφεια αυτή να σημειωθεί, πως η κίνηση αποτελεί και στοιχείο συσχέτισης ανάμεσα στην αίσθηση και τη νόηση, αφού ο Αριστοτέλης δηλώνει στο πρώτο βιβλίο του *Περί Ψυχής* πως «τὸ [...] αἰσθάνεσθαι πάσχειν τι καὶ κινεῖσθαι τιθέασιν· ὁμοίως δὲ καὶ τὸ νοεῖν τε καὶ γινώσκειν»¹⁸⁹. Ο Αφροδισιεύς εξίσου διακρίνει αυτή τη σχέση επισημαίνοντας πως «αἰσθάνεται [...] τὸ ζῶον καὶ νοεῖ καὶ βαδίζει κατὰ τὴν ψυχὴν, οὐ μὴν τῆς ψυχῆς αὐτῆς καθ' αὐτὴν, ἵνα κινήσῃ, κινουμένης»¹⁹⁰.

Η ανάπτυξη της περί ψυχῆς θεωρίας, επιτρέπει τη συσχέτιση της φύσης με την πρώτη αιτία δημιουργίας, διότι νοείται ως «τοῦ ζῶντος σώματος αἰτία καὶ ἀρχή»¹⁹¹ και με αυτή τη σημασία ο Αριστοτέλης τη συνδέει επίσης με την έννοια της ζωῆς καθώς «τὸ [...] ζῆν τοῖς ζῶσι τὸ εἶναι ἐστίν»¹⁹². Γί' αυτόν τον λόγο σύμφωνα με τον Σταγειρίτη «ἐπιζητοῦμεν [...] θεωρῆσαι καὶ γῶναι τὴν τε φύσιν αὐτῆς καὶ τὴν οὐσίαν»¹⁹³ ἢ κατὰ τον Φιλόπονο «τὸ μὲν θεωρῆσαι τὸ ὀλοσχερέστερον ἐπιβάλλειν τοῖς περὶ αὐτῆς λόγοις σημαίνει ἄν, τὸ δὲ γῶναι τὸ καὶ ἀκριβῶς ἐρευνῆσαι»¹⁹⁴. Αυτή η συσχέτιση καθιστά ευχερέστερη τη μετάβαση στο πρόβλημα της αίσθησης και της νόησης κατὰ τον Αριστοτέλη.

¹⁸⁹ Αριστοτέλης, *Περί Ψυχῆς*, Α' 410a 25-26.

¹⁹⁰ Αφροδισιεύς, *Περί Ψυχῆς*, σ. 79, 16-17.

¹⁹¹ Αριστοτέλης, *Περί Ψυχῆς*, Β' 415b 8.

¹⁹² Ο.π., Β' 415b 13.

¹⁹³ Ο.π., Α' 402a 7-8.

¹⁹⁴ Φιλόπονος, *Περί Ψυχῆς*, σ. 26, 15-16. Στη συνέχεια (σ. 26, 16-25) ο Φιλόπονος προχωρεί τον συλλογισμό του επισημαίνοντας: «Λεγόμεθα γὰρ θεωρῆσαι τὸδε τι, ὅταν ἀπλῶς προσβάλωμεν αὐτῷ, γῶναι δὲ αὐτὸ, ὅταν καὶ τὰ ὑπάρχοντα αὐτῷ καταμάθωμεν· φύσιν δὲ καὶ οὐσία ἴσται ἐκ παραλλήλου τὸ αὐτὸ ἀκουστέον, ἵνα ἡ τοῦ προτέρου τὸ δεύτερον ἐξηγητικόν, 'φύσιν' λέγω ἀντὶ τοῦ τῆς οὐσίας, ἡ φύσιν μὲν αὐτὸ τὸ γένος αὐτῆς, οὐσία δὲ τὸν ὅρισμόν· οἷον ὑπὸ ποσὶν γένος ἀνάγεται, πότερον τὴν οὐσίαν ἢ τὸ ποσὸν ἢ τὸ ποιόν; εἶποιεν δ' ἂν αὐτὴν ὑπὸ μὲν τὸ ποιόν ἀνάγεσθαι οἱ κρᾶσι λέγοντες, ὑπὸ δὲ τὸ ποσὸν οἱ λόγον. εἶτα ἐγνωκότες τὸ γένος μαθεῖν καὶ τὰς συστατικὰς αὐτῆς διαφορὰς καὶ οὕτως ἀποδοῦναι τὸν ὅρισμόν· ὁ γὰρ ὅρισμός τὰς οὐσίας τῶν πραγμάτων σημαίνει».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΔΥΝΑΜΙΣ

1. Ο ορισμός της αριστοτελικής έννοιας της αντίληψης.

Ο Αριστοτέλης εντάσσει την έννοια του αισθάνεσθαι, την κατ' αίσθηση αντίληψη¹⁹⁶, στο πλαίσιο της φυσικής του, δηλαδή στην επιστήμη της φύσης¹⁹⁶, ώστε να είναι δυνατή η επικοινωνία μεταξύ σώματος και ψυχής. Η φύση, ο συνδετικός κρίκος ανάμεσα στα κατώτερα φαινόμενα έως και το ύψιστο ον, αποτελεί αδιάψευστο κριτήριο για την εξαγωγή συμπερασμάτων, καθώς, όπως ορθώς υπογραμμίζει ο Σταγειριώτης «μήτε ποιεί μάτην μηθὲν μήτε ἀπολείπει τι τῶν ἀναγκαίων»¹⁹⁷. Ο Θεμιστιος

¹⁹⁶ Δηλαδή την "αισθητηριακή αντίληψη", που θεωρείται αρχική φάση της αντίληψης. Η έννοια του αισθάνεσθαι αποτελεί δραστηριότητα που αρχίζει ταυτόχρονα με την πρόσληψη των "ποιοτητων" από τις αισθήσεις. Δεν πρέπει να ταυτίζεται με τον όρο αίσθηση ή αισθητήριο όργανο. Πρόκειται για μία δυναμική ενέργεια, λειτουργία, κίνηση ή δραστηριότητα του αισθητήριου οργάνου, που δεν μπορεί να γίνει κατανοητή χωριστά από τα αισθητήρια όργανα.

¹⁹⁶ Περισσότερα σχετικά με τη φιλοσοφία της φύσης βλ. W. D. Ross, *Αριστοτέλης*, σσ. 95-162.

¹⁹⁷ Αριστοτέλης, *Περί Ψυχής*, Γ' 432b 21-22· πβ. *ό.π.*, Γ' 434a 31: «εἰ μηθὲν μάτην ποιεί ἢ φυσικς»· πβ. Αριστοτέλης, *Περί Οὐρανοῦ*, Α' 271a 33: «ὁ δὲ θεὸς καὶ ἡ φύσις οὐδὲν μάτην ποιούσιν». Πρόκειται για μία θεμελιώδη παραδοχή που τη συναντούμε και στη μεταγενέστερη σκέψη, όπως διαπιστώνουμε από τη θέση του Nicolaus Copernicus ότι «ο άνθρωπος πρέπει να ακολουθεί τη σοφία της φύσης» («*sed naturae sagacitas magis sequenda est*»)· βλ. Κώστας Θ. Πέτσος, *Η Περί Φυσεως συζήτηση στη Νεοελληνική Σκέψη*, σ. 212.

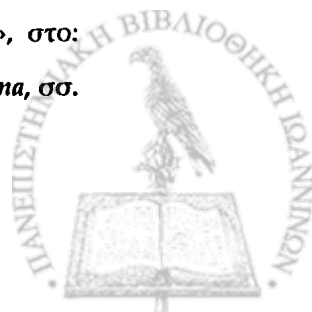
σχολιάζει στην παραπάνω φράση πως «οὐδὲν [...] μάτην ἢ φύσις δίδωσιν»¹⁹⁸, αλλά και «μάτην [...] ἂν εἶχεν, ἢ δὲ φύσις ἄμφω κατ' ἴσον φυλάσσειται καὶ τὸ μάτην τι προστιθέναι καὶ τὸ ἐλλείπειν τι τῶν ἀναγκαίων, πλὴν ἐν τοῖς πηρώμασι καὶ ἀτελέσι»¹⁹⁹.

Προκειμένου να κατανοήσουμε, όμως, τη λειτουργία της αίσθησης, θα πρέπει να κατανοήσουμε πρωτίστως την έννοια της αντίληψης, όπως την εκλαμβάνεται ο Αριστοτέλης. Πρόκειται για μία λειτουργία, που περιλαμβάνει αφενός, αισθητηριακή δραστηριότητα και αφετέρου, πολυπλοκότερες συνθετικές δραστηριότητες αποσαφήνισης, ταξινόμησης, ερμηνείας, κρίσης και περαιτέρω σύνθεσης. Ο αριστοτελικός όρος *αντίληψη* έχει ευρεία σημασία, που τον κάνει εφαρμόσιμο ακόμη και σε ό,τι ονομάζουμε *νοεῖν*, *γνώση* ἢ *εννοιολογική αντίληψη*. Ουσιαστικά περιλαμβάνει μία δραστηριότητα με δύο φάσεις εξέλιξης: πρώτον την αισθητηριακή αντίληψη ἢ αλλιῶς το *αἰσθάνεσθαι*, και δεύτερον γνωστικές δραστηριότητες του νου, που καταλήγουν σε ανώτερου επιπέδου εννοιολογικές συνθέσεις²⁰⁰.

¹⁹⁸ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 117, 38.

¹⁹⁹ Ο.π., σ. 118, 3-5.

²⁰⁰ Βλ. την επισήμανση του J. P. Anton, *Aristotle's Theory of Contrariety*, Λονδίνο, Routledge and Kegan Paul, 1957, σ. 137: «Ο Αριστοτέλης δεν έχει ξεχωριστούς όρους, όπως "αἴσθησις" και "αντίληψις". Ο δεύτερος όρος έχει ευρεία σημασία στη σύγχρονη φιλοσοφία της ψυχολογίας και περιλαμβάνει την αίσθηση με την αυστηρή σημασία του όρου· αν εφαρμοστεί διαφορετικά, δηλώνει τη σύλληψη με το νου, την ενορατική γνώση, ἢ δραστηριότητες που συμπεριλαμβάνουν κρίση και αποσκοπούν όχι μόνο στην απλή συνειδητοποίηση των αντιληπτικών αισθημάτων, αλλά και στη σύλληψη ιδεών και στην "αντίληψη" μαθηματικών αξιωμάτων». Για έναν γενικότερο προσδιορισμό αναφορικά με την έννοια της αντίληψης στην αριστοτελική θεωρία βλ. ενδεικτ., Richard Sorabji, «Intentionality and Physiological Processes: Aristotle's Theory of Sense-Perception», στο: Martha C. Nussbaum and Amélie Oksenberg Rorty (Eds.), *Essays on Aristotle's De Anima*, σσ. 195-225.

Ειδικώτερα, η πρώτη φάση αρχίζει με την είσοδο ερεθισμάτων στον οργανισμό και ολοκληρώνεται με τον σχηματισμό και την αναγνώριση των ιδιαίτερων αισθητών: «ἴδια»²⁰¹, όπως ο ήχος, το χρώμα, η οσμή και τα παρόμοια καθώς και με τις πρώτες αισθητηριακές εντυπώσεις. Είναι η φάση του αισθάνεσθαι, που κάνει την αρχή με την αλληλεπίδραση μεταξύ των ερεθισμάτων του περιβάλλοντος και των αισθητηρίων οργάνων. Υπό αυτή τη σκοπιά, το αισθάνεσθαι συνιστά την πρώτη μορφή της αντιληπτικής δραστηριότητας. Ωστόσο, δεν πρέπει επ' ουδενί λόγο να ταυτιστεί με τα αισθητήρια όργανα, παρά το γεγονός ότι εξαρτάται από αυτά. Πρόκειται για μία θεμελιώδη διάκριση, που πρέπει να την έχουμε διαρκώς υπόψιν, αφού, αν δεν την κατανοήσουμε σωστά, θα οδηγηθούμε σε σοβαρές παρερμηνείες της αριστοτελικής θεωρίας της αντίληψης.

Όσον αφορά τη δεύτερη φάση εξέλιξης, αυτή αρχίζει με τη δραστηριότητα της διάκρισης κατά την οποία ο οργανισμός, λειτουργώντας αφαιρετικά με επαγωγική διαδικασία, αναγνωρίζει και ταξινομεί το ανοργάνωτο μέχρις εκείνη τη στιγμή υλικό των αισθητηριακών εντυπώσεων, ανάλογα με τις μεταξύ τους διαφορές και ομοιότητες. Τα αποτελέσματα τέτοιων δραστηριοτήτων επεξεργασίας είναι ο σχηματισμός νέων, απλών εννοιών ή η μερική ενσωμάτωση νέων αισθητηριακών εντυπώσεων σε παλιές παραστάσεις φαντάσματα. Περισσότερες αποσαφηνίσεις, ταξινομήσεις, ακόμη και ανασυνθέσεις, καταλήγουν σε πιο σύνθετα φαντάσματα ή γενικές έννοιες.

Ο ίδιος ο Αριστοτέλης, όταν πραγματεύεται τη διαφορά ανάμεσα στην πραγματική αίσθηση και το σκέπτεσθαι στο ακόλουθο χωρίο: «τὸ κατ' ἐνέργειαν δὲ ὁμοίως λέγεται τῷ θεωρεῖν· διαφέρει δέ, ὅτι τοῦ μὲν τὰ ποιητικὰ τῆς ἐνεργείας ἔξωθεν, τὸ ὁρατὸν καὶ τὸ ἀκουστὸν, ὁμοίως δὲ καὶ τὰ λοιπὰ τῶν αἰσθητῶν. αἴτιον δ' ὅτι τῶν καθ' ἕκαστον ἢ κατ' ἐνέργειαν

²⁰¹ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 428b 23.

αἰσθησις, ἢ δ' ἐπιστήμη τῶν καθόλου· ταῦτα δ' ἐν αὐτῇ πῶς ἐστὶ τῇ ψυχῇ»²⁰², παρουσιάζει μία περιγραφή της αντιληπτικής δραστηριότητας, ως δραστηριότητας που παρουσιάζει δύο στάδια. Το πρώτο στάδιο, για το οποίο ἐγίνε λόγος προηγουμένως, αντιστοιχεί στην αισθητηριακή δραστηριότητα και την πραγματική αἴσθηση του Αριστοτέλη, και καταλήγει σε αυτό που ο φιλόσοφος ονομάζει ἴδια, δηλαδή ιδιαίτερα αισθητά, ἐνῶ το δεύτερο στάδιο μπορεί να ταυτιστεῖ με το σκέπτεσθαι, που οδηγεί στη σύλληψη καθολικῶν ἐννοιῶν. Πάνω σε αὐτὴ τη συνάφεια ο Θεμιστιος ἐντοπίζει τη διαφορά μεταξύ ἐπιστήμης και αἴσθησης στο «ὅτι τῇ μὲν ἔξωθεν δεῖ παραγενέσθαι τὰ προαξόμενα αὐτῇ ἐἰς ἐνέργειαν [...] ἢ δὲ ἐπιστήμη οἴκοθεν ἔχει τὰ ἐπιστητά»²⁰³, διαπίστωση που συμπίπτει με την ἀποψη του Φιλοπόνου, ο οποίος ἐκφράζει την παραπάνω διαφορά ἀναφέροντας ὅτι «τῆς μὲν κατ' ἐνέργειαν αἰσθήσεως ἔξω τὰ ποιητικά (ἔξωθεν γὰρ προσπιπτόντων τῶν αἰσθητῶν αἰσθανόμεθα), τὰ δὲ θεωρητὰ οὐκ ἔξωθεν»²⁰⁴. Ο τελευταῖος ἐντοπίζει και την αἰτία που «τὰ μὲν ἔξωθεν προσπίπτειν τὰ δὲ μὴ»²⁰⁵, «ὅτι ἢ μὲν αἰσθησις τῶν καθ' ἕκαστά ἐστὶ, ταῦτα δὲ ἐν ἴδια ὑποστάσει, ὧν καὶ χρῆζει ἐἰς τὸ εἶναι τὸ ζῶον (πρὸς γὰρ τὴν τούτων χρείαν ἢ αἰσθησις τῷ ζῳῳ δέδοται), ἢ δὲ ἐπιστήμη τῶν καθόλου ἀντιλαμβάνεται, τὰ δὲ καθόλου, φησὶν, ἐν αὐτῇ πῶς εἰσι τῇ ψυχῇ»²⁰⁶. Ἀναφορικὰ με την παραπάνω αἰτία ο Θεμιστιος σημειώνει πως «τὰ γὰρ νοήματα ἐπιστητά ἐστὶ τὰ καθόλου [...] τῇ δὲ αἰσθήσει τὰ καθέκαστα

²⁰² Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Β' 417b 19-24.

²⁰³ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 56, 18-20.

²⁰⁴ Φιλόπουνος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 307, 22-24.

²⁰⁵ Ο.π., σ. 307, 25-26.

²⁰⁶ Ο.π., σ. 307, 26-29· πβ. ὁ.π. σ. 308, 5-9: «οὐ μόνον, φησὶν, ἢ αἰσθησις περὶ τὰ κατὰ μέρος καὶ αἰσθητὰ ἔχουσα δεῖται τῶν ἔξωθεν παρόντων, ἵνα ἐνεργῆσῃ, ἀλλὰ καὶ αὐταὶ αἰ περὶ τὰ αἰσθητὰ ἔχουσαι ἐπιστήμαι οὐκ ἐφ' ἑαυταῖς ἔχουσι τὸ ἐνεργῆσαι, ὅταν βούλωνται, ἀλλὰ δεῖ και ἐπὶ τούτων ὡσπερ και ἐπὶ τῆς αἰσθήσεως παρεῖναι ἔξωθεν περὶ ὃ ἢ ἀπ' αὐτῶν ἐνέργεια γίνεται».

ὑπέκειτο καὶ τὰ ἐν μέρει, ταῦτα δ' ἐξῶθεν καὶ τῆς φύσεως ἔργα, οὐ τῆς ψυχῆς»²⁰⁷, ἐνῶ ὁ Ἀφροδισιεύας τονίζει πῶς τὰ καθόλου συναρτῶνται κατ' αποκλειστικότητα μετὴν αφαιρετικῆς ικανότητάς τοῦ νοῦ σημειῶνοντας ὅτι «τὰ γὰρ καθόλου καὶ κοινὰ τὴν μὲν ὑπαρξίν ἐν τοῖς καθέκαστά τε καὶ ἐνύλοις ἔχει. νοούμενα δὲ χωρὶς ὕλης κοινὰ τε καὶ καθόλου γίνεται, καὶ τότε ἐστὶ νοῦς ὅταν νοῆται»²⁰⁸.

Ὅλα τὰ παραπάνω προσδίδουν στὴν αριστοτελικὴ ἔννοια τῆς ἀντίληψης ἕναν δυναμικὸ χαρακτήρα, ὁ ὁποῖος ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸ ἀκόλουθο χωρίο τοῦ δευτέρου βιβλίου: «ἔστι μὲν ὡς ὑπὸ τοῦ ὁμοίου πάσχει, ἔστι δὲ ὡς ὑπὸ τοῦ ἀνομοίου, καθάπερ εἶπομεν· πάσχει μὲν γὰρ τὸ ἀνόμοιον, πεπονθὸς δ' ὁμοίων ἐστίν»²⁰⁹. Ὁ Θεμιστίσιος παρατηρεῖ ἀκόμη ὅτι «πάσχει δ' αἰεὶ τὰ δυνάμει τοιαῦτα ὑπὸ τῶν ἐνεργείᾳ τοιούτων, διὸ ἐστὶ μὲν ὡς ὑπὸ τοῦ ὁμοίου, ἔστι δὲ ὡς ὑπὸ τοῦ ἀνομοίου»²¹⁰. Αὐτὸ που δρα, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ πῶς εἶναι τὰ ἀδιαμόρφωτα ἀκόμη ἐρεθίσματα, ἐνῶ αὐτὸ που δέχεται τὴν ἐπίδραση (πάσχειν), ἀναφέρεται ὄχι μόνον στα αἰσθητήρια ὄργανα καὶ στα ἀποτελέσματα τῆς δραστηριότητάς τοῦ αἰσθάνεσθαι, ἀλλὰ καὶ σὲ μία πιο προχωρημένη διαδικασία σύνθεσης, στὴν ἀντιληπτικὴ δραστηριότητα. Ἐπομένως, οἱ δύο παράγοντες, δηλαδὴ αὐτὸς που δρα καὶ αὐτὸς που δέχεται τὴν ἐπίδραση εἶναι ἀνόμοιοι. Μόλις, ὅμως, τὰ ἐρεθίσματα ἐνταχθοῦν καὶ ἐνσωματωθοῦν στὶς καθολικὲς ἔννοιες, γίνονται ὁμοιοί. Ἀποτελεῖ, δηλαδὴ, ἡ αριστοτελικὴ ἀντίληψη μίᾳ ἐνεργητικῆς

²⁰⁷ Θεμιστίσιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 56, 20-23.

²⁰⁸ Ἀφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 90, 4-6 πβ. Παναγιώτης Χρ. Νούτσος, *Ὁ νομιναλισμὸς: Οἱ κοινωνικοπολιτικὲς προϋποθέσεις τῆς υστερομεσαιωνικῆς φιλοσοφίας*, Ἀθήνα, Κέδρος, 1980, σ. 12. Πρόκειται γιὰ ἕνα ζήτημα που ἀπασχόλησε τὴ μεσαιωνικὴ φιλοσοφικὴ σκέψη. Βλ. ἐνδεικτ., W. Stegmüller, «Das Universalienproblem eins und jetzt», *Archiv für Philosophie*, 6 (1956), σσ. 192-225· 7 (1957), σσ. 45-81.

²⁰⁹ Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Β' 417a 18-20.

²¹⁰ Θεμιστίσιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 55, 12-14.

δραστηριότητα, που ξεκινά με την είσοδο των ερεθισμάτων στον οργανισμό και ολοκληρώνεται με τον σχηματισμό των γενικών εννοιών. Η δραστηριότητα αυτή χαρακτηρίζεται και ως κινήσις, καθώς η ίδια αντιληπτική λειτουργία δεν είναι κάτι στατικό. Ακόμη, και στην πραγματεία του *Περί Μνήμης και Αναμνήσεως* ο Αριστοτέλης κάνει λόγο για τις διαδικασίες κίνησης που εμπεριέχονται στην πράξη της αντίληψης υπογραμμίζοντας πως «ή [...] γινομένη κινήσις ἐνημαίνεται οἷον τύπον τινὰ τοῦ αἰσθήματος, καθάπερ οἱ σφραγιζόμενοι τοῖς δακτυλίοις»²¹¹. Το υποκείμενο δεν είναι παθητικό, οργανισμός και περιβάλλον δρουν το ένα πάνω στο άλλο, συμμετέχουν, ή, καλύτερα προκαλούν την αντιληπτική δραστηριότητα.

Ο Αριστοτέλης θεωρεί την αισθητηριακή εντύπωση, η οποία εκφράζεται με τους όρους *αἰσθησις*²¹², *αἰσθητὸν εἶδος*²¹³, *εἰκῶν*²¹⁴, ως την απλούστερη ψυχολογική μονάδα, που είναι αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης μεταξύ των αἰσθητήριων οργάνων και των ερεθισμάτων που φθάνουν από τα αισθητά αντικείμενα. Αυτή η αλληλεπίδραση δηλώνεται με το ρήμα *αἰσθάνεσθαι*²¹⁵, δηλαδή την αρχική φάση της αντίληψης.

Θα πρέπει εξίσου να σημειωθεί πως η ευρεία γνώση της βιολογίας εκ μέρους του Αριστοτέλη, αναπόφευκτα επηρέασε και τη ψυχολογική θεωρία του. Ακολούθως, το *αἰσθάνεσθαι* και η διαδικασία της αντίληψης

²¹¹ Αριστοτέλης, *Περί Μνήμης και Αναμνήσεως*, 450a 30-32. Βλ. Δ. Ζ. Ανδριόπουλος, *Αρχαία Ελληνική Γνωσιοθεωρία. Συμβολή στη διερεύνηση του προβλήματος αντίληψη και γνώση. Μετάφρ., επιμ., Στ. Δημόπουλος, Θεσσαλονίκη, εκδ. Βάνιας, 1988, σσ. 117-120.*

²¹² Αριστοτέλης, *Αναλυτικά ὕστερα*, 100a 3.

²¹³ Αριστοτέλης, *Περί Ψυχῆς*, Β' 424a 18.

²¹⁴ Αριστοτέλης, *Περί Μνήμης και Αναμνήσεως*, 450b 30.

²¹⁵ Πβ. Αριστοτέλης, *Περί Αἰσθησεως και Αἰσθητῶν*, 436b 8-9· *Περί Μνήμης και Αναμνήσεως*, 451a 4· *Περί Ψυχῆς*, Γ' 427a 19-20.

αποτελούν εκδηλώσεις εσωτερικών οργανικών λειτουργιών. Προκαλούνται από μία ενεργητική σχέση ανταπόδοσης του οργανισμού με το περιβάλλον. Ο φιλόσοφος θεώρησε και εξέτασε τις ψυχολογικές δυνάμεις του οργανισμού υπό μία ευρεία βιολογική προοπτική²¹⁶. Τις θεώρησε για την ακρίβεια προέκταση των καθαρά βιολογικών δραστηριοτήτων της διατροφής και της αναπαραγωγής. Συνεπώς, και η αντιληπτική δραστηριότητα πρέπει να θεωρηθεί υπό αυτό το πρίσμα.

Για τον Αριστοτέλη ο οργανισμός αγωνίζεται να προσαρμοστεί και να διασωθεί μέσα στο πολύπλοκο περιβάλλον, όπου αναπτύσσεται καθώς «εί μέλλει σώζεσθαι τὸ ζῶον»²¹⁷ πρέπει, σύμφωνα με την παρατήρηση του Θεμιστίου, «πόρρωθεν προαισθάνεσθαι, ἃ τε φευκτέον αὐτοῖς [τοῖς ζῴσιν] καὶ ἃ διωκτέον»²¹⁸. Όλες οι λειτουργίες ενός οργανισμού, όπως η διατροφή, η όρεξη, η αίσθηση, η κίνηση, η αντίληψη και η γνώση²¹⁹ επιτελούνται χάριν της προσαρμογής του οργανισμού και της σωτηρίας του μέσα στο περιβάλλον, όπως διαπιστώνει και ο Θεμιστίος αναφέροντας πως «ἀκοή καὶ ὄψις καὶ ὄσφρησις πρὸς τοῦτο αὐτοῖς ὑπηρετοῦσι· διὰ γὰρ τοῦ μεταξύ, ὑπὸ τοῦ μεταξύ δὲ τὸ ζῶον»²²⁰. Προβάλλεται σε αυτό το σημείο η φυσική τελεολογία του φιλοσόφου, ένα τέλος προς το οποίο κατευθύνονται τα

²¹⁶ Ο W. D. Ross θεωρεί πως για τον Αριστοτέλη, βιολογία και ψυχολογία δεν αποτελούν δύο ανεξάρτητες επιστήμες, αλλά μία ενότητα: «From Aristotle's point of view, biology and psychology are not two separate sciences. His psychological and biological works form a single group». Βλ. Sir David Ross, *Aristotle with an Introduction by John L. Ackrill*, Routledge, London and New York (1995), σ. 117 και ό.π. σσ. 117-118.

²¹⁷ Αριστοτέλης, *Περί Ψυχής*, Γ' 434b 14· πβ. ό. π., Γ' 434a 24-434b 29.

²¹⁸ Θεμιστίος, *Περί Ψυχής*, σ. 124, 22-23.

²¹⁹ Βλ. Αριστοτέλης, *Περί Ψυχής*, Γ' 434a 24-26· Γ' 434a 31-434b 8.

²²⁰ Θεμιστίος, *Περί Ψυχής*, σ 124, 23-24. Βλ. Αριστοτέλης, *Περί Ψυχής*, Γ' 434b 21-27.

πάντα²¹, και στην προκειμένη περίπτωση, ο σκοπός αυτός ταυτίζεται με την επιβίωση του οργανισμού.

Στο *Περί Αισθήσεως και Αισθητών* ο Αριστοτέλης τονίζει, επίσης, πως όλες οι δυνάμεις είναι, κατά βάση, δραστηριότητες προσαρμογής: «αί [...] διὰ τῶν ἔξωθεν αἰσθήσεις τοῖς πορευτικοῖς αὐτῶν, οἷον ὄσφρησις καὶ ἀκοή καὶ ὄψις, πᾶσι μὲν τοῖς ἔχουσι σωτηρίας ἕνεκεν ὑπάρχουσιν, ὅπως διώκωσί τε προαισθανόμενα τὴν τροφήν καὶ τὰ φαῦλα καὶ τὰ φθαρτικὰ φεύγωσι, τοῖς δὲ καὶ φρονήσεως τυγχάνουσι τοῦ εὖ ἕνεκα»²². Το αἰσθάνεσθαι και η αντίληψη είναι τρόποι σωτηρίας. Ως ενέργειες προσαρμογής, συμβαίνουν όταν ο οργανισμός αντιμετωπίζει προβλήματα τροφής, επιβλαβεῖς καταστάσεις ή προσπαθεί να επιτύχει ισορροπία προσαρμογής.

Συνοψίζοντας, ο Αριστοτέλης, ως φιλόσοφος προσανατολισμένος προς τη βιολογία, αναπτύσσει ένα είδος θεωρίας της λειτουργικότητας, κατά την οποία η ενεργητικότητα είναι το κύριο χαρακτηριστικό όλων των ψυχολογικών συμβάντων. Μάλιστα, δίνει έμφαση στη φυσική τελεολογία, σύμφωνα με την οποία η αντίληψη, σε συνεργασία με τις άλλες δυνάμεις, τείνει προς τη φυσική πραγμάτωση του οργανισμού.

²¹ Για τη φυσική αιτιότητα καθώς και την έμφαση στα τελικά αίτια του Αριστοτέλη, βλ. ενδεικτ., A. Gotthelf, «Aristotle's Conception of Final Causality», *Review of Metaphysics*, 30 (1976), σσ. 226-254· Jonathan Barnes, *Aristotle*, Oxford New York, Oxford University Press, 1982, σσ. 73-77· W.K.C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*. VI Aristotle: An Encounter, σσ. 106-129.

²² Αριστοτέλης, *Περί Αισθήσεως και Αισθητών*, 436b 18-437a 1.

2. Προσδιορισμός της λειτουργία της αισθητικής δύναμης.

Ο Αριστοτέλης αρχίζει την πραγμάτευσή του για την αίσθηση προβαίνοντας, όπως συνηθίζει, στην αποσαφήνιση της έννοιας. Έτσι, λοιπόν, «ή [...] αἰσθησις ἐν τῷ κινεῖσθαι τε καὶ πάσχειν συμβαίνει»²²³. Πρόκειται, επομένως, για ένα ενεργητικό φαινόμενο και όχι προκαλούμενο παθητικά. Γι' αυτόν τον λόγο πρέπει να εκλαμβάνεται άλλοτε «δυνάμει»²²⁴ και άλλοτε «ἐνεργεία»²²⁵. «ὁμοίως δὲ καὶ τὸ αἰσθάνεσθαι»²²⁶ ή όπως μνημονεύει ο Θεμιστιος «διχῶς ἂν λέγοιτο καὶ ἡ αἰσθησις καὶ τὸ αἰσθάνεσθαι, τὸ μὲν δυνάμει, τὸ δὲ ἐνεργεία»²²⁷. Η ικανότητα της αίσθησης, δηλαδή, βρίσκεται σε ετοιμότητα χωρίς να λειτουργεί αυτοβούλως καθώς όπως υπογραμμίζει ο Αριστοτέλης «τὸ αἰσθητικὸν οὐκ ἔστιν ἐνεργεία, ἀλλὰ δυνάμει μόνον»²²⁸. Ο Φιλόππος ονοματίζει την παραπάνω φράση ως «λύσις τῆς ἀπορίας»²²⁹ επειδή «δυνάμει ἔστιν ἡ αἰσθησις καὶ οὐκ ἐνεργεία, οὐκ ἀντιλήψεται μὴ παρόντος τοῦ ποιητικοῦ αὐτῆς καὶ πρακτικοῦ εἰς ἐνέργειαν»²³⁰. Όταν, όμως,

²²³ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Β' 416b 33-34. Για έναν γενικό προσδιορισμό της λειτουργίας της αίσθησης σε συνάρτηση και με τα υπόλοιπα έργα του Αριστοτέλη βλ. ενδεικτ., Charles H. Kahn, «Sensation and Consciousness in Aristotle's Psychology», στο: Jonathan Barnes, Malcolm Schofield, Richard Sorabji (Eds.), *Articles on Aristotle. 4. Psychology and Aesthetics*, σσ. 7-22· W.K.C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy. VI Aristotle: An Encounter*, σσ. 291-308.

²²⁴ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Β' 417a 13.

²²⁵ *Αυτόθι*.

²²⁶ *Ο.π.*, Β' 417a 13-14.

²²⁷ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 55, 5-6.

²²⁸ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Β' 417a 6-7.

²²⁹ Φιλόππος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 295, 15.

²³⁰ *Ο.π.*, σ. 295, 15-17.

προκαλείται ένα οποιοδήποτε ερέθισμα από το εξωτερικό περιβάλλον, βρίσκονται *ἐν ἐνεργεία* τόσο το αισθητήριο όσο και το αισθητό και εφόσον ολοκληρωθεί η διεργασία της αίσθησης, τότε το εξωτερικό αντικείμενο γίνεται αντιληπτό, βρίσκεται ήδη «*τὸ αισθητὸν [...] ἐντελεχεία*»²³¹. Σε αυτό το σημείο ο Θεμιστίος παραβάλλει το παράδειγμα της τέχνης και των αντικειμένων που τελούν στην πραγμάτωσή της παραθέτοντας πως «*οὐδέ γὰρ ἡ σφύρα αὐτάρκης κινῆσαι τὴν τέχνην οὐδέ τὸ τρύπανον οὐδέ ὁ πρίων, ἂν μὴ τὸ μέλλον πρίεσθαι ἢ μέλλον τρυπᾶσθαι ἔξωθεν ἦ*»²³².

Ἐχοντας αποσαφηνίσει την έννοια της αίσθησης, ο Αριστοτέλης συνεχίζει την πραγμάτευσή του επισημαίνοντας ότι στη διαδικασία της νόησης, η οποία κατά τη σύλληψη των πρώτων αρχών και την επίτευξη της επιστημονικής γνώσης, αναγνωρίζει το καθόλου στο καθ' ἕκαστον, την ουσιαστική φύση του γένους στο είδος, η συμβολή της αίσθησης έγκειται στο ότι προσφέρει την αληθινή και ουσιαστική μορφή των πραγμάτων. Η θέση αυτή ανιχνεύεται στη φράση «*μία [...] ἔστιν ἐνέργεια ἢ τοῦ αισθητοῦ καὶ ἢ τοῦ αισθητικοῦ*»²³³. Εξίσου τῇ θέσει αυτή ενστερνίζονται και οι Υπομνηματιστές, όπως αποδεικνύεται από τη διατύπωση του Θεμιστίου ότι «*καὶ ἢ τοῦ αισθητοῦ ἐνέργεια ἐν τῷ αισθητικῷ*»²³⁴, ενώ ο Φιλόππος αναγνωρίζει ότι «*ἢ κατ' ἐνέργειαν αἰσθησις ἢ αὐτὴ ἔστι τῷ κατ' ἐνέργειαν αἰσθητῷ*»²³⁵. Τα αισθητά αντικείμενα στέλνουν στη ψυχή τις εικόνες τους, τα είδη τους και γι' αυτό ο Αριστοτέλης την αποκαλεί *τόπο εἰδῶν, χώρο,*

²³¹ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Β' 418a 4. Ο Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων ασκεί κριτική κατά της αριστοτελικῆς θέσης πως το αισθητό προηγείται της αισθήσεως. Κατ' αυτόν είναι αναγκαία η ταυτόχρονη συνύληξη των συσχετιζομένων ὄρων. Βλ. ενδεικτ., Λ. Κ. Μπαρτζελιώτης, *Η κριτική του Αριστοτέλους παρά Πλήθωνι ως έκφρασις του αντιαριστοτελισμοῦ κατὰ τον 1Ε αἰωνα*, Αθήνα, 1980, σσ. 93-95.

²³² Θεμιστίος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 34, 34-35.

²³³ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 426a 15-16.

²³⁴ Θεμιστίος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 84, 6-7.

²³⁵ Φιλόππος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 475, 9-10.

δηλαδή, στον οποίο υπάρχουν οι απαλλαγμένες από την ύλη μορφές των πραγμάτων.

Προκειμένου να επιτευχθεί το παραπάνω αποτέλεσμα θα πρέπει να υπάρξει αλληλεπίδραση μεταξύ οργανισμού και περιβάλλοντος. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω της αίσθησης και ειδικότερα μέσω των αισθητηρίων οργάνων, μερών του σώματος, που έχουν την ικανότητα να προσλαμβάνουν ποιότητες, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, ή ερεθίσματα, σύμφωνα με τη σύγχρονη ορολογία. Συχνά ο όρος αισθητήρια όργανα ταυτίζεται με τον όρο αισθήσεις. Όσον αφορά την αίσθηση, πρόκειται για λειτουργία που έχει το ίδιο νόημα με τον όρο *αισθάνεσθαι*. Αρχίζει αμέσως μόλις οι αποδέκτες, δηλαδή τα αισθητήρια όργανα, προσλάβουν τις ποιότητες. Τα αισθητήρια όργανα δρουν πάνω στις ποιότητες, και η δραστηριότητα που αρχίζει με αυτόν τον τρόπο κορυφώνεται στο σχηματισμό πολύπλοκων αντιληπτικών συνθέσεων.

Για να ενισχύσει τη θεωρία του πως η αίσθηση είναι ενεργητικότητα της ψυχής, ο Αριστοτέλης τη χαρακτηρίζει ως «τὸ δεκτικὸν τῶν αισθητῶν εἰδῶν ἄνευ τῆς ὕλης»²³⁶ όπως ακριβώς «ὁ κηρὸς τοῦ δακτυλίου ἄνευ τοῦ σιδήρου καὶ τοῦ χρυσοῦ δέχεται τὸ σημεῖον»²³⁷. Το

²³⁶ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Β' 424a 18-19.

²³⁷ Ο.π., Β' 424a 19-20. Αξίζει σε αυτό το σημείο να σημειωθεί πως αυτή την εικόνα της αποτύπωσης ο Ζήνων ο Κιτιεύς την αποδίδει όχι στην αίσθηση, αλλά στη φαντασία αποκαλώντας την «καταληπτική φαντασία» ή «τύπωσις ἐν ψυχῇ», καθώς κατά κάποιο τρόπο καταλαμβάνει τη ψυχή ως μία τύπωση που χαράζεται πάνω στη ψυχή όπως μία σφραγίδα. Βλ. Κωνσταντίνος Μιχαηλίδης, «Η έννοια της φαντασίας κατά τον Ζήνωνα. Παραλληλισμός με την αριστοτελική αντίληψη περί φαντασίας», στο: Κ. Βουδούρης (Επιμ.), *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Φιλοσοφίας: Ελληνιστική Φιλοσοφία*, (Ρόδος-Λίνδος, 1992), Αθήνα, 1994, σσ. 230-243. Γενικά για τις απόψεις του Ζήνωνα βλ. ενδεικτ., Α. Α. Long, *Η Ελληνιστική Φιλοσοφία. Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί. Μετάφρ.*, Στυλιανός Δημόπουλος – Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 2003, σσ. 180 κ.ε.

παράδειγμα του κεριού και του αποτυπώματος μνημονεύουν με ιδιαίτερη έμφαση και οι τρεις Υπομνηματιστές, καθώς αποτελεί αδιαμφισβήτητο εφόδιο για την κατανόηση της έννοιας της αίσθησης όπως την εκλαμβάνεται ο Αριστοτέλης. Στη συνέχεια παρατίθενται τα αποσπάσματα των έργων τους:

α) «ὡς γὰρ ἀναγκαῖον μὲν πάντα τὸν λαμβανόμενον κηρὸν εἶναι μετὰ σχήματος (ἀδύνατον γὰρ ἀσχημάτιστόν τινα κηρὸν λαβεῖν· οὐ μὴν τὸ κηρῷ εἶναι τὸ εἶναι μετὰ τοιοῦδέ τινος σχήματος· εἰ γὰρ ἦν ἐν τῇ οὐσίᾳ τοῦ κηροῦ ἀφωρισμένον σχῆμά τι, οὐκετ' ἂν ἦν κηρὸς ὁ μὴ μετὰ τούτου, μετ' ἄλλου δέ τινος ὦν σχήματος), οὕτως δὲ καὶ ἡ κυρίως ὕλη πρὸς τὰ εἶδη τῶν φυσικῶν τε καὶ ἀπλῶν ἔχει σωμάτων»²³⁸.

β) «καθόλου δὲ ἔστω περὶ πάσης αἰσθήσεως δῆλον, ὅτι ἡ μὲν αἰσθησίς ἐστι τὸ δεκτικὸν τῶν εἰδῶν ἄνευ τῆς ὕλης, οἷον ὁ κηρὸς τοῦ δακτυλίου ἄνευ σιδήρου καὶ τοῦ χρυσοῦ, καὶ λαμβάνει μὲν τὸν χρυσοῦν ἢ χαλκοῦν τύπον, οὐχ ἡ δὲ χρυσοῦς ἢ χαλκοῦς»²³⁹.

γ) «πῶς οὖν ἡ αἰσθησις πάσχει ὑπὸ τῶν αἰσθητῶν καὶ ἐξομοιοῦται αὐτοῖς, νῦν λέγει. οὕτω γάρ, φησί, γίνεται ὅπερ τὸ αἰσθητόν, οὐ λευκὴ γινόμενῃ ἢ γλυκεία, ἀλλὰ τὸ εἶδος τοῦ αἰσθητοῦ ἄνευ τῆς ὕλης δεχόμενη, τουτέστι γνωστικῶς τοὺς λόγους αὐτῶν καθαρῶς ἀποματτομένη. καθόλου γὰρ οὐδὲν πάσχον ὑπὸ τινος τὴν ὕλην τὴν τοῦ ποιούντος δέχεται, ἀλλὰ τὸ εἶδος τὸ ἐν αὐτῷ, ὥσπερ καὶ ὁ κηρὸς τὴν ἐν τῷ χρυσῷ σφραγίδα, οὐ τὸν χρυσοῦν. οὐ γὰρ καθὸ χρυσοῦ ἢ ἀργυροῦ ἢ σφραγίς ὁμοιοῦται αὐτῇ, ἀλλὰ καθὸ τοιόνδε εἶδος ἔχει»²⁴⁰.

πβ. Ελένη Καραμπατζάκη-Περδίκη, *Ο Ποσειδώνιος και η Αρχαία Στοά. Συμβολή στη μελέτη της στωικής φιλοσοφίας*, Ιωάννινα, 1998, σσ. 43 κ.ε.

²³⁸ Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 4, 11-16.

²³⁹ Θεμίστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 77, 28-31.

²⁴⁰ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 437, 8-15.

Το συγκεκριμένο παράδειγμα το οποίο συνοψίζει την κεντρική ιδέα στη θεωρία της αντίληψης του Αριστοτέλη, δείχνει πως το υποκείμενο δεν δέχεται άμεσα τις ιδιότητες των αισθητών αντικειμένων, αλλά πρόκειται για ενέργεια που ασκούν τα αντικείμενα πάνω στους οργανισμούς. Το αποτέλεσμα είναι η αφύπνιση της αισθητηριακής λειτουργίας²⁴¹, που συντελείται μέσω των αισθητηρίων οργάνων («ἔστιν γὰρ αἰσθητήριον μόριον σώματος ὀργανικοῦ πρὸς ἀντίληψην αἰσθητοῦ»²⁴²).

Στην προσπάθειά του να προσδιορίσει ο Αριστοτέλης τη λειτουργία της αίσθησης, προβαίνει και σε έναν βαθύτερο προβληματισμό, αυτόν της συνείδησης²⁴³. Ο ίδιος αναφέρει πως «ἐπεὶ δ' αἰσθανόμεθα ὅτι ὀρώμεν καὶ ἀκούομεν, ἀνάγκη ἢ τῇ ὄψει αἰσθάνεσθαι ὅτι ὄρα, ἢ ἑτέρα. ἀλλ' ἡ αὐτὴ ἔσται τῆς ὄψεως καὶ τοῦ ὑποκειμένου χρώματος. ὥστε ἢ δύο τοῦ αὐτοῦ ἔσονται ἢ αὐτὴ αὐτῆς»²⁴⁴. Οπότε, ἢ θα πρέπει να υπάρχουν δύο αισθήσεις, ἢ αὐτὴ

²⁴¹ Ὅπως εἶναι γνωστό ἡ θεωρία τῆς ἀντίληψης τοῦ Αριστοτέλη ἐπηρέασε τὴ θεωρία τῆς προθεσιακότητας τοῦ Husserl, που ἀποτελεῖ τὸν πυρῆνα τῆς φαινομενολογίας. Για τὸ θέμα καὶ τὶς ἀντικρουόμενες ἐρμηνείες βλ. ἐνδεικτ., Dagfinn Føllesdal, «Ἡ θεωρία τῆς προθεσιακότητας τοῦ Husserl καὶ ἡ ἐρμηνεία τῆς φιλοσοφίας τοῦ Αριστοτέλη». Μετάφρ., Γιώργος Ρουσόπουλος, στο: *Διεθνὲς Συνέδριο Φιλοσοφίας: Ἡ ἐπικαιροτητα τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας* (Ρέθυμνο, 26-28 Ὀκτωβρίου 1995), Ἀθήνα, Ἑλληνικά Γράμματα, 1997, σσ. 279-287. Βλ. ἐπίσης Elio Constantini, «La connaissance ontologique, l'intentionnalité et le finalisme chez Aristote et chez Husserl», στο: *Πρακτικά Παγκοσμίου Συνεδρίου "Αριστοτέλης"*, Τόμος II, σσ. 43-47.

²⁴² Ἀφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 24, 10-11.

²⁴³ Για τὸ πῶς ἡ αἴσθησις συμβάλλει στὴ συγκρότηση τῆς συνείδησης καὶ για μίαν σύγκριση τῆς θεωρίας τοῦ Αριστοτέλη με τὴ μοντέρνα ἀντίληψη περὶ συνείδησης βλ. ἐνδεικτ., Charles H. Kahn, «Sensation and Consciousness in Aristotle's Psychology», σσ. 22-30. Ἀκόμη, για τὴν παρουσία τῆς συνείδησης τόσο στο *Περὶ Ψυχῆς* ὅσο καὶ σε ἄλλα ἔργα τοῦ Αριστοτέλη βλ. ἐνδεικτ., Annick Stevens, «L'apparition de la conscience dans le *De anima* et d'autres oeuvres d'Aristote», στο: Gerd van Riel, Pierre Destrée (Eds), *Ancient Perspectives on Aristotle's De Anima*, Leuven, Leuven University Press, 2009, σσ. 35-48.

²⁴⁴ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 425b 12-15.

αύτης, δηλαδή η ίδια αίσθηση να αντιλαμβάνεται τον εαυτό της. Η παρατήρηση του Θεμιστίου σε αυτό το σημείο συγκλίνει με την άποψη του Αριστοτέλη, καθώς επισημαίνει πως «δύο ἔσονται αἰσθήσεις τοῦ αὐτοῦ, οἷον χρώματος ἢ τε ὄψις ἢ προηγουμένως ὀρώσα τὸ χρώμα καὶ ἡ τῆς ὄψεως αἰσθανομένη»²⁴⁵. Αντιθέτως, ο Φιλόπονος χαρακτηρίζει «ἄτοπον»²⁴⁶ το συμπέρασμα του Αριστοτέλη και δικαιολογεί τη θέση του αναφέροντας πως «εἰ ταῦτα οὕτως ἔχει [...] συμβῆσεται δύο εἶναι τοῦ αὐτοῦ αἰσθήσεις, οἷον τοῦ χρώματος τὴν ὄψιν καὶ τὴν ἄλλην αἰσθησιν τὴν αἰσθανομένην τῆς ἐνεργείας τῆς ὄψεως, καὶ δύο τοῦ αὐτοῦ εὔρεθῆσεται αἰσθανόμεθα καθ' αὐτὸ καὶ οὐ κατὰ συμβεβηκός, ὅπερ ἄτοπον»²⁴⁷.

Διαφαίνεται σε αυτό το σημείο η ανάγκη ενός κεντρικού οργάνου με ανώτερου επίπεδου αντίληψη, που να συνειδητοποιεί τη λειτουργία των αισθήσεων. Το ὄργανο αυτό η σύγχρονη επιστήμη το αποκαλεί εγκέφαλο, θεωρεί πως έχει τη στενότερη σύνδεση με τις ψυχικές λειτουργίες και αποτελεί το κέντρο της ψυχῆς. Ο Αριστοτέλης, ωστόσο, μη γνωρίζοντας το ρόλο του εγκεφάλου, παραμένει σε αναζητήσεις ανάμεσα στις αισθήσεις²⁴⁸. Έτσι, όταν αναφορικά με τις αισθήσεις προσπαθεί να θέσει τη διάσταση του χρόνου, αναρωτιέται «τινὶ [...] αἰσθανόμεθα ὅτι διαφέρει»²⁴⁹ υπονοώντας την ύπαρξη ενός οργάνου που άλλοτε το

²⁴⁵ Θεμιστίος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 83, 13-15.

²⁴⁶ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 467, 26.

²⁴⁷ *Ο.π.*, σ. 467, 26-30.

²⁴⁸ Ο Αριστοτέλης δεν συνέδεσε τον εγκέφαλο με τη ψυχή σε κανένα κείμενό του, ωστόσο κάνει αναφορές στον ὄρο αυτό κυρίως στα ἔργα: *Περὶ ζῶων μορίων* (29 φορές), *Περὶ ζῶων γενέσεως* (26 φορές), *Τῶν περὶ τὰ ζῶα ἱστοριῶν* (26 φορές) και στο ἔργο *Προβλήματα* (15 φορές). Βλ. ενδεικτ., Χ. Σ. Ιεροδιακόνου, *Ψυχολογικά θέματα στον Αριστοτέλη ἀπὸ τῆ σκοπιά εἰνος ψυχιάτρου*, Θεσσαλονίκη, Μαστοροίδης, 2004, σσ. 313-343.

²⁴⁹ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 426b 14.

ονομάζει «ἔσχατον αἰσθητήριον»²⁵⁰ και ἄλλοτε αναφέρεται σε αὐτό απροσδιόριστα «τινί»²⁵¹.

Αξίζει, επιπλέον, να σημειωθεί πως ο Αριστοτέλης προσδίδει στην ὄραση μία ευρύτερη αντιληπτική ικανότητα σημειώνοντας πως «καί [...] ὅταν μὴ ὀρώμεν, τῇ ὄψει κρίνομεν καὶ τὸ σκότος καὶ τὸ φῶς»²⁵², επομένως, μπορούμε να ἔχουμε συνείδηση του πότε βλέπουμε και πότε ὄχι. Ο Θεμιστιος επαληθεύει αὐτή τη διευρυμένη δύναμη της ὄρασης σημειώνοντας πως «ἢ τοίνυν αἰσθήσει αἰσθανόμεθα ὅτι οὐχ ὀρώμεν, τῇ αὐτῇ ταύτῃ αἰσθήσει αἰσθανόμεθα καὶ ὅτι, αὕτη δὲ ἔσται ἡ ὄψις»²⁵³ σε αντίθεση με τον Φιλόπονο που την απορρίπτει κατά τα λεγόμενά του: «ἐροῦμεν γὰρ πρὸς αὐτὸν ὅτι μόνον καθ' αὐτὸ τὸ χρῶμα οἶδεν ἡ ὄψις, τὰ δὲ ἄλλα τῷ μὴ εἶναι χρῶμα οἶδε κατὰ ἀπόφασιν, καὶ οὐ πάσχει ἐξ αὐτῶν οὐδεὶς δὲ τὴν οἰκείαν ἐνέργειαν οἶδεν ὁμοίως τοῖς κατὰ ἀπόφασιν. ὥστε οὐδ' ὅτε τοῦ χρώματος ἀντιλαμβάνεται, οἶδεν ὅτι χρωματίζεται ἡ ἐνέργεια. ὅτι δὲ ἄτοπον τὸ λέγειν ὡς καὶ ἡ ἐνέργεια κεχρωμάτισται πως, δῆλον»²⁵⁴. Ο ἴδιος ισχυρίζεται πως «τοῦ προσεκτικού ἐστὶ τῆς ψυχῆς τὸ γινώσκειν τὰς ἐνεργείας τῶν αἰσθήσεων»²⁵⁵. Ο Αφροδισιεύς, τέλος, κατά την εκδίπλωση του περιεχομένου της δύναμης της ὄρασης συμπεριλαμβάνει στους ἐπόμενους στίχους και ἕναν ορισμὸ του χρώματος. Ειδικότερα, αναφέρει πως «τῆς [...] ὄψεως ἰδιά ἐστὶν αἰσθητὰ τὰ τε χρώματα καὶ ὅσα φωτὸς οὐχ ὀρώμενα σκότους ὀράται, ἃ οὐκ ἂν εἶη χρώματα, ὅτι μὴ ὑποπίπτει τῷ τοῦ

²⁵⁰ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 426b 16.

²⁵¹ Ο.π., Γ' 426b 14.

²⁵² Ο.π., Γ' 425b 20-22.

²⁵³ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 83, 24-26.

²⁵⁴ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, 466, 3-8.

²⁵⁵ Ο.π., σ. 466, 28-29.

χρώματος ὀρισμῶ, εἷ γε χρώμά ἐστι τὸ κινητικὸν τοῦ κατ' ἐνέργειαν διαφανοῦς»²⁵⁶.

3. Τα εἶδη των αισθητῶν.

3. 1. Τα ιδιαίτερα αισθητά.

Ο Αριστοτέλης διακρίνει τα αισθητά αντικείμενα σε τρεις κατηγορίες εκ των οποίων την πρώτη αποτελούν τα ἴδια, εκείνα που είναι ιδιαίτερα για κάθε αισθητήριο, και τις άλλες δύο, των οποίων ἐπιτεταί η πραγμάτευση, συναπαρτίζουν τα κοινά αισθητά, που γίνονται ἀπό κοινού αντιληπτά ἀπό περισσότερα αισθητήρια²⁵⁷ και τα κατὰ συμβεβηκός, αισθητά τα οποία περιστασιακά και κατὰ σύμπτωση τα αντιλαμβάνεται το άτομο.

Τα ιδιαίτέρως αισθητά δεν γίνονται αντιληπτά με ἄλλη αἴσθηση παρά μόνο με μία. Ἐχοντας ἤδη αναφέρει ο Αριστοτέλης πως «μία [...] ἐστὶν ἐνέργεια ἢ τοῦ αἰσθητοῦ καὶ ἢ τοῦ αἰσθητικοῦ»²⁵⁸, ἐπεκτείνει τον συλλογισμό του υπογραμμίζοντας πως οι αισθήσεις ὅταν δεν βρίσκονται σε παθολογική κατάσταση «διὰ τί ποτε τῶν αἰσθητῶν αἰ ὑπερβολαὶ φθείρουσι τὰ αἰσθητήρια»²⁵⁹, δεν μας εξαπατούν, ἀλλὰ «ἀληθεύουσι

²⁵⁶ Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 42, 4-7.

²⁵⁷ Η διαίρεση των αισθητῶν σε ἴδια και κοινά, ἀντιστοιχεῖ στις ἐννοιες των πρωτογενῶν και δευτερογενῶν ποιότητων²⁵⁷, ὅπως τις ἔχουν εἰσαγάγει στα νεότερα χρόνια οι Βρετανοὶ Εμπειριστές.

²⁵⁸ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 426a 15-16. Βλ. παραπάνω σ. 58.

²⁵⁹ Ο.π., Γ' 424a 28-30.

μάλιστα»²⁶⁰. Αυτό που εξασφαλίζει την αξιοπιστία της αισθητηριακής λειτουργίας είναι «η κατάλληλη δεκτικότητα της αίσθησης και η ενοποίηση της με το κατάλληλο αισθητηριακό δεδομένο»²⁶¹, η οποία επιτυγχάνεται μέσω της οικείωσης των αντικειμένων, που αντιστοιχεί σε καθεμία από τις πέντε αισθήσεις. Ο Αφροδισιεύς σημειώνει στο έργο του πως «μέρη [...] τῆς αισθητικῆς δυνάμεως ἀφή, γεῦσις, ὄσφρησις, ἀκοή, ὄρασις ἢ ὄψις»²⁶² και κάθε μία από τις αισθήσεις των ιδιαίτερων «ἀληθῆς ἐστίν ἢ [...] ὀλίγιστον ἔχουσα τὸ ψεῦδος»²⁶³. Ο Φιλόππος σε αυτό το σημείο αξιολογώντας τις παρατηρήσεις του Αριστοτέλη, επισημαίνει πως είναι «ἀσφαλέστερον»²⁶⁴ να ισχυρίζεται πως η αίσθηση των ιδίων «ὀλίγον [...] ἔχειν ψεῦδος»²⁶⁵. Γι' αυτό ευθύνεται η «σμικρότητα αὐτῶν»²⁶⁶ καθώς «ῥανίδα [...] μέλανος συμμιγῆ οὖσαν πολλῶ λευκῶ οὐ δύναται διακρίναι»²⁶⁷. Ο Αριστοτέλης προσθέτοντας τη λέξη ὀλίγιστον, που σημαίνει στον ελάχιστο δυνατό βαθμό, δέχεται ότι το σφάλμα είναι δυνατό ακόμη και στα επιμέρους αισθητά, μολονότι η γενική θέση του είναι ότι αυτά δεν υπόκεινται σε εσφαλμένη αντίληψη²⁶⁸.

²⁶⁰ Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 41, 14.

²⁶¹ Λεωνίδας Κ. Μπαρτζελιώτης, *Αίσθηση και Επιστήμη*, Αθήνα, 1992, σ. 44.

²⁶² Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 40, 10-11. Αναλυτικά για την κάθε αίσθηση ξεχωριστά, βλ. ὁ.π., σσ. 42-59 (ειδικότερα σσ. 42-46 για την όψη, σσ. 46-51 για την ακοή, σσ. 51-53 για την όσφρηση, σσ. 53-55 για τη γευστική αίσθηση και τέλος σσ. 55-59 για την αφή).

²⁶³ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 428b 18-19.

²⁶⁴ Φιλόππος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 513, 16.

²⁶⁵ Ο.π., σ. 513, 18.

²⁶⁶ Ο.π., σ. 513, 19.

²⁶⁷ Ο.π., σ. 513, 19-20.

²⁶⁸ Σχετικά με την αιτιολογία της λέξης ὀλίγιστον, βλ. ενδεικτ., Δημ. Ζ. Ανδριόπουλος, *Αρχαία Ελληνική Γνωσιοθεωρία. Συμβολή στη διερεύνηση του προβλήματος αντίληψη και γνώση*, σσ. 123-124· πβ. Irving Block, «Truth and Error in Aristotle's Theory of Sense

Προκειμένου να μεταδοθεί μία αίσθηση, αναφέρει ο Αριστοτέλης, θα πρέπει να υπάρχει μεταξύ αυτού που αισθάνεται και του αισθητού κάτι το ενδιάμεσο, όπως «τὸ μὲν οὖν φῶς [...] αἴτιον τοῦ ὁράσθαι γίνεται»²⁶⁹, «ἐν ἀέρι καὶ δι' ἀέρος ὁ ψόφος»²⁷⁰ και «ἢ ἡχώ δὲ γίνεται κατ' ἀνάκλασιν ἀέρος»²⁷¹. Το ίδιο και η φωνή, η οποία ορίζεται από τον Αφροδισία ως «πληγὴ τοῦ ἀναπνεομένου ἀέρος ὑπὸ τῆς ἐν τοῖς φωνητικοῖς ὀργάνοις δυνάμεως ψυχικῆς διὰ τούτων γινομένη πρὸς τὴν καλουμένην ἀρτηρίαν κατὰ φαντασίαν τινά»²⁷². Ὅσον αφορά την ὄσφρηση, ο τελευταῖος επισημαίνει πως «ἀπολειπόμεθα τῆς ἀκριβείας»²⁷³, ἀλλά ο Αριστοτέλης δηλώνει ὅτι «ἔστι [...] ἢ ὄσφρησις διὰ τοῦ μεταξὺ, οἷον ἀέρος ἢ ὕδατος»²⁷⁴. Αναφορικά με την αίσθηση της ἀφῆς, δεν φαίνεται ποιο εἶναι το ενδιάμεσο εκ πρώτης ὄψεως. Δεν πρόκειται για τη σάρκα, καθὼς σύμφωνα με τον Αφροδισία «ἢ μὲν σὰρξ ὑπὸ τοῦ αισθητοῦ πάσχει ἀπτομένου αὐτῆς, ὁ δὲ ὀφθαλμὸς οὐχ ἀπτόμενος αὐτός τοῦ αισθητοῦ πάσχει, ἀλλὰ διὰ τοῦ μεταξὺ διαφανοῦς. ὁμοίως δὲ καὶ τῶν ἄλλων αἰσθήσεων ἐκάστη»²⁷⁵. Επομένως, «τὸ [...] πρῶτον αἰσθητήριον ἄλλο τί

Perception», *The Philosophical Quarterly*, 2 (1968), σσ. 1-9, σύμφωνα με τον οποίο η αιτιολόγηση μπορεί να βρεθεί στη θεωρία περί κανονικότητας της αντίληψης.

²⁶⁹ Αφροδισιεύς, *Περί Ψυχῆς*, σ. 44, 13-14.

²⁷⁰ Ο.π., σ. 47, 1-2.

²⁷¹ Ο.π., σ. 47, 25.

²⁷² Ο.π., σ. 49, 9-11.

²⁷³ Ο.π., σ. 52, 7.

²⁷⁴ Αριστοτέλης, *Περί Ψυχῆς*, Β' 421b 8-9.

²⁷⁵ Αφροδισιεύς, *Περί Ψυχῆς*, σ. 57, 9-12. Βλ. Αριστοτέλης, *Περί Ψυχῆς*, Β' 422b 20-24: «ἔχει δ' ἀπορίαν ποτερον πλείους εἰσιν ἢ μια, καὶ τί το αἰσθητήριον το τοῦ ἀπτικού, ποτερον ἢ σὰρξ καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις το ἀνάλογον, ἢ οὐ, ἀλλὰ τοῦτο μὲν ἐστι το μεταξὺ, το δε πρῶτον αἰσθητήριον ἄλλο τί ἐστιν ἐντός» ο.π., Β' 422b 34-423a 2: «ἀλλὰ τί το ἐν το ὑποκειμενον, ὡπερ ἀκοή ψόφος, οὕτω τῆ ἀφῆ, οὐκ ἔστιν ἐνδῆλον. Πότερον δ' ἐστι το αἰσθητήριον ἐντός, ἢ οὐ, ἀλλ' εὐθέως ἢ σὰρξ, οὐδὲν δοκεῖ σημεῖον εἶναι το γίνεσθαι τὴν αἴσθησιν ἄμα

ἐστιν ἐντός»²⁷⁶. Το ίδιο ισχύει και για τη γευστική αίσθηση, η οποία «δύναμις ἐστὶ μὲν ἀντιληπτική τε καὶ κριτική τῶν γευστῶν»²⁷⁷ όπως «ἔστι [...] καὶ ἡ ἀφή ἀντιληψίς τε καὶ κρίσις τῶν ἀπτῶν»²⁷⁸.

Τέλος, ὅσον αφορά τις αισθήσεις, ο Αριστοτέλης ο οποίος δεν παίρνει τίποτε ως δεδομένο διερωτάται «τίνος ἔνεκα πλείους ἔχομεν αισθήσεις, ἀλλ' οὐ μίαν μόνην»²⁷⁹ και απαντά ερωτηματικά «ἢ ὅπως ἦττον λανθάνη τὰ ἀκολουθοῦντα;»²⁸⁰. Φέρει μάλιστα ως παράδειγμα για να ενισχύσει την άποψή του το εξής: εάν θεωρούμε, έχοντας ως κριτήριο μόνο την ὄραση, πως οτιδήποτε ξανθό μπορεί να είναι σαν χολή ενδέχεται να εξαπατηθούμε εάν δεν δοκιμασθεί κατά πόσο είναι πικρό στη γεύση ή όχι²⁸¹. Ο Θεμίστιος σχολιάζει σχετικά με τὰ παραπάνω πως «εἰ γὰρ αἰσθησις μία, ἐν ἄν που καὶ αἰσθητήριον ἦν, τοῦτο δὲ ἀμήχανον»²⁸².

θιγγανομένων» ὁ.π., Β' 423b 13-24: «ἀλλὰ διαφέρει τὸ ἀπτόν τῶν ὀρατῶν καὶ τῶν ψοφητικῶν, ὅτι ἐκείνων μὲν αἰσθανόμεθα τῷ τὸ μεταξύ ποιεῖν τι ἡμᾶς, τῶν δὲ ἀπτῶν οὐχ ὑπὸ τοῦ μεταξύ ἀλλ' ἅμα τῷ μεταξύ, ὡσπερ ὁ δι' ἀσπίδος πληγείς· οὐ γὰρ ἡ ἀσπίς πληγείσα ἐπάταξεν, ἀλλ' ἅμ' ἅμφω συνέβη πληγῆναι. ὅλως δ' ἔοικεν ἡ σὰρξ καὶ ἡ γλῶττα, ὡς ὁ ἄηρ καὶ τὸ ὕδωρ πρὸς τὴν ὄψιν καὶ τὴν ἀκοήν· καὶ τὴν ὄσφρησιν ἔχουσιν, οὕτως ἔχειν πρὸς τὸ αἰσθητήριον ὡσπερ ἐκείνων ἕκαστον. αὐτοῦ δὲ τοῦ αἰσθητηρίου ἀπτομένου οὐτ' ἐκεῖ οὐτ' ἐνταῦθα γένοιτ' ἂν αἰσθησις, οἷον εἰ τις σῶμά τι λευκὸν ἐπὶ τοῦ ὄμματος θείη τὸ ἔσχατον· ἢ καὶ δῆλον ὅτι ἐντός τὸ τοῦ ἀπτοῦ αἰσθητικόν».

²⁷⁶ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Β' 422b 22-23.

²⁷⁷ Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 53, 30-54, 1.

²⁷⁸ Ο.π., σ. 55, 15-16. Για τη μεσότητα αυτή η οποία, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, συνεγείρει την αίσθηση μαζί με τα αισθητά βλ. ενδεικτ., Κ. Μιχαηλίδης, «Η μεσότητα ως συνθετική αρχή της ψυχῆς κατά τον Αριστοτέλη», στο: Δ. Ζ. Ανδριόπουλος (Εκδ.) - Ν. Μελισσιδης (Επιμ.), *Αριστοτέλης. Οντολογία - Γνωσιοθεωρία - Ηθική - Πολιτική Φιλοσοφία*, σσ. 413-422.

²⁷⁹ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 425b 4-5.

²⁸⁰ Ο.π., Γ' 425b 5.

²⁸¹ Βλ. ὁ.π., Γ' 425b 3-4.

²⁸² Θεμίστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 83, 5-6.

3. 2. Τα κοινά αισθητά.

Πέραν της αισθήσεως του ίδιου ο Αριστοτέλης διακρίνει και τα κοινά αισθητά, τα οποία απαριθμούνται ως εξής: «κίνησις, ήρεμία, ἀριθμός, σχῆμα, μέγεθος»²⁸³. Σε ένα επόμενο χωρίο (428b 22-23), ο Αριστοτέλης θέλοντας να αποσαφηνίσει ποια ονομάζει κοινά αισθητά, αναφέρεται σε αυτά ως «ἐπομένων τοῖς συμβεβηκόσιν οἷς ὑπάρχει τὰ ἴδια», συνεπώς, όπως ισχυρίζεται ο Θεμίστιος «τῶν κοινῶν καὶ τοῖς ἰδίῳις συναπτομένων»²⁸⁴. Πρόκειται, δηλαδή, για ιδιότητες των αντικειμένων για τις οποίες δεν χρειάζεται μία εξειδικευμένη γνώση για να τις αντιληφθούμε, αλλά μία κοινή αντιληπτική ικανότητα περισσότερων από μία αισθήσεων. Ο Αφροδισιεύς χαρακτηριστικά σημειώνει πως «πλείους [...] εἰσὶν αὐτῶν αἰσθήσεις διάκονοι»²⁸⁵. Παραδείγματος χάριν, αναφέρεται στο κείμενο η κίνηση ενός αντικειμένου που γίνεται αισθητή «ἀφή [...] καὶ ὄψει»²⁸⁶. Ο Θεμίστιος αναφερόμενος στο παραπάνω παράδειγμα χαρακτηρίζει την κίνηση ως «ἀπασῶν κοινόν τι τῶν αἰσθήσεων»²⁸⁷ και διαφοροποιείται από τον Αριστοτέλη θεωρώντας πως «ἀντιλαμβάνεται [...] αὐτῆς καὶ ὄψις καὶ ἀκοή»²⁸⁸. Ωστόσο, από αυτή την παρατήρηση ενισχύεται ακόμη περισσότερο η θεωρία περί κοινῆς αντιληπτικῆς ικανότητας. Θα πρέπει, ἀκόμη, να σημειωθεί πως ο Φιλόππος λαμβάνοντας αφορμή από το παραπάνω χωρίο προσθέτει επικουρικά το ακόλουθο παράδειγμα:

²⁸³ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Β' 418a 17-18.

²⁸⁴ Θεμίστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 93, 13.

²⁸⁵ Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 41, 2-3.

²⁸⁶ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Β' 418a 19-20.

²⁸⁷ Θεμίστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 57, 38.

²⁸⁸ Ο.π., σ. 57, 38-39.

«δύναται [...] τὸ μέγεθος κατ' ἀναλογίαν καὶ ἐπὶ ὁσφρήσεως λαμβάνεσθαι καὶ γεύσεως»²⁸⁹.

Επακόλουθο αυτής της πολλαπλῆς συμ-μετοχῆς των αισθήσεων εἶναι τὸ αντιληπτικὸ σφάλμα. Ὁ Ἀριστοτέλης σημειώνει πως τα αισθήματα, τα οποία μας παρέχει ἡ κοινὴ αἴσθησις δεν εἶναι ἐξίσου αξιόπιστα με αὐτὰ που προέρχονται ἀπὸ τις εἰδικές αισθήσεις. Ὁ Θεμίστιος, εἰδικότερα, ἐπισημαίνει πως «μάλιστα ἐστὶν ἀπατηθῆναι κατὰ τὴν αἴσθησιν, ὅταν τὸ πλείονων ἔργον μᾶ τινὶ αὐτῶν ἐπιτρέπωμεν»²⁹⁰.

Ἐνα ἐπιπλέον χαρακτηριστικὸ τῆς αἴσθησις αὐτῆς εἶναι ἡ ἰκανότητά της ὄχι μόνο να αντιλαμβάνεται τις ποιοτικές διαφορές των σωμάτων, ἀλλὰ καὶ να τις συγκρίνει καὶ να τις συσχετίζει. Αὐτὴ ἡ ιδιότητά της ἀναγνωρίζεται καὶ ἀπὸ τὸν Ἀφροδισιέα, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει τις δυνατότητές της στους παρακάτω στίχους: «κρίνειν τε ἕκαστον αὐτῶν καὶ γνωρίζειν αὐτῶν τὰς πρὸς ἄλληλα διαφορὰς μὴ ἐν διηρημένῳ χρόνῳ, ἀλλὰ ἐν ἐνὶ τε καὶ συνεχεῖ»²⁹¹. Με αὐτὸν τὸν τρόπο, ὅπως ὁ ἴδιος διαπιστώνει εἶναι ἰκανὴ να διατηρεῖ μίαν ζωντανὴν εἰκόνα τοῦ αισθητοῦ, με τὴ βοήθεια τῆς φαντασίας, παρόλο που αὐτὸ δεν εἶναι πλέον παρόν, «ἔτι δοκεῖ τὸ μετὰ ψυχικῆς δυνάμεως οὕτως κινούμενον σώζειν τι καὶ ἀπελθόντος τοῦ αισθητοῦ ἵχνος τῆς ἀπ' αὐτοῦ κινήσεως διὰ τῆς φαντασίας καίτοι μηκέτι τοῦ αισθητοῦ παρόντος»²⁹².

²⁸⁹ Φιλόπρονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 315, 13-14.

²⁹⁰ Θεμίστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 93, 14-16.

²⁹¹ Ἀφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 62, 20-22.

²⁹² Ο.π., σ. 62, 22-63, 2.

3. 3. Τα κατά συμβεβηκός αισθητά.

Η τρίτη κατηγορία αισθητών, τα κατά συμβεβηκός, αφορά σε αντικείμενα που συνδέει κανείς με ορισμένες ιδιότητές τους, οι οποίες έγιναν αντιληπτές κατά σύμπτωση από δύο ή περισσότερα αισθητήρια συγχρόνως. Πρόκειται για μία αίσθηση, η οποία είναι στενά συνδεδεμένη με συνειρμικές παραστάσεις. Όπως ορθώς επισημαίνει ο W. D. Ross στην εν λόγω περίπτωση «δεν λειτουργεί μόνο η αντίληψη, αλλά και η μνήμη και ο συνειρμός καθώς το εκάστοτε στοιχείο ανακαλείται συνειρμικά με το ερέθισμα της παρούσας αντίληψης»²⁹³.

Ωστόσο, ο Αριστοτέλης καθιστά σαφές πως καθ'αυτὸν τον τρόπο τα αισθητά δεν έχουν την αξιοπιστία της πρώτης κατηγορίας, καθώς η σύμπτωση είναι τυχαία. Παραδείγματος χάριν, αναφορικά με τον υιό του Κλέωνα αντιλαμβανόμαστε όχι ότι είναι υιός του Κλέωνα, αλλά λευκός και συνέβη το λευκό αυτό να είναι υιός του Κλέωνα²⁹⁴. Ο Φιλόπονος σε αυτή τη συνάφεια παρατηρεί πως ο υιός του Κλέωνα «οὐχ ὡς οὐσία ὁράται, ἀλλὰ καθὸ ἐστὶ λευκός· τὸ δὲ λευκὸν συμβέβηκε τῷ Κλέωνος υἱῷ»²⁹⁵, ενώ ο Θεμιστιος επισημαίνει πως απατάται κανείς και «περὶ τὸν Κλέωνα υἱόν, ὅταν ἐκ μόνου τοῦ χρώματος Κλέωνος υἱὸν αὐτὸν ἀποφαίνεται»²⁹⁶, διότι σύμφωνα με τον ίδιο «οὐ [...] ἐκ τοῦ χρώματος γνωστός ὁ τοῦ Κλέωνος υἱός, ἀλλὰ καὶ ἐξ ἑτέρων πολλῶν ἃ συνθεῖναι καὶ ἐξετάσαι οὐ τῆς μιᾶς

²⁹³ Βλ. W. D. Ross, *Αριστοτέλης*, σσ. 200-201. Για τα κατά συμβεβηκός αισθητά βλ. ενδεικτ., H. M. Baumgartner, «Bemerkungen zum Begriff des "symbebekos"», στο: *Πρακτικά Παγκοσμίου Συνεδρίου "Αριστοτέλης"*, Τόμος III, σσ. 75-79.

²⁹⁴ Βλ. Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 425a 25-27.

²⁹⁵ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 460, 12-14.

²⁹⁶ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 82, 31-32.

αισθήσεως ἦν, ἀλλ' ἑτέρας ἴσως ἤδη τιμιωτέρας δυνάμεως, ἧς οὐ κοινωνεῖ τὰ ἄλογα ζῶα»²⁹⁷.

Από αυτή την τελευταία παρατήρηση του Θεμιστίου καθώς και από την αναφορά του Αριστοτέλη ότι με μία μόνο αίσθηση στην περίπτωση των κατὰ συμβεβηκός αισθητών θα μπορούσε να υποπέσει σε σφάλμα το υποκείμενο και γι' αυτό έχουμε ανάγκη δύο συγχρόνως αισθήσεων, ανακλύπει ξανά η ανάγκη συντονισμού των δύο αισθήσεων που ενεργούν ταυτόχρονα σε ένα αντικείμενο. Στη συγκεκριμένη περίπτωση ο Αριστοτέλης κάνει λόγο για την όραση του λευκού παραθέτοντας πως «εἰ γὰρ ἦν ἡ ὄψις μόνη, καὶ αὐτὴ λευκοῦ, ἐλάνθανεν ἂν μᾶλλον»²⁹⁸. Πάντως, ο Σταγειρίτης αναζητά πάλι το συντονιστικό ὄργανο στο χώρο των αισθήσεων, ενώ ο Θεμιστίος κάνει λόγο, όπως ἤδη αναφέραμε, για μία ἄλλη τιμιωτέρα δύναμη, την οποία δεν διαθέτουν τα ἄλογα ὄντα, χωρίς, ὅμως, να την ονομάζει. Ο Φιλόπonos, πάλι, όταν σχολιάζει την ανάγκη ὑπαρξης περισσοτέρων αισθήσεων διατυπώνει μία απορία του Πλουτάρχου, η οποία έχει ως εξής: «διὰ τί ἡ φύσις τὰ κοινὰ αισθητὰ μὴ ἀφώρισε μιᾷ αἰσθήσει, εἰ γε ὀρώμεν καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς πέντε πολλὰς ἀντιθέσεις αισθητῶν;»²⁹⁹. Η απορία λύνεται ευθύς αμέσως, όταν αναφέρει πως «εἰ μιᾷ μόνον αἰσθήσει ὑπέπιπτον τὰ κοινὰ αισθητὰ, οἷον τυχόν τῆ ὄψει, ὑπέπιπτε δὲ τῆ αὐτῆ ὄψει καὶ τὰ ἴδια αισθητὰ, οἷον τὸ λευκὸν ἦτοι τὸ χρῶμα, ἐλάνθανον τὰ κοινὰ αισθητὰ, καὶ ταυτὸν ἐνομίζοντο τῷ χρώματι ἀριθμὸς καὶ σχῆμα καὶ κίνησις καὶ τὰ λοιπὰ»³⁰⁰. Συμπερασματικά, λοιπόν, «εἰ μία αὐτὰ ἔκρινεν, οὐδὲ ἐγινώσκοντο»³⁰¹.

²⁹⁷ Θεμιστίος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 82, 32-35.

²⁹⁸ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 425b 6-7.

²⁹⁹ Φιλόπonos, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 462, 8-10.

³⁰⁰ Ο.π., σ. 462, 11-15.

³⁰¹ Ο.π., σ. 462, 20-21.

Ο Αριστοτέλης αναγνωρίζοντας πως υπάρχουν στις αισθήσεις όλες οι παραπάνω ιδιότητες, υποστηρίζει πως στην αίσθηση το υποκειμενικό και αντικειμενικό στοιχείο συμπίπτουν, διασφαλίζοντας έτσι την αξιοπιστία τους, αφού μας παρουσιάζουν τα αντικείμενα όπως είναι.

4. Η αριστοτελική θεώρηση της αίσθησης της αφής.

Ο Αριστοτέλης αναγνωρίζει πως η αίσθηση της αφής δεν τυγχάνει απλής παρουσίας, αλλά «αίσθησεως [...] πρώτον ὑπάρχει πᾶσιν ἀφή»³⁰², αφού, όπως ισχυρίζεται ο Αφροδισιεύς, ενστερνίζοντας τη θέση του φιλοσόφου «τῶν ἄλλων χωρίζεται»³⁰³. Για τον Σταγειριώτη «ἄνευ [...] τοῦ ἄπτικου τῶν ἄλλων αἰσθήσεων οὐδεμία ὑπάρχει»³⁰⁴, καθώς γι' αυτές σύμφωνα με τη θεώρηση του Αφροδισιέα «ἀδύνατον παρεῖναι τινι χωρὶς ἀφῆς»³⁰⁵. Αντιθέτως, όπως σημειώνει ο Φιλόπονος επιβεβαιώνοντας τα λεγόμενα του Αριστοτέλη «ἐν πᾶσι γὰρ πάντως ἐστὶν ἡ ἀφή, κἂν μὴ τις

³⁰² Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Β' 413b 4-5. Για την κεντρική θέση που κατέχει η αίσθηση της αφής στη θεωρία του Αριστοτέλη επισκοπούμενη υπό το πρίσμα της εμπειριστικής επιστημολογίας και της γενικότερης φυσικής θεωρίας του βλ. ενδεικτ., Richard Sorabji, «Aristotle on Demarcating the Five Senses», στο: Jonathan Barnes, Malcolm Schofield, Richard Sorabji (Eds.), *Articles on Aristotle. 4. Psychology and Aesthetics*, σσ. 85-92. Cynthia Freeland, «Aristotle on the Sense of Touch», στο: Martha C. Nussbaum and Amélie Oksenberg Rorty (Eds.), *Essays on Aristotle's De Anima*, σσ. 227-248.

³⁰³ Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 40, 11-12.

³⁰⁴ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Β' 415a 3-4.

³⁰⁵ Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 40, 14.

ἄλλη τῶν αἰσθήσεων»³⁰⁶. Και αυτό συμβαίνει κατά τον Αφροδισιέα, επειδή «οὐδὲ γὰρ τὴν ἀρχὴν οἶόν τε ζῶον εἶναι τι χωρὶς ταύτης τῆς αἰσθήσεως»³⁰⁷.

Ἡ απτική αἴσθηση κατέχει αὐτὴ τὴ ξεχωριστὴ θέση στὴν αριστοτελικὴ θεωρία, επειδὴ εἶναι ἀμεσα συνυφασμένη με τὴ θρεπτικὴ δύναμη τῆς ψυχῆς. Σε αὐτὸ τὸ σημεῖο ὁ Θεμιστιος κάνει τὴν ἐξῆς εὐστοχὴ παρατήρηση: «τὸ δὲ ζῆν ἐπ' ἀμφοτέρων (εννοεῖ τὰ φυτὰ καὶ τὰ ζῶα) οὐχ ὁμώνυμον, ὡς οἶονται τινες, ὅτι τὸ μὲν ἐστὶ φύσει χρῆσθαι, τὸ δὲ ψυχῆ. εἰ γὰρ τὸ τρέφειν καὶ αὐξάνειν φύσεώς ἐστὶ καὶ οὐ ψυχῆς, ἤτοι ῥητέον μὴδὲ ζῆν ἡμᾶς, ὅταν μὴ αἰσθανώμεθα, ἢ δύο ζωᾶς ἡμῖν ὑπάρχειν, ὧν ἑκάτερον ἄτοπον»³⁰⁸. Αποδεικνύεται, συνεπῶς, ὁ ενεργὸς ρόλος τῆς ψυχῆς κατὰ τὴ θρεπτικὴ λειτουργία, ἀναγκαίᾳ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐπιβίωση τοῦ οργανισμοῦ³⁰⁹. Αφού, λοιπόν, τὸ ζῶο εἶναι σῶμα ἐμψυχο, καὶ κάθε σῶμα εἶναι ἀπτό, καὶ ἀπτό εἶναι τὸ αἰσθητό με τὴν ἀφή, εἶναι ἀνάγκη τὸ σῶμα τοῦ ζῶου κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη νὰ ἔχει τὴν ικανότητα τῆς ἀφῆς, «εἰ μέλλει σώζεσθαι»³¹⁰, καθὼς μέσω αὐτῆς καθίσταται δυνατόν σύμφωνα με τὸν Θεμιστιο «κρίνειν τὸ τε οἰκείον καὶ τὸ ἀλλότριον»³¹¹. Διαφορετικά, ὅπως σημειώνει ὁ Φιλόπωνος «εἰ γὰρ μὴ εἶχεν αὐτὴν, βόθροις περιέπιπτε καὶ ἀπώλλυτο»³¹². Ὁ Αφροδισιεύς υπογραμμίζει πῶς ἡ ἀφή, μαζί με τὴν τροφή, συμβάλλει στὴ σωτηρία τοῦ ζῶου κατὰ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: «ἢ γὰρ ἀφή, ἐν μεσότητι οὐσα ὧν αἰσθάνεται, τῷ πασῶν τῶν ἀπτῶν ἐναντιώσεων αἰσθάνεσθαι ἐν τῇ πάντων τῶν ἀπτῶν μεσότητί τε καὶ μίξει τὸ εἶναι ἔχει,

³⁰⁶ Φιλόπωνος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 249, 2-3.

³⁰⁷ Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 40, 14-15.

³⁰⁸ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 45, 2-6.

³⁰⁹ Περισσότερα γιὰ τὴ θρεπτικὴ λειτουργία τῆς ψυχῆς βλ. παραπάνω σσ. 36-38.

³¹⁰ Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 434b 14.

³¹¹ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 124, 3-4.

³¹² Φιλόπωνος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 603, 13.

τοιούτων ἔστιν ἡ σὰρξ καὶ ἐν τοῖς οὐκ ἔχουσιν ταύτην τὸ ἀνάλογον αὐτῇ»³¹³.
επομένως, «αὐταὶ [...] οὖν ἀναγκαῖαι αἰσθήσεις τοῖς ζώοις πρὸς τὸ εἶναι. διὸ
καὶ χωρὶς τούτων ἀδύνατόν τι ζῶον εἶναι»³¹⁴.

Ἐπειδὴ ἡ ἀφή εἶναι ἡ κατεξοχὴν αἴσθησις, ἡ υπερβολὴ
οποιασδήποτε ἀπτικής ιδιότητας, καταστρέφοντας τὸ ἀντίστοιχο ὄργανο,
θα καταστρέψει καὶ τὸ ἴδιο τὸ ζῶο. Σὲ αὐτὸ συνίσταται καὶ ἡ
ἀναγκαιότητά της γιὰ τὴν ἐπιβίωσιν τοῦ ὁργανισμοῦ. Ἐξάλλου, ὅπως
παρατηρεῖ ὁ W. D. Ross «γιὰ ἓνα ζῶο δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ μπορεῖ νὰ
διακρίνει ἀπὸ μακριὰ τι εἶναι γι' αὐτὸ ὠφέλιμο καὶ τι βλαβερό· εἶναι ὅμως
ἀναγκαῖο νὰ μπορεῖ νὰ τὸ κάνει ὅταν ἐρχεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ ἀντικείμενο·
ἄλλωστε, ἡ τροφή εἶναι θρεπτικὴ δυνάμει τῶν ἀπτικῶν τῆς ιδιοτήτων»³¹⁵.
Οἱ ὑπόλοιπες αἰσθήσεις σύμφωνα μὲ τὸν Ἀφροδισιέα «οὐ πρὸς τὸ εἶναι
οὕτως ἔτι, ἀλλὰ πρὸς τὸ εὖ εἶναι συνεργοῦσιν»³¹⁶. Γι' αὐτὸ, σύμφωνα μὲ τὴν
μαρτυρίαν τοῦ Θεμιστίου «γένει ζῶων ἤδη οὐ τῶ τυχόντι, ἀλλὰ τοῖς
τελειότεροις καὶ πορευτικοῖς»³¹⁷, καὶ «οὐ τῶ ζωόφύτῳ»³¹⁸, ὅπως
συμπληρῶνει ὁ Φιλόπωνος.

³¹³ Ἀφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 93, 14-17.

³¹⁴ *Ο.π.*, σ. 93, 17-19.

³¹⁵ Βλ. W. D. Ross, *Ἀριστοτέλης*, σ. 187· W.K.C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*. VI
Aristotle: An Encounter, σσ. 282-285.

³¹⁶ Ἀφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 93, 19-20.

³¹⁷ Θεμιστίος, σ. 124, 20-21. Βλ. Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 434b 24-26.

³¹⁸ Φιλόπωνος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 604, 11.

5. Η σχέση της ψυχής προς το σώμα.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει³¹⁹ ο Αριστοτέλης είναι υπέρμαχος της ψυχοσωματικής ενότητας³²⁰. Θεωρεί πως η αφύπνιση της αισθητηριακής λειτουργίας επιτελείται μέσω των αισθήσεων, που είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με το σώμα. Η ψυχή δίχως το σώμα, «οὐθέν [...] πάσχειν οὐδέ ποιεῖν, οἷον ὀργίζεσθαι, θαρρεῖν, ἐπιθυμῆν, ὄλως αἰσθάνεσθαι»³²¹. Εφόσον κανένα από αυτά τα αισθήματα δεν αποτελεί «ἴδιον»³²² της ψυχής, ούτε και αυτή «ἂν εἴη χωριστή»³²³ του σώματος. Και επεξηγεί τη θέση του λίγο παρακάτω σημειώνοντας πως «τὰ τῆς ψυχῆς πάθη πάντα εἶναι μετὰ σώματος»³²⁴, διότι «ἄμα [...] τούτοις πάσχει τι τὸ σῶμα»³²⁵. Μάλιστα, είναι έκδηλη η άμεση σχέση μεταξύ σώματος και ψυχής, σε τέτοιο βαθμό, ώστε η ψυχή να κινείται από εικόνες που προέρχονται ἐκ τῶν ἔξω όπως διαπιστώνεται από τη φράση «ἐνίστε [...] κινεῖσθαι (η ψυχή), ὅταν ὀργᾶ τὸ

³¹⁹ Βλ. αναφορικά με τη σχέση ψυχής-σώματος παραπάνω σσ. 35-36.

³²⁰ Για έναν γενικό προσανατολισμό αναφορικά με τη σχέση ψυχής και σώματος στον Αριστοτέλη βλ. ενδεικτ., Christopher Shields, «Soul and Body in Aristotle», στο: Lloyd P. Gerson (Ed.), *Aristotle Critical Assessments*, V. III, Psychology and Ethics, London and New York, 1999, σσ. 1-31. Για την αντίθεση του Αριστοτέλη στο εν λόγω ζήτημα με τον Descartes, τον Brentano, τον Strawson καθώς και τη θεωρία του υλισμού βλ. ενδεικτ., Richard Sorabji, «Body and Soul in Aristotle», στο: Jonathan Barnes, Malcolm Schofield, Richard Sorabji (Eds.), *Articles on Aristotle. 4. Psychology and Aesthetics*, σσ. 45-56.

³²¹ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Α' 403a 6-7.

³²² Ο.π., Α' 403a 12.

³²³ *Αυτόθι*.

³²⁴ Ο.π., Α' 403a 16-17. Βλ. Θεμιστίος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 7, 1-2: «τὰ τῆς ψυχῆς πάθη πάντα ἔοικεν εἶναι κοινὰ μετὰ τοῦ σώματος».

³²⁵ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Α' 403a 18-19.

σώμα»³²⁶. Αντίθετα, κατά τη διάρκεια μίας διανοητικής λειτουργίας, δεν αναφέρεται κάποια συναισθηματική αναστάτωση που να αντανακλάται στο σώμα.

Το αναπόσπαστο της ψυχής και του σώματος ενισχύεται και από τη διατύπωση του Αριστοτέλη πως «δήλον ὅτι τὰ πάθη λόγοι ἔνυλοι εἰσιν»³²⁷ και ὅπως διευκρινίζει ο Θεμιστιος «ἐν ὕλῃ τὸ εἶναι ἔχοντες· ὥστε καὶ οἱ ὀριζόμενοι τούτων ἕκαστον τῆς ὑποκειμένης ὕλης οὐκ ἀποστήσονται, ὡς ὁ τὴν ὀργὴν ἀποδίδους ζέσιν τοῦ περι καρδίαν αἵματος δι' ὄρεξιν ἀντιληψέως»³²⁸. Τα παθήματα, λοιπόν, εἶναι λόγοι που εκδηλώνονται μέσα από την ὕλη. Το ενιαίο της ψυχοσωματικής οντότητας αποδεικνύεται και από το χωρίο, το οποίο αναφέρει πως τα πάθη της ψυχής εἶναι «ἀχώριστα τῆς φυσικῆς ὕλης τῶν ζώων»³²⁹. Κλείνοντας την αναφορά αξίζει να σημειωθεί πως η ψυχοσωματική ενότητα διακηρύσσεται ομόφωνα και από τη βυζαντινὴ θεολογία, η οποία προκρίνει πως το σώμα προσδίδει στον ἄνθρωπο την υπόστασή του και γίνεται συνώνυμο της οντότητάς του³³⁰.

Ο Σταγειρίτης, ἀκόμη, παρατηρεῖ πως δεν μπορεί τυχαία μία ψυχὴ να εισέρχεται σε ἓνα τυχαῖο σώμα, ἀλλὰ ὅτι αὐτό θα πρέπει «ἴδιον ἔχειν εἶδος καὶ μορφήν»³³¹. Ο Θεμιστιος, ἀποδεχόμενος τη θέση του φιλοσόφου, χαρακτηρίζει ἀτοπο αὐτό που συμβαίνει, ὅταν οἱ Πυθαγόρειοι «συνάπτουσι [...] καὶ τιθέασιν εἰς σῶμα τὴν ψυχὴν οὐκέτι προσδιορίζοντες,

³²⁶ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Α' 403a 21-22.

³²⁷ Ο.π., Α' 403a 25.

³²⁸ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 7, 25-27.

³²⁹ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Α' 403b 17-18.

³³⁰ Περαιτέρω για τη θέση της βυζαντινῆς θεολογίας αναφορικά με τη σχέση ψυχῆς και σώματος βλ. ενδεικτ., Μάριος Π. Μπέγζος, «Το ἀνθρώπινο σώμα στη φιλοσοφία της θρησκείας ἀπὸ την ἐλληνικὴ ὀντολογία στη βυζαντινὴ θεολογία», *Ελληνικὴ Φιλοσοφικὴ Ἐπιθεώρηση*, 9 (1992), σσ. 24-27.

³³¹ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Α' 407b 23-24.

διὰ τίνα αἰτίαν καὶ πῶς ἔχοντος τοῦ σώματος καὶ τίνα συγγένειαν κεκτημένου πρὸς αὐτήν»³³². Ωστόσο, ο Αριστοτέλης αναγνωρίζει στους Πυθαγορείους το γεγονός πως και εκείνοι είχαν επιχειρήσει να ερευνήσουν τι ακριβώς είναι η ψυχή συμφωνώντας μάλιστα μαζί τους με την αναφορά «καλῶς ὑπολαμβάνουσιν»³³³ πως ούτε χωρίς το σώμα υπάρχει η ψυχή, ούτε αποτελεί κάποιου είδους σώμα.

Ο Αφροδισιεύς επισημαίνοντας τη σημασία του σώματος στην ανάπτυξη της περί ψυχῆς θεωρίας, δηλώνει ρητά πως το σώμα αποτελεί τον συνεκτικό κρίκο όλων των λειτουργιών της ψυχῆς, καθώς μέσω αυτού λαμβάνονται όλα τα ερεθίσματα αφού «εἰ [...] μηδεμίαν οἶόν τε ψυχῆς ἐνέργειαν χωρὶς σωματικῆς λαβεῖν κινήσεως, δῆλον ὡς τοῦ σώματός ἐστὶ τι καὶ ἀχώριστος αὐτοῦ»³³⁴. Τα ερεθίσματα αυτά ενεργοποιούν τη φαντασία καθώς «καὶ ἡ φαντασία δὲ διὰ σώματος, εἴ γε ἤρτηται τῆς κατ' ἐνέργειαν αἰσθήσεως»³³⁵ και στη συνέχεια τη σκέψη, όπως προκύπτει από το ότι «καὶ τὸ φρονεῖν [...], εἰ μὴ ἄνευ φαντασίας γίνεται, καὶ αὐτὸ ἂν εἴη γινόμενον διὰ σώματος»³³⁶. Την παραπάνω θέση ασπάζεται και ο Θεμιστιος, ο οποίος ισχυρίζεται εξίσου πως το σώμα αποτελεί την πηγή έναρξης τόσο της νόησης όσο και της φαντασίας, όπως συμπεραίνουμε από το ακόλουθο χωρίο: «φαίνεται [...] τὰ πλείστα πάθη τοῦ ζώου κοινὰ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος, μάλιστα δ' ἔοικεν ἴδιον τῆς ψυχῆς τὸ νοεῖν. εἰ δ' ἔστι καὶ τοῦτο φαντασία τις ἢ μὴ ἄνευ φαντασίας, οὐκ ἐνδέχοιτ' ἂν οὐδὲ τοῦτο ἄνευ σώματος εἶναι· ἐξ αἰσθήσεως γάρ καὶ δι' αἰσθήσεως ἡ φαντασία»³³⁷.

³³² Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 23, 24-26.

³³³ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Β' 414a 19.

³³⁴ Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 12, 21-22.

³³⁵ Ο.π., σ. 12, 17-18.

³³⁶ Ο.π., σ. 12, 19-21.

³³⁷ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σσ. 5, 38- 6, 4. Για μία γενική τοποθέτηση αναφορικά με τη σχέση που συνάπτεται ανάμεσα στη νόηση και το σώμα στο έργο του Αριστοτέλη βλ.

Ο Αριστοτέλης κατά την εκδίπλωση του περιεχομένου της σχέσης που συνάπτεται μεταξύ του σώματος και της ψυχής, προκειμένου να την αποδώσει παραστατικά, την παραλληλίζει πολύ εύστοχα με αυτή που αναπτύσσεται ανάμεσα στον κυβερνήτη και το πλοίο, όταν διατυπώνεται πως «ἔτι δὲ ἄδηλον εἰ οὕτως ἐντελέχεια τοῦ σώματος ἢ ψυχὴ ὥσπερ πλωτὴρ πλοίου»³³⁸. Πρόκειται για μία γνώριμη αναλογία η οποία συναντάται συχνά τόσο στο έργο του Αριστοτέλη³³⁹, αλλά και γενικότερα στην ελληνική φιλοσοφία³⁴⁰ και εν προκειμένω αποσκοπεί στην ανάδειξη της παρουσίας της ψυχής στο σώμα³⁴¹. Οι Αφροδισιεύς, Θεμιστιος και Φιλόπονος, εξίσου, επισημαίνουν την παραπάνω αναλογία όπως διαφαίνεται από τα ακόλουθα χωρία:

α) «ἀλλ' οὐδὲ ὡς ὁ κυβερνήτης ἐν τῇ νηϊ οὕτως οἶόν τε εἶναι τὴν ψυχὴν ἐν τῷ σώματι. εἰ μὲν γὰρ τὸν κυβερνήτην οὕτως λαμβάνοι τις ὡς τὴν τέχνην τὴν κυβερνητικὴν, εἴη ἂν ὡς ἕξις τις καὶ εἶδος ἐν ὕλῃ ἢ ψυχὴ ἐν τῷ σώματι (οὕτως γὰρ αἱ ἕξεις εἰσὶν ἐν τοῖς ὄν εἰσὶν ἕξεις· ἀσώματοί τε γὰρ εἰσι καὶ

ενδεικτ., Robert Heinaman, «Aristotle and the Mind-Body Problem», στο: Lloyd P. Gerson (Ed.), *Aristotle Critical Assessments*, V. III, Psychology and Ethics, σσ. 32-49.

³³⁸ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Β' 413a 8-9.

³³⁹ Για την αναλογία ψυχής και κυβερνήτη όπως αυτή εκφράζεται στα έργα του Αριστοτέλη, βλ. ενδεικτ., Theodore Tracy, «The soul / boatman analogy in Aristotle's *De Anima*», *Classical Philology*, v. 77, no 2 (April 1982), σσ. 102-108.

³⁴⁰ Για την παρουσία της αναλογίας σώμα-ψυχή και ψυχή-κυβερνήτη στην ελληνική φιλοσοφία, βλ. ενδεικτ., Theodore Tracy, «The soul / boatman analogy in Aristotle's *De Anima*», σσ. 98-102· πβ. Κώστας Θ. Πέτσιος, *Φιλοσοφικές έννοιες ως τρόπος επιχειρηματολογίας στους Αττικούς Ρητορες*. Διδακτορική Διατριβή, Γιάννινα, 1993, σσ. 59 κ.ε. ιδ. σσ. 190-191.

³⁴¹ Για το πώς εκλαμβάνεται η εν λόγω αναλογία στο χωρίο Β' 413a 8-9 του *Περὶ Ψυχῆς*, βλ. ενδεικτ., Theodore Tracy, «The soul / boatman analogy in Aristotle's *De Anima*», σσ. 108-112.

ἀχώριστοι τῶν ἐν οἷς εἰσιν), εἰ δ' ὡς αὐτὸν τὸν κυβερνήτην τὸν ἔχοντα τὴν ἔξιν, σῶμά τε ἔσται ἢ ψυχὴ (καὶ γὰρ ὁ κυβερνήτης μετὰ σώματος)»³⁴².

β) «οὐ μὴν ἀλλ' ἐνιά γε ἢ οὐδὲν κωλύει τῶν μερῶν τῆς ψυχῆς δύνασθαι καὶ χωρίζεσθαι τοῦ σώματος, ὅσα μῆτε ὅλου τοῦ σώματος μῆτε μερῶν τινῶν τοιαύτη ἐστὶν ἐντελέχεια, ὡς τὸ σχῆμα καὶ ἡ μορφή. οὕτω δὲ καὶ ὁ νοῦς ἔχειν δοκεῖ. οὐπω γὰρ δῆλον, εἰ καὶ οὗτος σώματός τινος ἐντελέχεια ἄρα τοιαύτη ὥστε ἀχώριστος εἶναι, ἢ ὥστε χωρίζεσθαι, ὡσπερ ὁ κυβερνήτης τοῦ πλοίου. οὗτος γὰρ ἐντελέχεια μὲν, ἀλλὰ χωριστή. τάχα δὲ καὶ περὶ πάσης τῆς ψυχῆς τύπῳ μὲν ἤδη διώριστα, ἀκριβῶς δὲ οὐ· ἀλλ' ὑπογραφῆ προσέοικε τέως ὁ λόγος, ἕως ἂν ἐπέλθωμεν πάσαις τῆς ψυχῆς ταῖς δυνάμεσιν· οὕτω γὰρ ἂν γένοιτο δῆλον, εἴτε ὅλη χωριστὸν εἶδος τοῦ σώματος, εἴτε τὰ μὲν τινὰ μέρη χωριστὰ αὐτῆς, τὰ δὲ οὐ»³⁴³.

γ) «ὡσπερ ὁ κυβερνήτης ἐντελέχεια ὢν τῆς νεώς, καθὸ κυβερνήτης, ἀχώριστός ἐστι τῆς νεώς, ἐπειδὴ δὲ οὐ μόνον κυβερνήτης ἐστὶν ἀλλὰ καὶ ἄνθρωπος, ὡς δὲ ἄνθρωπος μὴ ὢν ἐντελέχεια τῆς νεώς ταύτη καὶ χωριστός ἐστὶν, οὕτω καὶ ἡ ἡμετέρα ὡς μὲν ψυχὴ ἐντελέχεια οὖσα τοῦ σώματος ταύτη ἄνευ σώματος οὐκ ἂν εἴη, ἐπειδὴ δὲ ἔχει τινὰς καὶ χωριστάς σώματος ἐνεργείας, τὰς περὶ τῶν νοητῶν φημι, εἰς ἃς οὐ μόνον οὐ συμβάλλεται τὸ σῶμα ἀλλὰ καὶ ἐμποδίζει, πρόδηλον ὅτι καὶ τὴν οὐσίαν ἔξει χωριστὴν, νοῦς τότε καὶ οὖσα καὶ λεγομένη, οὐκέτι μέντοι ψυχὴ εἰ μὴ δυνάμει, ὡσπερ καὶ ἐν σώματι οὖσα δυνάμει ἐστὶ νοῦς, ὡς καὶ αὐτὸς φησι»³⁴⁴.

Ολοκληρώνοντας, μέσα ἀπὸ το κείμενο τοῦ Ἀριστοτέλη ἀναδεικνύεται μία διαφοροποίηση στὶς λειτουργίες τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος ἀντίστοιχα. Πιο συγκεκριμένα, «τὸ μὲν ποιεῖ τὸ δὲ πάσχει»³⁴⁵. Ἐνισχύεται ὁ ενεργητικὸς χαρακτήρας τῆς ψυχῆς, ἡ ὁποία κινητοποιεῖ το

³⁴² Ἀφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 15, 9-15.

³⁴³ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 43, 25-34.

³⁴⁴ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σσ. 246, 31-247, 7.

³⁴⁵ Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Α' 407b 18.

σώμα και αυτή η σχέση δεν υπάρχει τυχαία όπως προκύπτει από την ακόλουθη φράση: «οὐθέν ὑπάρχει πρὸς ἄλληλα τοῖς τυχοῦσιν»³⁴⁶ ή σύμφωνα με τον Θεμιστιο «ἐκ [...] τῶν τυχόντων οὐδαμῶς»³⁴⁷. Συμπερασματικά, ο Αριστοτέλης αποφαινεται πως «δεῖ [...] τὴν μὲν τέχνην χρῆσθαι τοῖς ὀργάνοις, τὴν δὲ ψυχὴν τῷ σώματι»³⁴⁸, άποψη η οποία ενισχύεται με τα παραδείγματα τα οποία φέρει ο Θεμιστιος και είναι εμπνευσμένα από τα μουσικά όργανα. Ο τελευταίος αναφέρει πως «καὶ ταῖς τέχναίς εἰ φύσις ἦν ἐφ' ἑαυτῶν εἰσδύεσθαι εἰς τὰ ὄργανα, αὐλητικὴ μὲν ἂν εἰς αὐλοῦς εἰσέδου, καὶ οὐκ εἰς λύραν, κιθαρῖστικὴ δὲ εἰς κιθάραν, καὶ οὐκ εἰς αὐλοῦς· καὶ ταῖς ψυχαῖς τοίνυν, εἴπερ ὄργανά ἐστι τὰ σώματα, ἑκάστην εἰς τὸ οἰκεῖον εἰσφοιτᾶν προσήκει, μᾶλλον δὲ οὐδὲ εἰσφοιτᾶν, ἀλλὰ ποιεῖν οἰκεῖον αὐτῇ καὶ ἐπιτήδειον»³⁴⁹.

Εκτός, όμως, από τη λειτουργική σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ ψυχής και σώματος, ο Αριστοτέλης προβληματίζεται και για τη σύνθεσή τους, κατά πόσο δηλαδή αποτελούνται από όμοια ουσία και διερωτάται «τί ἐστὶν ὃ φθείρεται τῆς ψυχῆς ἀπολιπούσης;»³⁵⁰. Ο ίδιος ισχυρίζεται πως η ψυχή αποτελεί «σύνθεσις τῶν τοῦ σώματος μερῶν»³⁵¹ και απαντά στο παραπάνω ερώτημα αναφέροντας πως «ὁ [...] νοῦς [...] οὐ φθείρεσθαι»³⁵², παρά μόνο το σώμα. «Τὸ [...] διανοεῖσθαι καὶ φιλεῖν ἢ μισεῖν»³⁵³, δεν υπόκεινται σε παθήματα γηρατειῶν εξαιτίας του νου ο οποίος «ἴσως

³⁴⁶ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Α' 407b 19.

³⁴⁷ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 23, 29-30.

³⁴⁸ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Α' 407b 25-26.

³⁴⁹ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 24, 4-9.

³⁵⁰ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Α' 408a 28.

³⁵¹ Ο.π., Α' 408a 10.

³⁵² Ο.π., Α' 408b 18-19.

³⁵³ Ο.π., Α' 408b 25-26.

θειότερόν τι και άπαθές έστιν»³⁵⁴, αλλά εξαιτίας του σώματος καθώς δι λειτουργίες αυτές «ού [...] εκείνου ήν, αλλά του κοινού»³⁵⁵. Ο Θεμιστιος σε αυτό το σημείο παρατηρεί πως «καθάπερ την αίσθησιν τίθεται μή συμπάσχειν καμουσι τοίς όργάνοις υπό του γήρωσ, οϋτω και τον νοϋν μή συγκάμνειν τω ένδον όργάνω»³⁵⁶.

Αποδεικνύεται καθαυτόν τον τρόπο ακόμη μία φορά η λειτουργική ενότητα ψυχής και σώματος η οποία, τέλος, δηλώνεται με σαφήνεια και στο ακόλουθο χωρίο: «τοιούτον (τέλος) [...] έν τοίς ζώοις ή ψυχή κατά φύσιν· πάντα γάρ τά φυσικά σώματα τής ψυχής όργανα»³⁵⁷. Η ψυχή, δηλαδή, γίνεται αιτία για την ύπαρξη και ενεργοποίηση των οργάνων του σώματος, αλλά και αυτά λειτουργούν για χάρη της, γεγονός που αποτελεί τέλος κατά φύσιν.

6. Η αποσαφήνιση της ορμητικής δύναμης της ψυχής.

Μία άλλη ιδιότητα της ψυχής η οποία, σύμφωνα με τον Αφροδισιέα, συγκαταλέγεται μαζί με την αισθητική, τη φανταστική καθώς και τη διανοητική στις κριτικές δυνάμεις της ψυχής, είναι η αποκαλούμενη ορμητική, όπως προκύπτει από το ακόλουθο απόσπασμα: «αί κριτικαί δυνάμεις τής άλόγου ψυχής [...] είσιν [...] ή τε αισθητική και ή φανταστική· ή γάρ λογική τε και διανοητική δύναμεις, οϋσα και αυτή κριτική, [...] άκόλουθον

³⁵⁴ Αριστοτέλης, *Περί Ψυχής*, Α' 408b 29-30. Τα σχετικά με το νου χωρία θα αναλυθούν παρακάτω στο κεφάλαιο που άφορά τη φύση του νοός σσ. 119-121.

³⁵⁵ Ο.π., Α' 408b 28-29.

³⁵⁶ Θεμιστιος, *Περί Ψυχής*, σ. 30, 9-11.

³⁵⁷ Αριστοτέλης, *Περί Ψυχής*, Β' 415b 17-19.

δέ ἐστι τοῖς προειρημένοις περὶ τῆς ὀρμητικῆς εἰπεῖν»³⁵⁸. Ἡ ὀρμητικὴ δύναμη τῆς ψυχῆς εἶναι ἀμεσα συνυφασμένη μετὰ τὴν λειτουργίαν τῆς αἰσθητικῆς καθὼς ἐκπορεύεται ἀπὸ αὐτῆς, ἀφού «εἰ δὲ τὸ αἰσθητικόν, καὶ τὸ ὀρεκτικόν»³⁵⁹ καὶ ὅπως υπομνηματίζει ὁ Ἀφροδισιεύς «ἐστὶ τὸ ὀρμητικόν συνεζευγμένον τῷ αἰσθητικῷ»³⁶⁰. Ὡστόσο, χρήζει ἰδιαίτερης σημασίας, καὶ γιὰ τὸν λόγον ὅτι ἀποτελεῖ σύμφωνα μετὰ τὸν τελευταῖον «τοῖς ζώοις ἀρχὴ καὶ αἰτία πράξεώς τε καὶ τῆς κατὰ τὸν τρόπον κινήσεως»³⁶¹.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναγνωρίζει τὸν οὐσιαστικὸν τῆς ρόλου, ὅταν στὸ τρίτον βιβλίον τῆς *Περὶ Ψυχῆς* πραγματείας του ἀναφέρει πως ὁ νοῦς καὶ ἡ ἐπιθυμία, εἶναι που προκαλοῦν τὴν κίνηση στὸ χωρὸν καὶ μάλιστα «νοῦς [...] ὁ ἐνεκά του λογιζόμενος καὶ ὁ πρακτικὸς· διαφέρει δὲ τοῦ θεωρητικοῦ τῷ τέλει»³⁶². Ὁ Θεμίστιος ὀνοματίζει αὐτὴν τὴν διαφορὰ «πολλάκις εἰρημένη»³⁶³ καὶ τὴν ἐπεξηγεῖ ἀναφέροντας πως «τῷ μὲν αὐτῆς τέλος ἡ ἐνέργεια, τῷ πρακτικῷ δὲ ἡ ὄρεξις ἄλλου τινὸς ἐνεκεν παρ' αὐτὴν τὴν ἐνέργειαν· ὁ γὰρ σκοπὸς ἐφ' ὃν ἡ θεωρία καὶ ἡ ὄρεξις, οὗτός ἐστιν ἀρχὴ τοῦ πρακτικοῦ νοῦ»³⁶⁴, ἀποψη που ἀσπάζεται καὶ ὁ Φιλόπωνος ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ λεγόμενά του: «τὸ γὰρ τέλος τοῦ θεωρητικοῦ νοῦ ἀρχὴ ἐστὶ τοῦ πρακτικοῦ νοῦ, ἀρχὴ ἐστὶ τῆς ὀρέξεως»³⁶⁵. Ὁ τελευταῖος συνεχίζει τὸν συλλογισμόν του προβαίνοντας σὲ δύο συμπεράσματα·

³⁵⁸ Ἀφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 73, 14-18.

³⁵⁹ Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Β' 414b 1-2.

³⁶⁰ Ἀφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 105, 15-16.

³⁶¹ Ο.π., σ. 73, 18-19· πβ. ὁ.π., σ. 105, 16-25: «οὐδὲν γὰρ ὄφελος τοῖς ζώοις αἰσθησεως μὴ ἐνυπαρχούσης ὀρμῆς· τοῦτο γὰρ πάσης ἀρχῆς πράξεως ... πράξις δὲ ἐστὶ κυρίως ζῶον ἢ μετὰ συγχρήσεως τῶν ὀργανικῶν τοῦ σώματος μορίων ἐνέργεια, ὡς τὸ βαδίζειν, ὡς τὸ λέγειν».

³⁶² Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 433a 14-15.

³⁶³ Θεμίστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 118, 33.

³⁶⁴ Ο.π., σ. 118, 33-36.

³⁶⁵ Φιλόπωνος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 584, 33-34.

«πρῶτον μὲν ὅτι οὐ περὶ τοῦ θύραθεν νοῦ ἐστὶν ὁ λόγος, ὅταν εἴπῃ θεωρητικόν [...] δεῦτερον δὲ ἔστιν ἐκ τούτου συνάξει ὅτι καὶ ὁ πρακτικὸς νοῦς ἀθάνατός ἐστιν, εἴπερ ὁ αὐτός ἐστι τῷ θεωρητικῷ τῷ ὁμολογουμένῳ ἀθανάτῳ ὄντι»³⁶⁶.

Κάθε επιθυμία, δηλαδή, κατὰ τον Αριστοτέλη ἔχει κάποιον σκοπὸ «οὐ [...] ἢ ὄρεξις, αὐτὴ ἀρχὴ τοῦ πρακτικοῦ νοῦ· τὸ δ' ἔσχατον ἀρχὴ τῆς πράξεως»³⁶⁷. Χαρακτηριστικὴ εἶναι σε αὐτὸ τὸ σημεῖο ἡ ερμηνεία που προτείνει ὁ Φιλόπονος ἡ ὁποία καθίσταται σαφέστερη μέσα ἀπὸ τὸ παράδειγμα γιὰ τὴν προστασία ἀπὸ τὸν ἥλιο ἐν μέσω καλοκαιριοῦ, που παραθέτει προκειμένου νὰ κατανοήσουμε τὰ λεγόμενα τοῦ Αριστοτέλη. Εἰδικότερα, σημειώνει πως «ἐν θέρει τις σφοδρῶς σκέπης ὠρέχθη διὰ τὸ μὴ καίεσθαι ἐκ τοῦ ἡλίου. καὶ αὐτὴ ἢ ὄρεξις ἔνεκά του ἐστίν· ἵνα γὰρ μὴ καῖ· αὐτὴ ἢ σκέπη ἀρχὴ γίνεται τοῦ πρακτικοῦ νοῦ. ἄρχεται γὰρ στέγην ἐπινοεῖν διὰ τὴν σκιάν, εἶτα τοὺς τοίχους ἀνέχοντας· καὶ ἀρχόμενος τοῦτο ποιεῖν ἀπὸ τῶν θεμελίων ἄρχεται. καὶ σκόπει ὅτι τὸ τέλος τοῦ πρακτικοῦ νοῦ, ὃ ἐστὶ τὰ θεμέλια, ἀρχὴ γέγονε τῆς πράξεως»³⁶⁸. Ὁ Αφροδισιεύς, ἀκόμη, ὅταν υπογραμμίζει, πως «τὸ [...] ὀρμητικὸν συνέζευκται τῷ ὀρεκτικῷ· αὐτὴ γὰρ ἢ δύναμις τῆς κατὰ τόπον ἐξ αὐτῶν κινήσεως τοῖς ζώοις ἀρχὴ τε καὶ αἰτία»³⁶⁹, πολὺ εὐστοχα παρομοιάζει τὴ δύναμη αὐτὴ με τὴ σχέση που συνάπτεται ἀνάμεσα στὸν ἐρώμενον καὶ τὸν ἐραστὴ ὡς ἐξῆς: «κινεῖ γὰρ πᾶν τὸ ἐρώμενον τὸν ἐραστὴν τῇ ἐφέσει αὐτοῦ ἐκτὸς τε ὄν αὐτοῦ καὶ μὴ

³⁶⁶ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 584, 35- 585, 2.

³⁶⁷ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 433a 15-17· πβ. Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 118, 34-119, 2: «ὁ γὰρ σκοπὸς ἐφ' ὃν ἢ θεωρία καὶ ἢ ὄρεξις, οὗτός ἐστιν ἀρχὴ τοῦ πρακτικοῦ νοῦ· πρὸς τούτον γὰρ ὀρῶν λογίζεται καὶ βουλευεται περὶ τῶν πρακτέων· καὶ τὸ ἔσχατον αὐτῷ τῆς νοήσεως, εἰς ὃ ἴσταται βουλευόμενος, ὅπως ἂν τὸ τέλος περιποιησάιτο, ἀρχὴ τῆς πράξεως καὶ αὐτὸ πάλιν τὸ πέρας τῆς πράξεως ἢ τῆς νοήσεως ἐστὶν ἀρχὴ».

³⁶⁸ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 585, 6-14.

³⁶⁹ Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 73, 26-28.

κινούμενον»³⁷⁰ και στη συνέχεια ταυτίζει την ορμή με την όρεξη σημειώνοντας πως «όρμη [...] τις και ή όρεξις»³⁷¹.

Επιπλέον, μπορεί να λεχθεί πως και η σκέψη και η φαντασία μας θέτουν σε κίνηση μόνο αν έχουν οι ίδιες τεθεί σε κίνηση από το αντικείμενο της επιθυμίας· επομένως, στην πραγματικότητα, για τον Αριστοτέλη «έν δή τι τὸ κινούν τὸ όρεκτόν»³⁷². Τη διαπίστωση αυτή αναγνωρίζει και ο Θεμίστιος με τη φράση «και γάρ ή διάνοια όταν κινή όρεκτοῦ τινος χάριν κινεί»³⁷³, ενώ ο Φλόπονος σχολιάζει ότι «ό μὲν γάρ νοῦς πάντως μετ' όρέξεως κινεί»³⁷⁴.

Ο ίδιος ο Αριστοτέλης στο Ζ' βιβλίο των *Ηθικῶν Νικομαχείων*, 1139a 17-20, αναφέρει ότι «τρία δ' ἐστίν έν τῇ ψυχῇ· τὰ κύρια πράξεως και ἀληθείας, αἰσθησις νοῦς όρεξις. τούτων δ' ή αἰσθησις σῦδεμιᾶς ἀρχή πράξεως· δηλον δέ τῷ τὰ θηρία αἰσθησιν μὲν ἔχειν, πράξεως δέ μή κοινωνεῖν». Αποδεικνύεται, λοιπόν, η σπουδαιότητα της ορεκτικής δύναμης και συνάμα αποτυπώνεται η θέση του φιλοσόφου αναφορικά με τη σχέση που υπάρχει μεταξύ αίσθησης και πράξης, η οποία είναι ανύπαρκτη, σῦδεμιᾶ. Αποσυνδέει, λοιπόν, αίσθηση και πράξη. Ο Αφροδισιεύς ενισχύοντας την παραπάνω άποψη αναφέρει χαρακτηριστικά πως «ή μὲν αἰσθησις γνώσεως και κρίσεως αἰτία τοῖς ζώοις, ή δέ όρμη τε και όρεξις πράξεως»³⁷⁵.

Ωστόσο, στο δεύτερο βιβλίο του *Περί Ψυχῆς*, όπου η ψυχή ορίζεται ως «τοῦτο ὃ ζῶμεν και αισθανόμεθα και διανοούμεθα πρώτως»³⁷⁶,

³⁷⁰ Αφροδισιεύς, *Περί Ψυχῆς*, σ. 79, 6-7.

³⁷¹ Ο.π., σ. 74, 1.

³⁷² Αριστοτέλης, *Περί Ψυχῆς*, Γ' 433a 21.

³⁷³ Θεμίστιος, *Περί Ψυχῆς*, σ. 119, 4-5.

³⁷⁴ Φλόπονος, *Περί Ψυχῆς*, σ. 586, 1.

³⁷⁵ Αφροδισιεύς, *Περί Ψυχῆς*, σ. 75, 22-23.

³⁷⁶ Αριστοτέλης, *Περί Ψυχῆς*, Β' 414a 12-13.

καθίσταται σαφές από τον Αριστοτέλη πως από τις δυνάμεις που διαθέτει η ψυχή και συνιστούν τους όρους του ζήν, μόνο η αλληλεξάρτησή τους επιτρέπει στον άνθρωπο να ενεργεί όπως του υπαγορεύει η φύση του. Η αλληλουχία των δυνάμεων της ψυχής τον οδηγεί να δεχθεί πως, όπου υπάρχει το αίσθητικόν, υπάρχει και το όρεκτικόν: «εἰ δὲ τὸ αἰσθητικόν, καὶ τὸ ὀρεκτικόν»³⁷⁷ ή σύμφωνα με τον Θεμίστιο «τοῖς αἰσθανομένοις ἅπασιν ἡ ὀρεκτικὴ πᾶσα ὑπάρχει»³⁷⁸.

Παρόλο που ο Σταγειριώτης αποδέχεται το αἰσθάνεσθαι ως κύριο σημείο αναγνώρισης των ἐμψύχων τόσο στο *Περὶ Ψυχῆς* με την αναφορά πως «τὸ ἔμψυχον δὴ τοῦ ἀψύχου δυοῖν μάλιστα διαφέρειν δοκεῖ, κινήσει τε καὶ τῷ αἰσθάνεσθαι»³⁷⁹, όσο και στο ἔργο του *Περὶ νεότητος καὶ γήρωσ, περὶ ζωῆς καὶ θανάτου* παραθέτοντας ὅτι «τὰ γὰρ φυτὰ ζῆ μὲν, οὐκ ἔχει δ' αἰσθησιν, τῷ δ' αἰσθάνεσθαι τὸ ζῶον πρὸς τὸ μὴ ζῶον διορίζομεν»³⁸⁰, προχωρεῖ στον ἀκόλουθο διαχωρισμό: ἡ αἴσθησις ὅσον ἀφορᾷ τον ἄνθρωπο, δὲν ἀπαντᾷ μόνο στο βιολογικὸ πεδίο, ἀλλὰ και στο γνωστικὸ, ὅπου ἡ συνδρομὴ τῆς αἴσθησις ὅτι γνώσις και τὴν ἀλήθεια εἶναι ἀδιαμφισβήτητη, «ἐκ τῶν καθ' ἕκαστα γὰρ τὸ καθόλου. τούτων οὖν ἔχειν δεῖ αἰσθησιν, αὕτη δ' ἐστὶ νοῦς»³⁸¹.

Ανακύπτει, επομένως, τὸ ἐρώτημα γιατί ἡ συνδρομὴ αὐτὴ δὲν υφίσταται και ὡς πρὸς τὴν πράξι. Τὴν ἀπάντησι μας τὴ δίνει ὁ ἴδιος ὁ Αἰριστοτέλης, ὅταν ἀποφαίνεται πως «πρᾶξις τὸ συμπέρασμα»³⁸². Βλέπει,

³⁷⁷ Αἰριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Β' 414b 1-2.

³⁷⁸ Θεμίστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 47, 14.

³⁷⁹ Αἰριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Α' 403b 25-27· πβ. Θεμίστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 9, 3-4: «τὸ ἔμψυχον τοῦ ἀψύχου δυο τούτοις μάλιστα διενήνοχε, τῷ τε κινεῖσθαι ἐξ ἑαυτοῦ και τῷ αἰσθάνεσθαι».

³⁸⁰ Αἰριστοτέλης, *Περὶ νεότητος και γήρωσ, περὶ ζωῆς και θανάτου*, 467b 23-25.

³⁸¹ Αἰριστοτέλης, *Ἠθικῶν Νικομαχείων*, 1143b 4-5.

³⁸² Αἰριστοτέλης, *Περὶ ζῶων κινήσεως*, 701a 22-23.

δηλαδή, την πράξη ως το τέρμα μίας πορείας, όντας τελεολογικά προσανατολισμένος. Ο νους είναι αυτός που ελέγχει και προλαμβάνει, δρώντας άλλοτε προτρεπτικά και άλλοτε αποτρεπτικά, λειτουργία που αδυνατεί να επιτελέσει η αίσθηση³⁸³.

³⁸³ Αναφορικά με τη σχέση που συνάπτεται μεταξύ αισθήσεως και πράξεως βλ. ενδεικτ., Νικόλαος Χρόνης, «Πράξεις και αισθήσεις», στο: Δ. Ν. Κούτρας (Εκδ.), *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Αριστοτελικής Φιλοσοφίας: Η Αριστοτελική ηθική και οι επιδράσεις της* (Αθήνα, 24-26 Μαΐου 1995), Αθήνα, 1996, σσ. 351-355.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΝΟΗΤΙΚΗ ΔΥΝΑΜΙΣ

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις στην έννοια του νοείν.

Ο Αριστοτέλης, σε αντίθεση προς το δυϊσμό του Πλάτωνα³⁸⁴, δεν θεωρεί την αίσθηση ως μία αυτοτελή μεσολαβητική λειτουργία, αλλά εντοπίζει την ουσιώδη επικοινωνία που υπάρχει μεταξύ ψυχής και σώματος, η οποία επιτυγχάνεται χάριν των αισθήσεων. Μέσω των αισθήσεων και κατ' επέκταση των αισθητηριακών οργάνων, τα αντικείμενα αποκτούν μορφή, μετατρέπονται σε εικόνες και ενεργοποιούν τη νοητική λειτουργία, η οποία στο σύνολό της προϋποθέτει την ύπαρξη εικόνων. Η νόηση, είναι αδύνατον να λειτουργήσει ανεξάρτητα από το σώμα, η λειτουργία της είναι δυνατή, επειδή διαθέτει εικόνες που οφείλουν την αρχική τους προέλευση στην αισθητηριακή δραστηριότητα. Την ερμηνεία αυτή δέχεται επίσης και ο Ηράκλειτος, ο οποίος πρεσβεύει πως η σχέση που διέπει την αίσθηση και τη νόηση είναι

³⁸⁴ Ο Πλάτων προβαίνοντας σε μία σαφή διαχώρηση αισθητού και νοητού κόσμου, υποστήριξε πως οι ιδέες, οι αμετάβλητες νοητές οντότητες που συνιστούν τις έσχατες και αυθυπόστατες οντολογικές και νοηματικές εστίες θεμελίωσης της πραγματικότητας και της γνώσης, αποτελούν το μοναδικό αλάνθαστο κριτήριο γνώσης. Σύμφωνα με τον φιλόσοφο, τα αισθητά πράγματα, που αντιστοιχούν στο αστάθι και μεταβλητό γίνεσθαι, μπορούν να προκαλέσουν μόνο γνώμη (δόξα). Βλ. Πλάτων, *Πολιτεία*, ΣΤ, 511b 3-ε 2 όπως και παραπάνω σ. 13.

σχέση αρμονίας και ενότητας³⁸⁵, ενώ υπέρ της θέσης πως η ανθρώπινη γνώση ξεκινά από τα δεδομένα των αισθήσεων τάσσεται και ο Άγιος Γρηγόριος Νύσσης στο διάλογο *Περί Ψυχῆς καὶ Αναστάσεως*³⁸⁶. Από τους νεότερους ερευνητές η φιλοσοφία του Thomas Reid, γνωστή ως φιλοσοφία του κοινού νου, αναγνωρίζει τη συνδρομή των αισθήσεων στη διαδικασία της νοητικής σύλληψης³⁸⁷. Ο W. D. Ross ερμηνεύοντας την παραπάνω

³⁸⁵ Ο Δημήτρης Ι. Παπαδής, «Αισθητική και νοητική γνώση στον Ηράκλειτο», στο: Κ. Βουδούρης, (Επιμ.), *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Φιλοσοφίας: Ιωνική Φιλοσοφία* (Σάμος, 1988), Αθήνα, 1990, σ. 156, παρατηρεί πως «η νοητική γνώση συμπληρώνει, ολοκληρώνει και προϋποθέτει το έργο των αισθήσεων παρά την υστερογενή, σχετική πάντοτε, αυτοτέλειά της, ώστε αίσθηση και νόηση να είναι οι δύο παραπληρωματικοί όροι της γνώσης και να καθίσταται το ερώτημα, αν ο Ηράκλειτος εμπιστεύεται περισσότερο την αίσθηση ή τη νόηση, εντελώς επουσιώδες». Για την επιχειρηματολογία της παραπάνω θέσης βλ. *ο.π.*, σσ. 149-159.

³⁸⁶ Γρηγόριος Νύσσης, «*Ἄπαντα τὰ ἔργα*», τόμος 1, σ. 232: «Ὅρας οἷων σοι γίνεται ἡ ὄψις διδάσκαλος, οὐκ ἂν σοι παρασχομένη δι' ἑαυτῆς τῶν τοιούτων τὴν θεωρίαν, εἰ μὴ τι οὖν τὸ διὰ τῶν ὄψεων βλέπον, ὃ τοῖς κατ' αἰσθησὶν γνωσκομένοις οἷόν τισιν ὁδηγοῖς κεχρημένοι διὰ τῶν φαινομένων ἐπὶ τὰ μὴ βλεπόμενα διαδύεται;». Η Χρυσή Σιδηροπούλου, «Η έννοια της ψυχῆς ως ὄχημα γνώσης: από τον *Φαίδωνα* του Πλάτωνα στο *Περί Ψυχῆς καὶ Αναστάσεως* του Γρηγορίου Νύσσης», στο: Κ. Βουδούρης (Επιμ.), *Πρακτικά ΙΒ Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Φιλοσοφίας: Ελληνική φιλοσοφία και Γνωσιοθεωρία*, (Σάμος - Πάτμος, Αύγουστος 2000), Αθήνα, 2001, σσ. 175-176 υποστηρίζει πως «στο *Περί Ψυχῆς καὶ Αναστάσεως* η ψυχή δεν αποτελεί ένα εννοιολογικό εργαλείο που συνδέει γνωστικά τις δύο ὄχθες ενός οντολογικά διχοτομημένου κόσμου: είναι ο φορέας του λόγου και της γνωστικής δύναμης του ανθρώπου, οργανικά δεμένη στη λειτουργία της αυτή με το σώμα και αρχικά στρεφόμενη προς τον αισθητό κόσμο».

³⁸⁷ Για τη φιλοσοφία του κοινού νου του Thomas Reid η οποία κυρίως συνιστά κριτική στον φιλοσοφικό σκεπτικισμό του David Hume βλ. ενδεικτ., Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντοίνη, «Κοινός Νους κατ' ἄσκεπτικισμό: Thomas Reid versus David Hume», στο: *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συμποσίου Φιλοσοφίας και Διεπιστημονικής Έρευνας. Σκεπτικισμός: Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις* (Ζαχάρω-Αρχαία Ολυμπία, 1988), Αθήνα, 1990, σσ. 219-243.

συνάφεια, αποκαλεί την αίσθηση «διακριτική ικανότητα, από την οποία οδηγούμαστε, με συνεχή εξέλιξη, στα ανώτατα γνωστικά ενεργήματα»³⁸⁸.

Προτού ξεκινήσει την περί νου πραγμάτευσή του, επιχειρεί ο Αριστοτέλης, κατά τον συνήθη τρόπο, να δώσει έναν ορισμό του νου αναφέροντας παρενθετικά πως «λέγω δὲ νοῦν ὡ̄ διανοεῖται καὶ ὑπολαμβάνει ἢ ψυχὴ»³⁸⁹. Ο Θεμιστιος σχετικά με τον παραπάνω ορισμό διευκρινίζει πως αναφέρεται στον νου «οὐχ ὄν πολλάκις καταχρῶμενοι φέρομεν καὶ ἐπὶ τῆς φαντασίας»³⁹⁰, ενώ ο Φιλόπονος επεξηγεί πως «διὰ μὲν γὰρ τοῦ διανοεῖσθαι τὴν διάνοιαν εἰσάγει, διὰ δὲ τοῦ ὑπολαμβάνειν τὴν δόξα»³⁹¹. Σε ένα άλλο σημείο του κειμένου ο Αριστοτέλης μνημονεύει τον

³⁸⁸ W.D. Ross, *Αριστοτέλης*, σ. 195.

³⁸⁹ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 429a 23. Στη λειτουργία του νοεῖν προσδίδονται ποικίλες νοηματικές αποχρώσεις σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Παραδείγματος χάριν ο Kurt von Fritz, «Νόος and νοεῖν in the Homeric Poems», *Classical Philology*, v. 38, no 2 (April 1943), σσ. 79-93 παρουσιάζει την πρόσληψη της έννοιας στα ομηρικά έπη και χαρακτηριστικά υποστηρίζει πως είναι διττή η σημασία της λέξης νοεῖν. Αφενός αφορά τη συνειδητοποίηση μίας κατάστασης και αφετέρου το να σχεδιάζεις ή να έχεις μία πρόθεση (σ. 85: «There are two basic meanings of word νοεῖν: to realize a situation and to plan or to have an intention»). Ο ίδιος στο έργο του «Νοῦς, νοεῖν and their derivatives in Pre-socratic Philosophy (excluding Anaxagoras). Part II. The post Parmedian period.», *Classical Philology*, v. 41, no 1 (January 1946), σσ. 12-34 αναγνωρίζει πως οι θεωρίες των προσωκρατικών φιλοσόφων είχαν καθοριστική επίδραση όχι μόνο στη νοηματική δόμηση των όρων νοῦς και νοεῖν αλλά και στη θέσμιση της σχέσης που διέπει την αίσθηση και τη νόηση (σ. 21: «pre-socratic philosophers [...] had a decisive influence on the later history of these terms (νοῦς, νοεῖν) by promoting the further development between αἴσθησις and νοῦς»). Για έναν γενικό προσδιορισμό της λειτουργίας της νόησης σε συνάρτηση και με τα υπόλοιπα έργα του Αριστοτέλη βλ. ενδεικτ., W.K.C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy. VI Aristotle: An Encounter*, σσ. 308-330.

³⁹⁰ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 94, 28-29.

³⁹¹ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 523, 31-32.

νου ως το τμήμα της ψυχής «ὡ γινώσκει τε ἢ ψυχὴ καὶ φρονεῖ»³⁹² και ὅπως ἐπισημαίνει ο Φιλόπονος «καλῶς δὲ εἶπεν»³⁹³ αναφορικά με τον παραπάνω ορισμό, αφού «ἢ [...] ψυχὴ καὶ θεωρητικὸν μέρος ἔχει καὶ πρακτικόν. καὶ διὰ μὲν τοῦ εἶπεν ὡ φρονεῖ τὸ πρακτικὸν αὐτῆς μέρος ἐδήλωσε, διὰ δὲ τοῦ εἶπεν ὡ γινώσκει τὸ θεωρητικόν»³⁹⁴.

Ἐχοντας ορίσει τον νου, ο Αριστοτέλης παρατηρεῖ πως ἡ νοητικὴ ἰκανότητα σκέφτεται τις μορφές μέσα στις εἰκόνες ἢ σύμφωνα με την αναφορά του Θεμιστίου «ὥσπερ τῇ αἰσθήσει τὰ εἶδη ἐν τοῖς αἰσθήμασι, καὶ ἐν ἐκείνοις αὐτὰ νοεῖ»³⁹⁵. Ο Φιλόπονος ονομάζει τον νου αὐτὸν πρακτικὸ, διαχωρίζοντάς τον ἀπὸ τον θεωρητικὸ, και σημειώνει πως «τὰ εἶδη τῶν πραγμάτων νοεῖ κεχρημένος τῇ φαντασίᾳ»³⁹⁶. Στη συνέχεια, ὅπως συμβαίνει και στα αἰσθητά, μέσα ἀπὸ το κείμενο του Σταγειρίτη καθορίζεται γι' αὐτὴ «τὸ διωκτὸν καὶ φευκτὸν»³⁹⁷. ἔτσι, «καὶ ἐκτὸς τῆς αἰσθήσεως, ὅταν ἐπὶ τῶν φαντασμάτων ἢ, κινεῖται»³⁹⁸ ἢ σύμφωνα με τον Φιλόπονο «ὁ νοῦς ποτε ἅμα αἰσθητοῖς ἐνεργῶν ἦδεται καὶ ἀνιάται, ποτὲ δὲ ἄνευ τῆς αἰσθήσεως τῇ φαντασίᾳ κέχρηται καὶ ἐνεργεῖ»³⁹⁹. Ο Θεμιστίος

³⁹² Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 429a 10-11· πβ. F. M. Schroeder - Robert B. Todd, *Two Greek Aristotelian Commentators on the Intellect*, σ. 77.

³⁹³ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 520, 25.

³⁹⁴ Ο.π., σ. 520, 25-28.

³⁹⁵ Θεμιστίος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 113, 33-35.

³⁹⁶ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 561, 23-24. Για τὸ πῶς ἡ αἰσθητηριακὴ ἐμπειρία ἐνεργοποιεῖ τις γνωστικὲς δυνάμεις τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς κατὰ τον Φιλόπονο, ἀλλὰ και γενικότερα γιὰ τις ἀπόψεις του περὶ των γνωστικῶν δυνάμεων του ἀνθρώπου βλ. ἐνδεικτ., Ηλίας Τεμπέλης, «Ἡ γνωστικὴ ἰκανότητα του νου ως ψυχικῆς δυνάμεις κατὰ τον Ἰωάννη Φιλόπονο», στο: Κ. Βουδούρης (Επιμ.), *Πρακτικά 18^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας: Ἑλληνικὴ φιλοσοφία και Γνωσιοθεωρία*, σσ. 194-204.

³⁹⁷ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 431b 3.

³⁹⁸ Ο.π., Γ' 431b 4-5.

³⁹⁹ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 561, 27-29.

αιτιολογεί την κίνηση, δηλαδή την ενεργοποίηση της νοητικής λειτουργίας, που αναφέρεται στο αριστοτελικό κείμενο ως εξής: «ή γάρ δόξα τοῦ ἀγαθόν ἢ κακόν εἶναι ὁ νοεῖ, διωκτὸν αὐτὸ ἢ φευκτὸν ποιεῖ. ὁρῶν μὲν γάρ τὸν φευκτὸν καὶ συνείς, ὅτι πολέμιος, φεύγει καὶ μὴ ὁρῶν δὲ ἀλλ' ἑαυτῷ προβάλλων τὰ φαντάσματα καὶ προστιθεὶς τὴν δόξαν ταῦτόν ποιεῖ»⁴⁰⁰.

Τον κρῖκο μετάβασης, λοιπόν, στις νοητικές δυνάμεις της ψυχῆς αποτελεί η φαντασία, η οποία συνδέει την αισθητική ψυχή με τη νοητική, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀπόφανση τοῦ Αριστοτέλη πως «τῆ [...] διανοητικῆ ψυχῆ τὰ φαντάσματα οἷον αἰσθήματα ὑπάρχει»⁴⁰¹ καὶ ὅπως προσθέτει ο Θεμιστιος «τὸ δὲ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακὸν ὡσπερ ἐκείνη τὸ ἡδὺ καὶ τὸ λυπηρόν»⁴⁰². Ο Φιλόππος ἀποσαφηνίζει τὸν ὅρο διανοητικῆ ψυχῆ ἀναφέροντας πως ο Αριστοτέλης τὸν χρησιμοποιεῖ «καταχρησάμενος τὸν θεωρητικὸν νοῦν»⁴⁰³ θέλοντας νὰ δηλώσει «ὅτι καὶ αὐτὸς ποτε κέχρηται φαντασία, ὡς καὶ ὁ πρακτικὸς νοῦς. ἀλλ' εἰ καὶ κέχρηται, φησί, τῆ φαντασία, τούτῳ τὰ φαντάσματα, φησὶν, οἷον αἰσθήματά ἐστιν, τουτέστιν αἰσθησις μόνον ἄνευ ἀνίας καὶ ἡδονῆς»⁴⁰⁴. Αὐτὴ ἡ σύνδεση προέρχεται ἀπὸ τὸ γεγονός πως γιὰ τὸν Αριστοτέλη «οὐδέποτε νοεῖ ἄνευ φαντάσματος ἢ ψυχῆ»⁴⁰⁵. Τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ δέχεται ἐπίσης καὶ ο Θεμιστιος υπογραμμίζοντας ὅτι «οὐδὲ τὸν νοῦν τὸν συμφυῆ τῆ ψυχῆ τῆ ἡμετέρα ἄνευ

⁴⁰⁰ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 113, 36-114, 2.

⁴⁰¹ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 431a 14-15· πβ. F. M. Schroeder - Robert B. Todd, *Two Greek Aristotelian Commentators on the Intellect*, σ. 127. Γιὰ τὴν διαμεσολαβητικὴν σχέση τῆς φαντασίας μετὰ αἰσθητικῆς καὶ νοητικῆς ψυχῆς βλ. ἐνδεικτ., Malcolm Schofield, «Aristotle on the Imagination», στο: Martha C. Nussbaum and Amélie Oksenberg Rorty (Eds.), *Essays on Aristotle's De Anima*, σσ. 271-276.

⁴⁰² Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 113, 15-16.

⁴⁰³ Φιλόππος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 559, 26.

⁴⁰⁴ Ο.π., σ. 559, 27-30.

⁴⁰⁵ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 431a 16-17.

τῶν ἐκ τῆς αἰσθήσεως φαντασμάτων»⁴⁰⁶ ὅπως και ο Φιλόπονος ὅταν σημειώνει ὅτι «οὐδὲν ἄνευ φαντασίας νοεῖ»⁴⁰⁷. Ο Αριστοτέλης εκφράζει παρόμοια ἄποψη και στο ἔργο του *Περὶ μνήμης και Ἀναμνήσεως* αναφέροντας πως «νοεῖν οὐκ ἔστιν ἄνευ φαντάσματος»⁴⁰⁸.

Σύμφωνα με ὅσα εἰπώθηκαν, ο Αριστοτέλης, ὅπως επισημαίνει και ο W. D. Ross, αντιπαρατίθεται στην πλατωνική ἄποψη που εκφράζεται στην τετμημένη γραμμὴ⁴⁰⁹ σύμφωνα με την οποία, «ενώ η επιστημονική σκέψη χρειάζεται τη συνδρομὴ της φαντασίας, η φιλοσοφική σκέψη πραγματεύεται καθαρές μορφές, χωρίς να ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ εἰκόνες, συμπεραίνοντας πως η χρήση εἰκόνων εἶναι τὸ τίμημα που πληρώνει ο νους για τη σύνδεσή του με τις κατώτερες ποιητικές λειτουργίες»⁴¹⁰.

2. Ο ορισμός της φαντασίας.

Η φαντασία αποτελεί τη δύναμη της φύλαξης και ἀνάπλασης των εντυπώσεων και των εἰκόνων, ὅταν τα αντικείμενα δεν εἶναι παρόντα⁴¹¹. Ο ὅρος φαντασία δηλώνει τόσο την παραπάνω δύναμη, ὅσο και το

⁴⁰⁶ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 113, 19-20.

⁴⁰⁷ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 560, 3.

⁴⁰⁸ Αριστοτέλης, *Περὶ Μνήμης και Ἀναμνήσεως*, 449b 31-450a 1.

⁴⁰⁹ Πβ. Πλάτων, *Πολιτεία*, 509d-511e. Αναφορικά με την ερμηνεία της αλληγορίας της τετμημένης γραμμῆς, βλ. Karl Bormann, *Πλάτων. Μετάφρ.*, Ιωάννης Γ. Καλογεράκος, Αθήνα, Ινστιτούτο του βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, 2006, σσ. 79-102.

⁴¹⁰ W. D. Ross, *Αριστοτέλης*, σ. 211.

⁴¹¹ Η Dorothea Frede, «The Cognitive Role of Phantasia», στο: Martha C. Nussbaum and Amélie Oksenberg Rorty (Eds.), *Essays on Aristotle's De Anima*, σ. 294 αναφερόμενη στη φαντασία τη χαρακτηρίζει ως αισθητήρια εἰκόνα ἢ ἀποτύπωμα που διατηρεῖ αὐθυπόστατη ὑπαρξη ανεξάρτητα ἀπὸ την αἰτία προέλευσῆ της.

φάντασμα, δηλαδή το νοητικό εκείνο ενέργημα, που συνδέεται με το φαίνεσθαι⁴¹². Ο Αριστοτέλης την απαριθμεί ανάμεσα στις άλλες ψυχικές δυνάμεις και η χρησιμότητά της στη λειτουργία της σκέψης τονίζεται σαφώς στο *Περί Ψυχής*, καθώς «τὰ μὲν οὖν εἶδη τὸ νοητικὸν ἐν τοῖς φαντάσμασι νοεῖ [...] ὅταν ἐπὶ τῶν φαντασμάτων ἦ, κινεῖται»⁴¹³.

Θα μπορούσε να οριστεί ως «κίνησις ὑπὸ τῆς αἰσθήσεως τῆς κατ' ἐνέργειαν γιγνομένης»⁴¹⁴ ή σύμφωνα με τον ορισμό του Αφροδισιέα η φαντασία είναι «κίνησις τις, καθ' ἣν λέγομεν φάντασμα τι ἡμῖν ἐν τῇ ψυχῇ γίνεσθαι»⁴¹⁵. Ο ίδιος υποστηρίζει πως το «ἐγκατάλειμμά [...] ὄν τῆς ὑπὸ τοῦ αἰσθητοῦ γινομένης κινήσεως, ὃ καὶ μηκέτι τοῦ αἰσθητοῦ παρόντος ὑπομένει τε καὶ σώζεται»⁴¹⁶ και «τοιούτον ὥσπερ τύπον φαντασίαν καλοῦσιν»⁴¹⁷. Την

⁴¹² Για τη συνάρτηση της φαντασίας με το ρήμα φαίνεσθαι βλ. ενδεικτ., Malcolm Schofield, «Aristotle on the Imagination», σσ. 256-264. Ακόμη για έναν γενικό προσανατολισμό αναφορικά με την έννοια της φαντασίας βλ. ενδεικτ., Michael V. Wedin, *Mind and Imagination in Aristotle*, New Haven and London, Yale University Press, 1988· A. Sheppard, «Phantasia and Mental Images: Neoplatonist Interpretations of "De Anima" 3.3», στο: H. J. Blumenthal - H. Robinson (Eds.), *Aristotle and the Later Tradition*, Oxford, Oxford Studies in Ancient Philosophy, Supplem. vol., 1991, σσ. 165-173· Kenneth Turnbull, «Aristotle on Imagination: *De Anima* iii 3^{*}», στο: Lloyd P. Gerson (Ed.), *Aristotle Critical Assessments*, V. III, Psychology and Ethics, σσ. 83-100.

⁴¹³ Αριστοτέλης, *Περί Ψυχής*, Γ' 431b 2-5· πβ. F. M. Schroeder - Robert B. Todd, *Two Greek Aristotelian Commentators on the Intellect*, σσ. 127-128. Ο Ζήνων ο Κιτιεύς, όπως αναφέρθηκε παραπάνω (σσ. 59-60), αντιλαμβάνεται τη φαντασία με έναν ιδιαίτερο τρόπο, αποδίδοντάς της τον προσδιορισμό "καταληπτική φαντασία". Ωστόσο, όπως παρατηρεί ο Κωνσταντίνος Μιχαηλίδης, «Η έννοια της φαντασίας κατά τον Ζήωνα. Παράλληλισμός με την αριστοτελική αντίληψη περί φαντασίας», στο: Κ. Βουδούρης (Επιμ.), *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Φιλοσοφίας: Ελληνιστική Φιλοσοφία*, σσ. 230-243 υπάρχουν πολλά σημεία σύγκλισης με την αριστοτελική θεώρηση της έννοιας.

⁴¹⁴ Αριστοτέλης, *Περί Ψυχής*, Γ' 429a 1-2.

⁴¹⁵ Αφροδισιεύς, *Περί Ψυχής*, σ. 66, 21.

⁴¹⁶ Ο.π., σ. 68, 7-9.

παραπάνω θέση ασπάζεται και ο Θεμιστίος, ο οποίος αποκαλεί ως φαντασία «αὕτη [...] κινηθεῖσα ὑπὸ τῶν ἔξωθεν αἰσθητῶν καὶ τὸ εἶδος ἀναλαβοῦσα τοῦ κινήσαντος κινεῖ δύναμιν ἑτέραν τῆς ψυχῆς ἐπὶ τῶν τελειοτέρων ζώων»⁴¹⁸ και προσθέτει πως η φύση της «ἐστὶ τοὺς τύπους, οὓς ἢ αἰσθησις αὐτῇ παραδίδωσιν ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν ἀναμαξαμένη, κατέχειν ἐν ἑαυτῇ καὶ ἐνσφραγιζέσθαι καὶ δύνασθαι καὶ ἀπελθόντων τῶν αἰσθητῶν διατηρεῖν ἐπὶ τινα χρόνον τὰ ἴχνη»⁴¹⁹. Αυτό το ἐγκατάλειμμα, το οποίο αναφέρει παραπάνω ο Αφροδισιεύς, προσδίδει στη φαντασία μία ιδιαίτερη ιδιότητα· μπορεί να θέσει το ἐμψυχο ον ὄχι μόνο σε σχέση με το παρόν, ὅπως η αἴσθησις, ἀλλὰ και με το παρελθόν και με το μέλλον⁴²⁰.

Στο πλαίσιο του ορισμού της, πρέπει να αναφέρουμε πως το ὄνομά της το ἔλαβε ἀπὸ το φῶς (φῶς), «ἐπεὶ [...] ἢ ὄψις μάλιστα αἰσθησις ἐστὶ»⁴²¹. Ο Αφροδισιεύς δηλώνει πως «τὸ [...] ὄνομα τῆ φαντασίας ἀπὸ τῆς

⁴¹⁷ Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 68, 10-11· πβ. ὁ.π. σ. 69, 15-17: «ὅταν δὲ μηκέτι τοῦ αἰσθητοῦ παρόντος ἢ ἐνέργεια τῆ αἰσθητικῆ ψυχῆ περὶ τὸ γινόμενον ἀπὸ τῆς κατ' ἐνεργεῖαν αἰσθήσεως ἐγκατάλειμμα γίνηται ὡς αἰσθητὸν τι, φαντασία τότε».

⁴¹⁸ Θεμιστίος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 91, 36-38.

⁴¹⁹ Ο.π., σ. 91, 39-92, 1.

⁴²⁰ Για τη σχέση που διέπει τη φαντασία και το φάντασμα ἢ ἐγκατάλειμμα ὅπως αναφέρθηκε παραπάνω βλ. ενδεικτ., Malcolm Schofield, «Aristotle on the Imagination», σσ. 264-271.

⁴²¹ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 429a 2-3. Ο Κορνήλιος Καστοριάδης, «Ουδέποτε νοεῖ ἀνευ φαντάσματος ἡ ψυχῆ. Αποσπάσματα», *Τομῆς*, 8 (1977), σ. 5, σε ἀντίθεση με την ἀπόψη του Αριστοτέλη, πως ἡ φαντασία συσχετίζεται με το φῶς, υποστηρίζει πως ἡ φαντασία «συνδεδεμένη μὲ τὸ φῶς, δὲν γίνεται εὐκόλα φανερῆ, κι ἀκόμα λιγότερο εὐκόλα γίνεται ἀντικείμενο λόγου (ἀποφαίνεσθαι)»· πβ. του ἰδίου, *Ἡ φαντασιακὴ θέσμιση τῆς κοινωνίας*. Μετάφρ., Σ. Χαλικιάς - Γ. Σπαντιδάκη - Κ. Σπαντιδάκης, Επιμ., Κ. Σπαντιδάκης, Εκδ., Ράππα (1985), σ. 257. Βλ. επίσης, Γιώργος Διζικιρίκης, «Ἡ φαντασιακὴ θέσμιση τῆς κοινωνίας και ἡ φαντασία στο *Περὶ Ψυχῆς* του Αριστοτέλη - Κριτικὴ στις ἀπόψεις του Κ. Καστοριάδη, *Ουτοπία*, 30 (1998), σσ. 149-160· πβ. τις διασαφηνίσεις του Βασιλείου Τατάκη, Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 18.

αισθήσεως, ἀφ' ἧς καὶ τὸ εἶναι. ἐπεὶ γὰρ κυριωτάτη τῶν αισθήσεων ἡ ὄψις εἶναι δοκεῖ, ταύτης δὲ ἡ ἐνέργεια διὰ φῶτός [...], ἀπὸ τοῦ τῆ κυριωτάτη τῶν αισθήσεων αἰτίου τῆς ἐνέργειας, ὅπερ ἐστὶ τὸ φῶς, ἀπὸ τούτου τῆ φαντασία τοῦνομα»⁴²². Με ἓναν παραπλήσιο συλλογισμό ἀποφαίνεται ὁ Θεμιστιος πῶς «ἐπειδὴ δὲ ἡ ὄψις μάλιστα τιμιωτάτη πασῶν τῶν αισθήσεων, καὶ τὸ ὄνομα ἐντεῦθεν ἐκληρονόμησεν ἀπὸ τοῦ φάους, ὅτι ἄνευ φῶτός οὐκ ἔστιν ἰδεῖν»⁴²³.

Επιπλέον, δὲν χαρακτηρίζεται οὔτε ὡς νόηση, οὔτε ὡς πίστη, ἀφοῦ ὁ Ἀφροδισιεύς σημειώνει ὅτι «ἐπιστήμη μὲν καὶ νοῦς ἀεὶ ἀληθῆ, τῶν δὲ φαντασιῶν αἱ πλεῖσται ψευδεῖς»⁴²⁴ καὶ ἀκόμη οἱ δύο αὐτὲς λειτουργίες τῆς ψυχῆς ἀφοροῦν μόνο ἔλλογες καταστάσεις σὲ ἀντίθεση με τὴ φαντασία, πῶς ἔχει λόγο ὑπαρξῆς καὶ «ἐν ἀλόγοις»⁴²⁵. Ὁ Θεμιστιος ἐπιβεβαιώνει τὰ λεγόμενα τοῦ Ἀφροδισιέα σημειώνοντας πῶς «τὸ μέντοι φαντάζεσθαι ἐφ' ἡμῖν κείται, καὶ οὐ τὰ δυνατὰ μόνον, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀδύνατα παντελῶς»⁴²⁶. Αὐτὸ συμβαίνει, ὅπως ἀποφαίνεται ὁ Ἀριστοτέλης, ἐπειδὴ εἶναι ἀρρηκτα συνδεδεμένη με τὸ υποκείμενο, ἀφοῦ, «τοῦτο [...] τὸ πάθος ἐφ' ἡμῖν ἐστίν, ὅταν βουλώμεθα (πρὸ ὀμμάτων γὰρ ἔστι τι ποιήσασθαι, ὥσπερ οἱ ἐν τοῖς μνημονικοῖς τιθέμενοι καὶ εἰδωλοποιοῦντες)»⁴²⁷ ἢ κατὰ τὸν Φιλόπονο «τὸ

⁴²² Ἀφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 73, 3-7.

⁴²³ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 93, 25-27.

⁴²⁴ Ἀφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 67, 10-11.

⁴²⁵ Ο.π., σ. 67, 12.

⁴²⁶ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 89, 10-11.

⁴²⁷ Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 427b 17-20. Ο W.K.C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*. VI Aristotle: An Encounter, σ. 287 ἐξίσου ἐπισημαίνει αὐτὴ τὴ συνάφεια τῆς φαντασίας με τὸ υποκείμενο, ἀφοῦ ἡ ἐν λόγῳ δύναμη τίθεται σὲ λειτουργία κατὰ ἐπιθυμία. Ὡστόσο, ὁ Κορνῆλιος Καστοριάδης, «Ουδέποτε νοεῖ ἄνευ φαντάσματος ἡ ψυχὴ. Ἀποσπάσματα», σ. 12 ὀνομάζει αὐτὸ τὸ φαντάζεσθαι πῶς εἶναι «ἐφ' ἡμῖν» ὡς μίαν δευτέραν φαντασίαν πῶς τὰ προϊόντα τῆς «δὲν συνεπάγονται, ἐν γένει καὶ σὲ διάρκειαν, τὴν πεποιθήσιν (πίστιν)»· πβ.

μὲν φαντάζεσθαι ἐφ' ἡμῖν ἐστι, τὸ δὲ δοξάσαι οὐκ ἔστιν ἐφ' ἡμῖν. ὅθεν ψευδῆ μὲν φαντασθῆναι δυνάμεθα»⁴²⁸, ἐνῶ δὲν ἐξαρθάται ἀπὸ ἐμάς να διαμορφώσουμε μία γνώμη· «ἀνάγκη γάρ ἢ ψεύδεσθαι ἢ ἀληθεύειν»⁴²⁹.

Περαιτέρω, ὅταν ο Αριστοτέλης διερωτάται πόσο ξεχωριστή μπορεῖ να θεωρεῖται ἡ φαντασία ἀπὸ τις αἰσθήσεις, καταλήγει πως ἡ φανταστική δύναμη τῆς ψυχῆς, δὲν υπάγεται σε ἀμεση σχέση προς τὴν κατ' αἴσθηση ἀντίληψη, δηλαδὴ δὲν εἶναι αἴσθηση ἀφού, ὅπως σημειώνει ο Αφροδισιεύς, «μὴ ταῦτόν αἰσθησις καὶ φαντασία»⁴³⁰, ἀποψη που ἐπαληθεύει καὶ ο Θεμιστιος, ἀναφέροντας «ὅτι [...] οὐκ ἔστιν αἰσθησις ἢ φαντασία, δῆλον»⁴³¹. Ἀντιθέτως, ο Αριστοτέλης ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ αἴσθηση εἶναι «δύναμις ἢ ἐνέργεια, οἷον ὄψις καὶ ὄρασις»⁴³², ἐνῶ φανταστική εἰκόνα ἔχουμε καὶ «μηδετέρου ὑπάρχοντος τούτων, οἷον τὰ ἐν τοῖς ὕπνοις»⁴³³. Ο Αφροδισιεύς στη συνάφεια αὐτὴ παρατηρεῖ πως ἡ «φαντασίαν [...] γίνεσθαι καὶ μὴ παρόντων (τῶν αἰσθητῶν), καὶ αἰσθησιν μὲν ἐγρηγορότων γίνεσθαι, φαντασίαν δὲ καὶ κοιμωμένων»⁴³⁴ καὶ ο Θεμιστιος υπογραμμίζει τι ἀκριβῶς συμβαίνει κατὰ τὴ διάρκεια του ὕπνου: «κίνησις γάρ τις ἐστι τὰ ὀνειράτα τῶν αἰσθητῶν ἐγκαταλειμμάτων· οὔτε δὴ πολλῶ μάλλον τὴν ἐνέργεια· οὐ γάρ ἂν οἷον τε ἦν ὑπνώττειν τὸ ζῶον ἐνεργούσης τῆς αἰσθήσεως»⁴³⁵. Ο Φιλόπονος, ὅσον ἀφορὰ τὴ σχέση τῆς φαντασίας με τὴν αἴσθηση, συνάγει

του ἰδίου, «La double découverte de l' imagination par Aristote», στο: *Πρακτικά Παγκοσμίου Συνεδρίου "Αριστοτέλης"*, Τόμος IV, σσ. 210-214.

⁴²⁸ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 492, 25-26.

⁴²⁹ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 427b 20-21.

⁴³⁰ Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 67, 5.

⁴³¹ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 89, 35-36.

⁴³² Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 428a 6-7.

⁴³³ Ο.π., Γ' 428a 7-8.

⁴³⁴ Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 66, 26-27.

⁴³⁵ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 89, 36-90, 3.

πως «μήτε τῇ δυνάμει αἰσθήσει ἢ αὐτῇ οὐσα μήτε τῇ ἐνεργείᾳ»⁴³⁶ καὶ αποδεικνύει τον συλλογισμό του ως εξής: «ἐπειδὴ ἐνεργοῦμεν σαφῶς ἐν τοῖς ὀνείροις, τότε δὲ δυνάμει ἐστὶν ἢ αἰσθησις καὶ οὐκ ἐνεργεῖ· ἀλλ' οὐδὲ τῇ ἐνεργείᾳ, ἐπεὶ οὐδέποτε ἂν ἐφантаζόμεθα ἐν τοῖς ὕπνοις (νῦν δὲ φανταζόμεθα), ἐπειδὴ δυνάμει ἐστὶν ἐν τοῖς ὕπνοις καὶ οὐκ ἐνεργείᾳ»⁴³⁷. Επιπλέον, σύμφωνα με τον Σταγειρίτη η αἴσθησις «ἀεὶ πάρεστι, φαντασία δ' οὐ»⁴³⁸.

Ὡστόσο, ὑπάρχει ἓνα κοινὸ σημεῖο αναφοράς, τὸ ὁποῖο σχετίζεται με τὶς τιμές ἀλήθειας καὶ ψεύδους, στὶς ὁποῖες ἀπαντᾷ ἡ καθεμία. Ἀκολουθῶς, σύμφωνα με τὸν Ἀφροδισιέα «ἔστι [...] καὶ ἀληθῆς καὶ ψευδῆς φαντασία, ὡσπερ καὶ αἰσθησις»⁴³⁹. Ὁ ἴδιος διευκρινίζει, ἀκόμη, πότε ἀκριβῶς καλεῖται ἡ φαντασία ἀληθῆς καὶ πότε ψευδῆς προβαίνοντας στὸν ἀκόλουθο σχολιασμό: «ἀληθῆς μὲν οὖν φαντασία ἢ περὶ τοιοῦτον ἐγκατάλειμμα ἐνεργοῦσα, ὃ ἀπὸ ὄντος τε γέγονεν καὶ ὁποῖον ἐκεῖνο καὶ ὡς ἔχει γινόμενη περὶ αὐτό, ψευδῆς δὲ ἢ τε περὶ τὰ ἀπὸ μὴ ὄντος, ὁποῖα κατὰ τοὺς ὕπνους αἰ γίνονται ὡς ἀπὸ παρόντων τῶν αἰσθητῶν τῶν οὐ παρόντων, ἀλλὰ καὶ αἰ ἀπὸ παρόντων μὲν, μὴ οἷα δὲ ἐστὶ. ψευδῆς γὰρ φαντασία, ἢ οὐ συμφωνεῖ τὸ φαινόμενον, ὡς καὶ δόξα, ἢ ἀντιμαρτυρεῖ τὸ οὐ ἢ δόξα»⁴⁴⁰.

Ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει τὴ σχέση τῆς φαντασίας με τὰ ἰδιαίτερα αἰσθητὰ ἀπὸ αὐτῆ με τὰ κατὰ συμβεβηκὸς καθὼς καὶ τὰ κοινὰ αἰσθητὰ, ὑποστηρίζοντας πως στὴν πρώτη περίπτωση ἡ φαντασία εἶναι ἀλάθητη, ὅταν ἡ αἴσθησις εἶναι παρούσα, ἐνὼ στὶς ἄλλες δύο περιπτώσεις μπορεῖ νὰ προβεῖ σε σφάλματα παρούσης τῆς αἰσθησις. Ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο ἐμφανίζεται, παρουσιάζει ἡ φαντασία κοινὰ

⁴³⁶ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 498, 20-21.

⁴³⁷ Ο.π., *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 498, 16-19.

⁴³⁸ Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 428a 8-9.

⁴³⁹ Ἀφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 66, 10-11.

⁴⁴⁰ Ο.π., σ. 70, 23- σ. 71, 4.

χαρακτηριστικά με την αίσθηση, καθώς άλλοτε οι αισθήσεις καλούνται από τον Αφροδισειά άμυδραί, όπου «άμυδραί μὲν αἰ ἐπιπόλαιοι καὶ μηδὲν ἔχουσαι καταληπτικόν, μηδὲ τρανώς τὰς διαφορὰς τοῦ φανταστοῦ μηνύουσαι»⁴⁴¹, και άλλοτε σφοδραί, όταν «έναντίως ἔχουσαι»⁴⁴².

Ολοκληρώνοντας, ο Σταγειρίτης αποδεικνύει, αναφερόμενος στη φαντασία, τη σχέση που υφίσταται μεταξύ σώματος και νόησης υποστηρίζοντας τη ψυχοσωματική ολότητα. Στην αρχή του έργου του αναφέρει πως η νόηση είναι κάποιο είδος φαντασίας, ή τουλάχιστον δεν υπάρχει χωρίς τη φαντασία (μη άνευ φαντασίας), όπως και αποδεικνύει στη συνέχεια: «οὐκ ἔνδεχοιτ' ἂν οὐδὲ τοῦτ' ἄνευ σώματος εἶναι»⁴⁴³, καθώς σύμφωνα με τον Θεμιστιο «ἐξ' αἰσθήσεως γὰρ καὶ δι' αἰσθήσεως ἡ φαντασία»⁴⁴⁴. Η φαντασία προϋποθέτει την αίσθηση και, επομένως, το σώμα. Ο Φιλόπονος στην παραπάνω συνάφεια σχολιάζει ότι ο Αριστοτέλης προσθέτει στον συλλογισμό του «τὸ μὴ ἄνευ (φαντασίας) ὡς ἐξ ἀνάγκης»⁴⁴⁵, επειδή «εἰ ὀργανικῶς δέοιτο ὁ νοῦς τῆς φαντασίας εἰς τὸ τὰς ἰδίας ἐνεργείας ἐκπληρῶσαι· διὸ ἐπήγαγε τὸ οὐκ ἔνδεχοιτο ἂν ἄνευ τοῦ σώματος εἶναι· ὡς ἐν ὑποθέσει δὲ ὁ λόγος»⁴⁴⁶.

⁴⁴¹ Αφροδισειεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 71, 6-8.

⁴⁴² Ο.π., σ. 71, 8.

⁴⁴³ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Α⁷¹ 403a 9-10.

⁴⁴⁴ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 6, 3.

⁴⁴⁵ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 46, 3.

⁴⁴⁶ Ο.π., σ. 46, 4-6.

3. Προσδιορισμός της λειτουργίας της ανάμνησης.

Η ανάμνηση αποτελεί μία ψυχική δύναμη που ανήκει στην κατ' αίσθηση αντίληψη, αλλά, αποτελεί λειτουργία της νόησης. Εμπερικλείει και καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από την έννοια του χρόνου, καθώς αυτή τη διακρίνει από την αίσθηση. Η αίσθηση, λοιπόν, χαρακτηρίζεται από την αντίληψη του αμέσως παρόντος ερεθισμού, ενώ ανάμνηση καλείται η ικανότητα με την οποία δύναται ο άνθρωπος να ανακαλεί ενσυνείδητα από το παρελθόν τις μνημονικές εικόνες. Μάλιστα, ο Αριστοτέλης ισχυρίζεται ότι πρόκειται για μία ανώτερης μορφής ψυχική λειτουργία και «αίτιον [...] ὅτι τὸ ἀναμνήσκεσθαι ἔστιν οἶον συλλογισμὸς τις»⁴⁴⁷.

Για να υπάρξει ανάμνηση, θα πρέπει να έχει προηγηθεί μνήμη, καθώς η παραπάνω λειτουργία κατανοείται ως η προσπάθεια του νου για ανασύσταση και επανένωση των δεδομένων της μνήμης. Το υποκείμενο πρέπει να έχει γνωρίσει το εκάστοτε αντικείμενο με τη βοήθεια των αισθήσεων αφού «ἐκ [...] αἰσθήσεως γίνεται μνήμη»⁴⁴⁸, να το έχει αναγνωρίσει μέσω της διαδικασίας της μνήμης και τέλος, με αφορμή ένα εξωτερικό ερέθισμα να ζητήσει την επαναφορά του στη συνείδηση χωρίς να είναι παρόν⁴⁴⁹.

⁴⁴⁷ Αριστοτέλης, *Περὶ Μνήμης καὶ Ἀναμνήσεως*, 453a 9-10.

⁴⁴⁸ Αριστοτέλης, *Ἀναλυτικὰ ὕστερα*, 100a 3.

⁴⁴⁹ Αναφορικά με τις διεργασίες που επιτελούνται κατά τη μνήμη και οδηγούν σταδιακά στην ανάμνηση, βλ. Αριστοτέλης, *Περὶ Μνήμης καὶ Ἀναμνήσεως*, 449b-453b πβ. τα σχόλια του Χ. Σ. Ιεροδιακόνου, *Ψυχολογικά θέματα στον Αριστοτέλη ἀπὸ τὴ σκοπιὰ ἐνὸς ψυχιάτρου*, σσ. 233-273. Βλ. επίσης Julia Annas, «Aristotle on Memory and the Self», στο: Martha C. Nussbaum and Amélie Oksenberg Rorty (Eds.), *Essays on Aristotle's De Anima*, σσ. 297-311.

Ο Αριστοτέλης υπογραμμίζει τον προσανατολισμό της μνήμης στο παρελθόν («ή [...] μνήμη τοῦ γενομένου»⁴⁵⁰), και συμπεραίνει ότι πρόκειται για μία λειτουργία με την οποία αντιλαμβανόμαστε τον χρόνο και ορίζοντάς την επισημαίνει πως «οὔτε αἰσθησις οὔτε ὑπόληψις» είναι «ἀλλὰ τούτων τινὸς ἕξις ἢ πάθος, ὅταν γένηται χρόνος»⁴⁵¹. Στο *Περί Ψυχῆς* αποφαίνεται πως «ἡ μὲν αἰσθησις ἀπὸ τωνδί»⁴⁵², δηλαδή η αίσθηση εκπορεύεται ἀπὸ συγκεκριμένα αντικείμενα, «ἡ δ' ἀνάμνησις ἀπ' ἐκείνης ἐπὶ τὰς ἐν τοῖς αἰσθητηρίοις κινήσεις ἢ μονάς»⁴⁵³, η ανάμνηση, ὁμως, πηγάζει ἀπὸ τη ψυχὴ για να προχωρήσει στις κινήσεις ἢ τα σταθερά σημεῖα μέσα στα αἰσθητήρια ὄργανα. Κατ' επέκταση μπορεί να λεχθεῖ πως η ὑπαρξη της ἀνάμνηση διαχωρίζει τον ἄνθρωπο ἀπὸ τα ζῶα⁴⁵⁴, και αυτό οφείλεται στην κινητικότητα της ψυχῆς καθὼς «ὅταν οὖν ἀναμνησκώμεθα, κινούμεθα τῶν προτέρων τινὰ κινήσεων, ἕως ἂν κινήθωμεν μεθ' ἧν ἐκείνη εἴωθεν»⁴⁵⁵.

Ο Φιλόππος στη συνάφεια αὐτή, ὅταν σημειώνει ὅτι «ἀπὸ τῆς ψυχῆς ἄρξασθαι τὴν κίνησιν ἐπὶ τῆς ἀναμνήσεως»⁴⁵⁶, ἐπεξηγεί πως «οὐχ [...] ἐκείνης αὐτῆς καθ' αὐτὴν ἀναμνησκομένης»⁴⁵⁷, «ἀλλ' ὡσπερ ἐπὶ τῶν αἰσθήσεων εἶπομεν ὅτι ἄρξαμένη ἢ κινήσις ἐκ τῶν αἰσθητῶν διέβη μέχρις ἐκείνου, ἐν ᾧ ἡ κριτικὴ καὶ αἰσθητικὴ δύναμις, τοῦτο δέ ἐστι τὸ πνεῦμα, οὕτω καὶ ἐπὶ τῆς ἀναμνήσεως λέγομεν ὅτι ἀπὸ τοῦ πνεύματος, ἐν ᾧ ἡ ψυχὴ, ἢ ἀρχὴ τῆς κατὰ τὴν ἀνάμνησιν κινήσεως γέγονεν ἀνάπαλιν ἢ ἐπὶ τῆς

⁴⁵⁰ Αριστοτέλης, *Περί Μνήμης καὶ Ἀναμνήσεως*, 449b 15.

⁴⁵¹ Ο.π., 449b 24-25.

⁴⁵² Αριστοτέλης, *Περί Ψυχῆς*, Α' 408b 16-17.

⁴⁵³ Ο.π., Α' 408b 17-18.

⁴⁵⁴ Δυνατότητα μνήμης ἔχουν καὶ οἱ ἄνθρωποι καὶ τα ζῶα, ωστόσο, ικανότητα για ἀνάμνηση ἔχει μόνο ο ἄνθρωπος.

⁴⁵⁵ Αριστοτέλης, *Περί Μνήμης καὶ Ἀναμνήσεως*, 451b 16-18.

⁴⁵⁶ Φιλόππος, *Περί Ψυχῆς*, σ. 158, 8.

⁴⁵⁷ Ο.π., σ. 158, 8-9.

αισθήσεως»⁴⁵⁸ και συμπληρώνει πως «εις ὃ γὰρ τελευτᾶ ἡ αἴσθησις, ἐκείθεν ἡ ἀρχὴ τῆς ἀναμνήσεως»⁴⁵⁹.

Ἡ ἀνάμνηση, ἀκόμη, ὅπως υποστηρίζει ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ἀδύνατη δίχως τὴν ὑπαρξὴ μίας εἰκόνας (φαντάσματος). Συνεπῶς, πρόκειται γιὰ μίαν λειτουργίαν τοῦ μέρους τῆς ψυχῆς στὸ ὁποῖο ἀνήκει ἡ φαντασία, μόνον ποῦ ἀντικείμενό τῆς δὲν εἶναι ἡ παρούσα εἰκόνα, ἀλλὰ τὸ παρελθόν γεγονός. Τὴν ἴδια ἀποψὴ ἐνστερνίζεται καὶ ὁ Φιλόπονος, ὅταν τονίζει πως «ἡ γὰρ ἀνάμνησις φαντάσματος ἐστὶν εὐρεσις, ὅποτε ἐγένετο ἐν τῷ πνεύματι [...] ἐπιβάλλουσα οὖν πάλιν τῷ φαντάσματι ὡς πρὶν ἔσχε, τουτέστι τῷ ἐγγενομένῳ πρότερον ἐν τῷ πνεύματι τύπῳ, ἀναμιμνήσκειται καὶ δι' οὗ αἰσθητηρίου ἤσθετο αὐτοῦ, καὶ οὕτως συνδιατίθεται τῷ αἰσθητηρίῳ τὸ σῶμα»⁴⁶⁰, ἐνῶ ὁ Θεμιστιος παρατηρεῖ ὅτι «πολλάκις μὲν γὰρ ἡ ἀνάμνησις ἀπὸ τῆς προβολῆς ἀρξαμένη τῶν φαντασμάτων εἰς αὐτὸ τοῦτο ἀπετελεύτησεν ἄνευ τοῦ κινήσιν σωματικὴν ἐφέλκυσσασθαι»⁴⁶¹.

Στὴν ἴδια συνοχὴ ὁ Ἀφροδισιεὺς συσχετίζει τὴ μνήμη, ποῦ εἶναι ἐγγύτατα συνυφασμένη μετὰ τὴν ἀνάμνηση, μετὰ τὴν λειτουργίαν τῆς φαντασίας καὶ τὴν χαρακτηρίζει ὡς ἓνα εἶδος ἐθισμού, μετὰ τὴ βοήθειαν τοῦ ὁποῖου καὶ τὴν ἐπικουρίαν τῶν αἰσθήσεων ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ νοεῖ τὸ καθόλου στὸ καθ' ἕκαστον κατὰ τὴν ἀπόφανση «γεννᾶται γὰρ ὁ ἄνθρωπος αἰσθήσεις ἔχων, καθ' ἃς ἐνεργῶν φαντασίας λαμβάνει [...] καὶ κατὰ τὰς [...] αἰσθήσεις αἰσθανόμενος [...] μνημονεύειν ἐθίζεται, ἔπειτα δὲ ἐκ τῆ μνήμης καὶ τῆς συνεχοῦς κατὰ τὰς αἰσθήσεις ἐνεργείας περὶ τὰ αἰσθητὰ γίνεται τις

⁴⁵⁸ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 158, 9-14.

⁴⁵⁹ *Ο.π.*, σ. 158, 14-15.

⁴⁶⁰ *Ο.π.*, σ. 158, 15-23. Βλ. W.D. Ross, *Ἀριστοτέλης*, σ. 186, ὅπου εὐστοχα ἀποκαλεῖται ἡ φαντασία «ἀπόρροια τῆς γνωστικῆς πλευρᾶς τῆς αἰσθητικῆς ψυχῆς, τῆς ὁποίας περαιτέρω ἀνάπτυξη εἶναι ἡ μνήμη καὶ κατ' ἐπέκτασιν ἡ ἀνάμνηση».

⁴⁶¹ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 28, 19-21.

αὐτῶ ἀπὸ τοῦ 'τόδε τε καὶ καθέκαστον' ἐπὶ τὸ 'τοιόνδε καὶ καθόλου' μεταβάσεις δι' ἐμπειρίας»⁴⁶².

Στο *Περὶ Μνήμης καὶ Ἀναμνήσεως*, τέλος, ὁ Ἀριστοτέλης υπογραμμίζει με ἐμφάση πὼς οἱ κινήσεις τῆς μνήμης συνδέονται μεταξύ τους με τὸν ἴδιο τρόπο που συνδέονται τὰ αντικειμενικά γεγονότα, ἔχουν δηλαδή τὴν ἴδια τάξη διαδοχῆς με τὰ αντικείμενα ἢ τὰ γεγονότα, γιατί προκύπτουν ἀπὸ αὐτὰ καὶ τὰ αναπαριστοῦν. Παρουσιάζονται, λοιπόν, νὰ λειτουργοῦν οἱ τρεῖς ἀρχές τοῦ συνειρμοῦ, αὐτὴ τῆς ομοιότητος, τῆς ἀντίφαστος καὶ τῆς ἐγγύτητος σὲ τόπο καὶ χρόνο καθὼς «ὅταν οὖν ἀναμνησκώμεθα, κινούμεθα τῶν προτέρων τινὰ κινήσεων, ἕως ἂν κινήθωμεν μεθ' ἧν ἐκείνη εἴωθεν. διὸ καὶ τὸ ἐφεξῆς θηρεῦμεν νοήσαντες ἀπὸ τοῦ νῦν ἢ ἄλλου τινός, καὶ ἀφ' ὁμοίου ἢ ἐναντίου ἢ τοῦ σύνεγγυς»⁴⁶³, δείχνοντάς μας ἄμεσα ὅτι στὴν ἐξελικτικὴ διεργασία, δηλαδή στὴν προοδευτικὴ συγκρότηση τῶν ψυχολογικῶν στοιχείων, ἰσχύουν οἱ ἴδιες ἀρχές καὶ ἀκολουθεῖται ὁ ἴδιος δρόμος, ἀλλὰ πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς, ἡ ἀνάμνηση μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ καὶ ὡς ἓνα εἶδος ἐπιστροφικῆς κίνησης, ἐπειδὴ ὀρίζεται ὡς μίᾳ οπισθόδρομη πορεία που οδηγεῖ σὲ ἀντικείμενα που δὲν εἶναι παρόντα.

Συγκεφαλαιώνοντας, ὁ Ἀριστοτέλης ἐπισκοπώντας τὴ λειτουργία τῆς ἀνάμνησης, τῆς προσδίδει ἓναν πολυσχιδῆς χαρακτήρα καθὼς ἐκπορεύεται ἀπὸ τὴ ψυχὴ, εἶναι ἄμεσα συνδεδεμένη με τὴ φαντασία, ἀφοῦ ἀφορμάται ἀπὸ ἀναπλάσεις παραστάσεων, καὶ ἀποτελεῖ νοητικὴ δύναμη, διότι χαρακτηρίζεται ὡς μίᾳ σκόπιμη ἀναζήτηση που χρησιμοποιεῖ καὶ τὴ συλλογιστικὴ πορεία.

⁴⁶² Ἀφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 83, 2-8.

⁴⁶³ Ἀριστοτέλης, *Περὶ Μνήμης καὶ Ἀναμνήσεως*, 451b 16-20.

4. Η φύση του νοός.

Στο τρίτο βιβλίο του *Περί Ψυχής*, ο Αριστοτέλης διερωτάται «πώς ποτέ γίνεται τὸ νοεῖν»⁴⁶⁴, αναζητά δηλαδή τη φύση του νοός συγκρίνοντάς τη μάλιστα με τις άλλες λειτουργίες που έχει ήδη πραγματευθεί. Σε αντίθεση με τη θρεπτική και την αισθητική δύναμη της ψυχής⁴⁶⁵, οι οποίες συνεργούν στο εἶναι, δηλαδή στην ύπαρξη του ανθρώπου, υπάρχουν και οι δυνάμεις που σχετίζονται με τον νοῦ, οι οποίες συντελούν στο εὖ εἶναι. Και επειδή σύμφωνα με τον Αφροδισιέα «ἐν τῷ τελείῳ τὸ εὖ»⁴⁶⁶, οι νοητικές δυνάμεις συντελούν στην τελείωση του ανθρώπου καθώς, όπως σημειώνει, «ἔστι δέ τις καὶ ἄλλη δύναμις τῆς ψυχῆς κριτική ἢ λογιστική, ἣ τοῖς τελειότεροις τῶν ζῴων ἐγγίνεται. τοῦτο δέ ἐστὶν ἄνθρωπος, οὐ τό τε βουλευέσθαι ταύτης τῆς δυνάμεως ἐστὶ καὶ τὸ καταλαμβάνειν καὶ τὸ δοξάζειν»⁴⁶⁷. Ο ἴδιος, εξάλλου, παρατηρώντας πως «τὴν τῶν αισθητῶν πρὸς τὰ νοητὰ διαφορὰν τὸ κρίνον ἐν· ὁ γὰρ νοῦς»⁴⁶⁸, προσδίδει στον νοῦ ἐξέχουσα θέση. Ο Αριστοτέλης, πάντως, ὅταν αποδίδει τον ορισμό του νοῦ, τον εκλαμβάνει ως εκείνον «ὃ διανοεῖται καὶ ὑπολαμβάνει ἢ ψυχὴ»⁴⁶⁹,

⁴⁶⁴ Αριστοτέλης, *Περί Ψυχής*, Γ' 429a 13· πβ. F. M. Schroeder - Robert B. Todd, *Two Greek Aristotelian Commentators on the Intellect*, σσ. 77-78.

⁴⁶⁵ Ο Αφροδισιεύς, *Περί Ψυχής*, σ. 105, 26-30 διαιρεί αυτές τις δυνάμεις ως εξής: «ἡ μὲν θρεπτικὴ δύναμις εἰς τε τὸ τρέφειν καὶ εἰς τὸ αὔξειν καὶ εἰς τὸ γεννᾶν, ἡ δὲ αισθητικὴ εἰς τε τὸ αἰσθάνεσθαι καὶ φαντασιοῦσθαι καὶ τὸ μνημονεύειν καὶ τὸ συγκατιθεσθαι, τὸ δὲ ὀρμητικὸν ἐστὶν ὡσπερ τέλος τι τῆς φαντασίας καὶ τῆς συγκαταθέσεως. ταύτης γὰρ χάριν ἐκεῖνα».

⁴⁶⁶ Ο.π., σ. 81, 20.

⁴⁶⁷ Ο.π., σ. 106, 2-5.

⁴⁶⁸ Ο.π., σ. 61, 3-4.

⁴⁶⁹ Αριστοτέλης, *Περί Ψυχής*, Γ' 429a 23.

ο οποίος «οὐδέ μεμίχθαι [...] τῷ σώματι»⁴⁷⁰ (καθώς τότε θα αποκτούσε κάποια ποιότητα όπως οι αισθήσεις, να είναι για παράδειγμα θερμός ή ψυχρός), αλλά «χωριστός»⁴⁷¹ είναι του σώματος.

Για να δείξει την ευρύτητα των δυνατοτήτων του νου, ο Αριστοτέλης τον διακρίνει σε παθητικό και ποιητικό. Ο Αφροδισιεύς ονομάζει αυτές τις δύο κατηγορίες⁴⁷² ως δυνάμεις της λογικής ψυχής παραθέτοντας ότι «τῶν τῆς λογικῆς ψυχῆς δυνάμεων ἡ μὲν τίς ἐστι δοξαστική, ἡ δὲ ἐπιστημονική. καλεῖται δὲ ἑκατέρα νοῦς, ἀλλ' ὁ μὲν πρακτικός τε καὶ δοξαστικός καὶ βουλευτικός, ὃς ἀρχὴ γίνεται πράξεως [...] ὁ δὲ ἐπιστημονικός ἢ τε καὶ θεωρητικός. τὰ μὲν γὰρ ζητοῦμεν πράξεως χάριν, τὰ δὲ γνώσεως»⁴⁷³. Υπάρχει, επομένως, αφενός ο δυνάμει ἢ παθητικός νοῦς, που είναι ανάλογος με την ὕλη και κατά τη νοητική πρόσληψη των πραγμάτων «τῷ πάντα γίνεσθαι»⁴⁷⁴. Στην ενεργητική του κατάσταση αυτός ο νοῦς ταυτίζεται με το περιεχόμενό του και έτσι μεταβαίνει από την κατάσταση της δυνατότητας σε εκείνη της πραγματωμένης δυνατότητας, κατά την οποία «καὶ αὐτὸς δὲ αὐτὸν τότε δύναται νοεῖν»⁴⁷⁵.

⁴⁷⁰ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 429a 24-25· πβ. F. M. Schroeder - Robert B. Todd, *Two Greek Aristotelian Commentators on the Intellect*, σ. 79.

⁴⁷¹ Ο.π., Γ' 429b 5· πβ. F. M. Schroeder - Robert B. Todd, *Two Greek Aristotelian Commentators on the Intellect*, σ. 79.

⁴⁷² Ο Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 106, 1 αναφέρει πως σύμφωνα με τον Αριστοτέλη τρεις είναι οι μορφές του νου «νοῦς ἐστὶ κατὰ Ἀριστοτέλη τριττός», βλ. παρακάτω σσ. 109-110.

⁴⁷³ Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 81, 8-13. Για έναν γενικό προσανατολισμό της θέσης των σχολιαστών αναφορικά με τη θεωρία του παθητικού και ποιητικού νου, βλ. ενδεικτ., Θεόφραστος Γέρος, «Νοῦς ποιητικός - νοῦς παθητικός», *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, 1 (1984), σσ. 165-169. Βλ. επίσης John M. Rist, «Notes on Aristotle *De Anima* 3.5», *Classical Philology*, v. 61, no 1 (January 1966), σσ. 8-20.

⁴⁷⁴ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 430a 14-15.

⁴⁷⁵ Ο.π., Γ' 429b 9-10.

Ο ποιητικός νους, αφετέρου, «τῷ πάντα ποεῖν, ὡς ἕξις τις, οἶον τὸ φῶς»⁴⁷⁶. Πρόκειται για τον νου, ο οποίος ενεργοποιεί τον δυνάμει, είναι ὅπως σημειώνει ο Αφροδισιεύς «αἴτιος τῆς ἕξεως τῆς τοῦ ὑλικοῦ νοῦ»⁴⁷⁷ γιατί, κατά τον Αριστοτέλη, «τρόπον γάρ τινα καὶ τὸ φῶς ποιεῖ τὰ δυνάμει ὄντα χρώματα ἐνεργεία χρώματα»⁴⁷⁸. Αυτός ο πολύ εὔστοχος παραλληλισμός του ποιητικού νου με το φως προβάλλεται ἀπό τους περισσότερους Υπομνηματιστές του έργου. Πιο συγκεκριμένα, ο Αφροδισιεύς αναφέρει ὅτι «ὁ ὑλικὸς ἐν ἕξει γίνεται [...] τῷ φωτί. ὡς γὰρ τὸ φῶς αἴτιον γίνεται τοῖς χρώμασιν τοῦ δυνάμει οὐσιν ὄρατοῖς ἐνεργεία γίνεσθαι τοιούτοις, οὕτως καὶ οὗτος ὁ [...] νοῦς τὸν δυνάμει καὶ ὑλικὸν νοῦν ἐνεργεία νοῦν ποιεῖ»⁴⁷⁹ τονίζοντας πως «ἕξιν ἐμποιῶν αὐτῷ τὴν νοητικὴν»⁴⁸⁰. Ο Θεμιστιος τονίζει τον παραπάνω παραλληλισμό σημειώνοντας πως «ὡσπερ τὸ φῶς τῇ δυνάμει ὄψει καὶ τοῖς δυνάμει χρώμασιν ἐπιγινόμενον τὴν μὲν ἐνεργεία ὄψιν ἐποίησεν, τὰ δὲ ἐνεργεία χρώματα, οὕτω καὶ ὁ νοῦς οὗτος ὁ ἐνεργεία προαγαγὼν τὸν δυνάμει νοῦν [...] αὐτὸν ἐνεργεία ἐποίησεν»⁴⁸¹, ἐνῶ ο Φιλόπωνος ισχυρίζεται ὅτι «δικαίως»⁴⁸² διαπιστώνεται ἡ ἀναλογία του νου με το φως καθὼς «ὡσπερ [...] τὸ φῶς τὰ χρώματα ποιεῖ ὄρατά (οὐ γὰρ χρώματα αὐτὰ ποιεῖ, ἀλλὰ τὴν ἐνέργειαν αὐτῶν προβάλλεται), καὶ ὡσπερ ἢ ἕξις ἐνέργειαν προβάλλεται καὶ οὐκ οὐσίαν, οὕτω καὶ ὁ ἐν ἡμῖν νοῦς ἐνέργειαν προβάλλεται καὶ οὐκ οὐσίαν»⁴⁸³. Καὶ ο συγκεκριμένος νους

⁴⁷⁶ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 430a 15.

⁴⁷⁷ Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 88, 24.

⁴⁷⁸ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 430a 16-17· πβ. F. M. Schroeder - Robert B. Todd, *Two Greek Aristotelian Commentators on the Intellect*, σσ. 89-90.

⁴⁷⁹ Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 107, 30-33.

⁴⁸⁰ Ο.π., σ. 107, 33-34· πβ. F. M. Schroeder - Robert B. Todd, *Two Greek Aristotelian Commentators on the Intellect*, σσ. 61-62, 64-66.

⁴⁸¹ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 98, 35-99, 2.

⁴⁸² Φιλόπωνος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 539, 27.

⁴⁸³ Ο.π., σ. 539, 27-30.

χαρκτηρίζεται τιμιώτερος από τον Θεμίστιο «καθὸ δημιουργεῖ μάλλον ἢ καθὸ πάσχει· πανταχοῦ γάρ ἡ ποιητικὴ ἀρχὴ τῆς ὕλης τιμιωτέρα»⁴⁸⁴.

Μία ἄλλη διάκριση του νου που σχετίζεται καθαρά με τη σκεπτικὴ λειτουργία εἶναι αὐτὴ μεταξύ θεωρητικὸν και πρακτικὸν νου. Ὡς θεωρητικὴ πράξη περιγράφεται ἀπὸ τον Ἀριστοτέλη ἐκεῖνη που θεωρητικὰ ἐξετάζει τα θέματα και διανοεῖται, ἀλλὰ «οὐθέν νοεῖ πρακτόν»⁴⁸⁵, «οὐ κελεύει»⁴⁸⁶. Ἀντίθετα, ο πρακτικὸς νους παρακινεῖ την ἐναρξη μίας πράξης και διαφέρει του θεωρητικὸν «τῷ τέλει»⁴⁸⁷. «οὐ γὰρ ἡ ὄρεξις, αὐτὴ ἀρχὴ τοῦ πρακτικὸν νου· τὸ δ' ἔσχατον ἀρχὴ τῆς πράξεως»⁴⁸⁸.

Ὅταν ἡ ἀριστοτελικὴ ψυχολογία συναντάται με την οντολογία, μας παρέχουν το ἀποκορύφωμα της σύζευξης των δύο διδασκαλιῶν που ἀφορὰ την περί νου πραγμάτευση. Πρόκειται για μίαν δύναμη που προσιδιάζει ἀποκλειστικά στον ἄνθρωπο και παραμένει θεῖα και ἀθάνατη καθὼς δεν υπόκειται στη φθορὰ της σωματικῆς υποστάσεως. Γι' αὐτὸ και ἡ περαιτέρω διερεύνηση του παθητικὸν και ποιητικὸν νου κρίνεται ἀναγκαῖα.

⁴⁸⁴ Θεμίστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 99, 25-26. Για τον παραλληλισμὸ του ποιητικὸν νου με το φως βλ. παρακάτω σσ. 122-124.

⁴⁸⁵ Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 432b 27.

⁴⁸⁶ Ο.π., Γ' 432b 31.

⁴⁸⁷ Ο.π., Γ' 433a 15.

⁴⁸⁸ Ο.π., Γ' 433a 15-17. Ἀναλυτικὰ για τη διαφορὰ θεωρητικὸν και πρακτικὸν νου ως προς τον τελικὸ σκοπὸ βλ. παραπάνω σ. 41, ἐνὼ για την ορμητικὴ δύναμη που ἀποτελεῖ αἰτία πράξης και γι' αὐτὸ παρακινεῖ και ἡ διάνοια, βλ. παραπάνω σσ. 82-84. Βλ. και τις ἐπισημάνσεις του Wolfgang Kullmann, *Ἡ πολιτικὴ σκέψη του Ἀριστοτέλη*. Μετάφρ., Α. Ρεγκάκος, Ἀθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1996, σσ. 122 κ.ε.

4. 1. Δυνάμει ή παθητικός νους.

Ο Αριστοτέλης αναφέρει σχετικά με τον δυνάμει νου, πως η φύση του έγκειται στο ότι είναι "δυνατός"⁴⁸⁹, επειδή δεν ταυτίζεται, ούτε αναμιγνύεται με κανένα από τα νοητά αντικείμενά του. «Οὐθέν ἐστιν ἐνεργεία τῶν ὄντων πρὶν νοεῖν»⁴⁹⁰, δηλαδή, δεν έχει μέσα του καμία νοητική μορφή, πριν γίνει νους νοών ή επίκτητος νους, χωρίς αυτό να αποτελεί ένδειξη, όπως ισχυρίζεται ο Φιλόπονος, πως είναι καθεαυτὸν «ἀνείδεος»⁴⁹¹. Διότι, αν ταυτιζόταν ή αναμιγνυόταν με ορισμένα αντικείμενά του, δεν θα μπορούσε να νοήσει τα πάντα, εφόσον σε σχέση με ορισμένα πράγματα δεν θα συνιστούσε καθαρή δυνατότητα.

Επομένως, δεν αναμιγνύεται με διανοήματα, «ἐπεὶ πάντα νοεῖ»⁴⁹², καθώς, όπως ορθῶς επισημαίνει ο Φιλόπονος επιβεβαιώνοντας τα λεγόμενα του Αριστοτέλη, «εἰ ἦν ἐκ τῆς ὕλης ὁ νους, αὕτη ἢ ὕλη παρεμφαινομένη καὶ ἀντιφράττουσα αὐτὸν ἐκώλυε νοεῖν οὐ μόνον ἑαυτήν, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀλλότρια νοητά, τουτέστι τὰ ἄλλα»⁴⁹³. Συνεπώς, σύμφωνα με τον Θεμιστιο είναι «ἀναγκαῖον [...] τοῦ τοιούτου νοῦ μὴ εἶναι φύσιν οἰκείαν μηδεμίαν μηδὲ μορφήν ἀλλ' ἢ ταύτην, ὅτι δυνατός περιλαβεῖν τὰς ἀλλοτρίας φύσεις τε καὶ μορφάς, καὶ μηδὲν ἔχειν εἶδος ἀφωρισμένον, ἐπειδὴ καταλαμβάνειν ἅπαντα πέφυκεν»⁴⁹⁴, δηλαδή προτού αρχίσει να νοεῖ δεν

⁴⁸⁹ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 429a 22.

⁴⁹⁰ Ο.π., Γ' 429a 24.

⁴⁹¹ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 519, 30.

⁴⁹² Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 429a 18.

⁴⁹³ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 523, 14-16' πβ. Αφροδισιεύς, σ. 106, 28-29: «παρεμφαινόμενον γὰρ τὸ οἰκείον εἶδος αὐτοῦ ἐν ταῖς τῶν ἐκτός ἀντιλήψεσιν ἔμελλεν ἐμπόδιον γίνεσθαι ταῖς ἐκείνων νοήσεσιν».

⁴⁹⁴ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 94, 24-27.

ταυτίζεται με τα πράγματα που μπορεί να νοήσει, καθώς συνιστά καθαρή νοητική δύναμη. Από τη στιγμή, βέβαια, που ο νους νοήσει τα αντικείμενά του, έχουμε ταύτιση νου και αντικειμένων αφού «ὅταν νοῆ τι, τὸ νοούμενον γίνεται»⁴⁹⁵ κατά τον Αφροδισιέα. Ο ίδιος ισχυρίζεται, ακόμη, πως η νόησή του έγκειται στην υποστασιοποίηση των νοητών μορφών: «εἴ γε τὸ νοεῖν αὐτῷ ἐν τῷ τὸ εἶδος ἔχειν τὸ νοούμενον»⁴⁹⁶. Αυτή η ταύτιση σύμφωνα με τον Σταγειρίτη ισχύει απολύτως «ἐπὶ [...] τῶν ἄνευ ὕλης»⁴⁹⁷ αντικειμένων, διότι μόνο σε αυτή την περίπτωση συμπίπτουν το εἶναι και η ὕπαρξη καθώς, όπως σημειώνει ο Αφροδισιεύς, «πρὸ .. τοῦ κατ' ἐνεργείαν τὸν νοῦν νοεῖν πρὸς ἄλληλά ἐστι τὸ νοῦν τε καὶ τὸ νοούμενον καὶ ἀντικείμενα ἀλλήλοις ὡς τὰ πρὸς τι, ὅταν δὲ ἐνεργῶσιν, ἐν γινόμενα παύεται τῆς ἀντιθέσεως»⁴⁹⁸. Στον βαθμό αυτό, που μπορεί ο δυνάμει νους να συλλάβει πραγματικά τα αντικείμενά του, επιτυγχάνει και την εντελέχειά του, καθώς μετατρέπεται από δυνατότητα σε πραγματικότητα, η οποία πρέπει να νοηθεί ως ένα εἶδος δεύτερης δυνατότητας, εφόσον «ὅταν δ' οὕτως ἕκαστα γένηται [...] ἐστι μὲν καὶ τότε δυνάμει πως, οὐ μὴν ὁμοίως καὶ πρὶν μαθεῖν ἢ εὐρεῖν»⁴⁹⁹. Ο Φλόππος επισημαίνοντας τη διαφορά της υπόστασης του νου προτού και αφού μάθει αναφέρει πως «τὸ γὰρ πρὶν τοῦ μαθεῖν ἢ εὐρεῖν δυνάμει ἐστὶν ὁ νοῦς κατὰ τὸ πρότερον σημαίνομενον τοῦ δυνάμει, τουτέστι τὸ κατ' ἐπιτηδειότητα, τὸ δὲ μετὰ τὸ μαθεῖν δυνάμει καθ'

⁴⁹⁵ Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 84, 22-23.

⁴⁹⁶ Ο.π., σ. 84, 23-24.

⁴⁹⁷ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 430a 3· πβ. Θεμιστίος, σ. 97, 35-36: «ἢ ἐπὶ μὲν τῶν ἄνευ ὕλης ταυτὸν ἐστὶ τὸ νοῦν καὶ τὸ νοούμενον»· πβ. F. M. Schroeder - Robert B. Todd, *Two Greek Aristotelian Commentators on the Intellect*, σσ. 62-64.

⁴⁹⁸ Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 86, 23-26· πβ. ὁ.π., σ. 87, 20-21: «ταυτὸν τὸ τότε καὶ τὸ τῷδε εἶναι (τοῦτο δὲ ἐστὶν ἐπὶ τῶν εἰδῶν τῶν χωρὶς ὕλης)».

⁴⁹⁹ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 429b 5-9· πβ. F. M. Schroeder - Robert B. Todd, *Two Greek Aristotelian Commentators on the Intellect*, σσ. 80-82· πβ. Θεμιστίος, σ. 95, 16-17: «ἐστὶ μὲν οὖν καὶ τῆνικαῦτα δυνάμει, οὐ μὴν ὁμοίως καὶ πρὶν μαθεῖν ἢ εὐρεῖν».

ἔξιν ἐστίν, ὅπερ ἦν δεύτερον σημαινόμενον τοῦ δυνάμει, ὅπερ αὐτὸς εἶπε δυνάμει πῶς»⁵⁰⁰.

Διακρίνεται, λοιπόν, ο δυνάμει νους σε μία αμιγή πρώτη δύναμη και σε μία δεύτερη, εμπράγματα⁵⁰¹. Στην πρώτη ο Αφροδισιεύς προσδίδει το κατηγορούμενο ὑλικός και αιτιολογεί αυτόν τον χαρακτηρισμό: «ὑλικόν δὲ λέγω οὐ τῷ ὑποκείμενόν τινα εἶναι ὡσπερ τὴν ὕλην [...], ἀλλ' ἐπεὶ τῇ ὕλῃ τὸ εἶναι ὕλη ἐν τῷ δύνασθαι πάντα, ἐν ᾧ τὸ δύνασθαι καὶ αὐτὸ τὸ δυνάμει, καθόσον ἐστὶ τοιοῦτον, ὑλικόν»⁵⁰², ενώ τη δεύτερη δύναμη την ονομάζει "νοῦ ἐν ἔξει"⁵⁰³. Αυτή ακριβώς τη δεύτερη μορφή του δυνάμει νου, την αντιλαμβάνεται ο Υπομνηματιστής ως ανεξάρτητη. Σύμφωνα, λοιπόν, με τα λεγόμενά του «νοῦς ἐστὶ τριττός»⁵⁰⁴: «ὁ μὲν γάρ τις ἐστὶ νοῦς ὑλικός»⁵⁰⁵, «ἄλλος δὲ ἐστὶν ὁ ἤδη νοῶν καὶ ἔξιν ἔχων τοῦ νοεῖν καὶ δυνάμενος τὰ εἶδη

⁵⁰⁰ Φιλόπνονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 524, 28-31.

⁵⁰¹ Πβ. Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 81, 22-26: «ὁ δὲ δυνάμει νοῦς, ὃν ἔχοντες γινόμεθα, διττός ὢν καὶ αὐτὸς, ἐκάτερος ἐκατέρου δεκτικός, ὑλικός νοῦς καλεῖται τε καὶ ἐστὶ (πάν γὰρ τὸ δεκτικόν τινος ὕλη ἐκείνου), ὁ δὲ διὰ διδασκαλίας τε καὶ ἐθῶν ἐγγινόμενος εἶδος ἐκείνου τε καὶ ἐντελέχεια».

⁵⁰² Ο.π., σ. 106, 19-23· πβ. ὁ.π., σ. 84, 21-26: «οὐδὲν τῶν ὄντων ἐνεργεῖα ἐστὶν ὁ ὑλικός νοῦς, ἀλλὰ πάντα δυνάμει. πρό γὰρ τοῦ νοεῖν οὐδὲν ὢν ἐνεργεῖα, ὅταν νοῆ τι, τὸ νοούμενον γίνεται, εἴ γε τὸ νοεῖν αὐτῷ ἐν τῷ τὸ εἶδος ἔχειν τὸ νοούμενον. ἐπιτηδειότης τις ἄρα μόνον ἐστὶν ὁ ὑλικός νοῦς πρὸς τὴν τῶν εἰδῶν ὑποδοχὴν ἐοικώς πινακίδι ἀγράφῳ, μᾶλλον δὲ τῷ τῆς πινακίδος ἀγράφῳ, ἀλλ' οὐ τῇ πινακίδι αὐτῇ».

⁵⁰³ Αυτή η δεύτερη δύναμη του δυνάμει νου που ονομάζει ο Αφροδισιεύς θεωρεῖται μυστήρια και παράξενη από πολλούς ερμηνευτές, οι οποίοι υποστηρίζουν πως ἐνδεχομένως ο Υπομνηματιστής αναφέρεται σε ένα κείμενο του *Περὶ Ψυχῆς* διαφορετικό από αυτό που διαβάζουμε εμεῖς. Βλ. ἐνδεικτ., John M. Rist, «Notes on Aristotle *De Anima* 3.5», σ. 12· πβ. F. M. Schroeder· Robert B. Todd, *Two Greek Aristotelian Commentators on the Intellect*, σ. 60.

⁵⁰⁴ Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 106, 19.

⁵⁰⁵ Αυτόθι.

των νοητῶν κατὰ τὴν αὐτοῦ δύναμιν λαμβάνειν»⁵⁰⁶ και τέλος «τρίτος δέ ἐστὶ νοῦς παρὰ τοὺς προειρημένους δύο ὁ ποιητικὸς»⁵⁰⁷ και συγκεφαλαιώνοντας, συμπεριφέρεται ὁ δυνάμει νοῦς ἀπέναντι στις νοητὲς μορφές με τρεῖς τρόπους. Καταρχὴν ὡς ἀμιγῆς δύναμη, δηλαδή ὡς καθαρὴ δυνατότητα πρόσληψης αὐτῶν των μορφῶν, ἔπειτα ὡς δύναμη, που ἔχει ἤδη ἀποκτήσει αὐτὲς τις μορφές και συγχρόνως τὴν ἐξὴ του νοεῖν, χωρὶς ὁμως να ἔχει αὐτὲς τις μορφές ὡς μία ενεργὸ παρουσία, και τέλος ὡς νοητικὴ δύναμη, ἡ ὁποία ἔχει τις νοητὲς μορφές τῆς ενεργά παρούσες και ταυτίζεται μαζί τους, ὅταν τα ἀντικείμενα τῆς νόησός τῆς δεν εἶναι σύνθετα δεν ἔχουν, δηλαδή, υλικὴ διάσταση.

Επιπλέον, ἀπαντᾷ και ὁ ὅρος παθητικὸς νοῦς μόνο μία φορά σε ολόκληρο τὸ ἔργο, ὅπου διατυπώνεται ὅτι «ὁ δὲ παθητικὸς νοῦς φθαρτός»⁵⁰⁸ και ἀνακύπτει τὸ ἐρώτημα εἴαν ὁ δυνάμει νοῦς ταυτίζεται με τὸν παθητικὸ ἢ διαφέρουν, ὅπως υποστηρίζουν οἱ Φιλόπωνος και Θεμιστίσιος. Πιο συγκεκριμένα, ὁ Φιλόπωνος τοποθετεῖται υπέρ τῆς παραπάνω διάκρισης, ἐνῶ ταυτόχρονα ταυτίζει τὸν παθητικὸ νοῦ με τὴ φαντασία σημειώνοντας πως «καὶ ἡ φαντασία λέγεται παθητικὸς νοῦς»⁵⁰⁹. Ο Θεμιστίσιος ἐνστερνίζεται τὴν ἀποψη αὐτὴ περὶ διαφορετικότητας, θεωρώντας τὸν παθητικὸ νοῦ ταυτόσημο με κάποιον κοινόν λεγόμενο νοῦ χαρακτηρίζοντάς τὸν θνητό, «ὁ μὲν κοινὸς [καὶ] φθαρτός και παθητικὸς και ἀχώριστος και τῷ σώματι μεμειγμένος»⁵¹⁰ σε ἀντίθεση με τὸν δυνάμει νοῦ

⁵⁰⁶ Ἀφροδισιεὺς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 107, 21-22· πβ. F. M. Schroeder - Robert B. Todd, *Two Greek Aristotelian Commentators on the Intellect*, σσ. 60-61.

⁵⁰⁷ Ο.π., σ. 107, 29· πβ. F. M. Schroeder - Robert B. Todd, *Two Greek Aristotelian Commentators on the Intellect*, σ. 61.

⁵⁰⁸ Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 430a 24-25· πβ. F. M. Schroeder - Robert B. Todd, *Two Greek Aristotelian Commentators on the Intellect*, σ. 95.

⁵⁰⁹ Φιλόπωνος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 523, 29.

⁵¹⁰ Θεμιστίσιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 105, 28-29.

που είναι «ἀπαθής και ἄμικτος τῷ σώματι και χωριστός [...] οἷον πρόδρομος τοῦ ποιητικοῦ»⁵¹¹.

Ο Αριστοτέλης δεν διαχωρίζει στο ἔργο του τον δυνάμει νου από τον παθητικό, αλλά τους αποδίδει την ἴδια λειτουργία και ενέργεια, καθὼς στην ἴδια συνάφεια αναφέρεται στον νου ο οποίος «τῷ πάντα γιγνεσθαι»⁵¹² σε αντιδιαστολή με αὐτόν που «τῷ πάντα ποιεῖν»⁵¹³, εννοώντας τον ποιητικό, ενώ λίγο πιο κάτω ονομάζει τον ἴδιο νου «ἀθάνατον και αἰδίων»⁵¹⁴ αντιπαραβάλλοντάς τον με τον παθητικό που είναι «φθαρτός»⁵¹⁵. Και αὐτή ἡ αναφορά στον παθητικό νου γίνεται δίχως καμία εἰσαγωγή στην ἔννοια ἢ κάποιο εἰδικό προσδιορισμό της λειτουργίας της.

Στην προσπάθειά του να προσδιορίσει ο Αριστοτέλης τον δυνάμει νου επέλεξε να του αποδώσει τα κατηγορούμενα χωριστός, ἀπαθής και ἀμιγῆς προκειμένου να καταστήσει σαφῆ τη φύση του. Ἐτσι, λοιπόν, το κατηγορούμενο χωριστός σημαίνει περίπου ὅ,τι και το ἀμιγῆς, δηλαδή ὄχι αναμεμιγμένος με το σῶμα: «οὐδὲ μεμίχθαι [...] αὐτόν τῷ σώματι»⁵¹⁶. Επίσης, σημαίνει ὅτι ο προαναφερθέν νους δεν υπηρετεῖται ἀπὸ κανένα σωματικό ὄργανο, ὅπως σημειώνει ο Σταγειρίτης («κἂν ὄργανόν τι εἴη, ὥσπερ τῷ αἰσθητικῷ· νῦν δ' οὐθέν ἐστιν»⁵¹⁷) ἀλλά και ο Θεμιστιος («ἀλλ' οὐδὲ ὄργανῳ ἂν χρῶτο τῷ σώματι, ὥσπερ ἡ αἰσθησις»⁵¹⁸) ἀποδεχόμενος τη θέση του φιλοσόφου. Επιπλέον, ο δυνάμει νους σε ἀντίθεση προς την

⁵¹¹ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 105, 29-31.

⁵¹² Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 430a 14-15.

⁵¹³ Ο.π., Γ' 430a 15.

⁵¹⁴ Ο.π., Γ' 430a 23.

⁵¹⁵ Ο.π., Γ' 430a 25.

⁵¹⁶ Ο.π., Γ' 429a 24-25.

⁵¹⁷ Ο.π., Γ' 429a 26-27.

⁵¹⁸ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 94, 32.

αισθητική δύναμη είναι χωριστός από το σώμα αφού, όπως υπογραμμίζει ο Αριστοτέλης, «τὸ μὲν γὰρ αἰσθητικὸν οὐκ ἄνευ σώματος, ὁ δὲ χωριστός»⁵¹⁹.

Όσον αφορά το κατηγορούμενο απαθής, αυτό χαρακτηρίζει τη ψυχή στο σύνολό της. Η ψυχή καθεαυτήν είναι απαθής, αφού όπως τονίζει ο Αριστοτέλης «καὶ τὸ νοεῖν δὴ καὶ τὸ θεωρεῖν μαραίνεται ἄλλου τινὸς ἔσω φθειρομένου, αὐτὸ δὲ ἀπαθές ἐστιν»⁵²⁰. Ο Φιλόπονος διευκρινίζει πως η αναφορά ἄλλου τινὸς ἔσω αφορά το πνεύμα. Ειδικότερα, αποσαφηνίζει πως «ἐπεὶ γὰρ οὐκ ἐν μόνοις τοῖς λήροις συμβαίνει μαραίνεισθαι τὸ νοεῖν, ἀλλὰ καὶ ἀκμαζούσης τῆς ἡλικίας συμβαίνει πολλάκις παραφροσύνας γίνεσθαι καὶ ἀμβλύσεις τῶν νοήσεων, τοῦτο γίνεσθαι φησι τοῦ πνευματικοῦ σώματος, ἐν ᾧ πρώτως ἐλλάμπουσιν αἱ ψυχικαὶ δυνάμεις, φθορὰν τινὰ ὑπομένοντος καὶ τῷ μὴ σύμμετρον εἶναι ἐνοχλοῦντος τῇ νοήσει καὶ ἐμποδίζοντος»⁵²¹. Αυτό που δύναται να πάθει είναι πάντοτε το σώμα ως προς το οργανικό του είναι, και όχι η ψυχή ως η δύναμη εκείνη που δίνει ζωή. Ο νους για τον Αριστοτέλη «ἔοικεν ἐγγίνεσθαι οὐσία τις οὐσα, καὶ οὐ φθείρεσθαι»⁵²², καθώς «ἴσως θεϊότερόν τι καὶ ἀπαθές ἐστιν»⁵²³. Στην ίδια συνοχή ο Φιλόπονος παρατηρεῖ πως ο Αριστοτέλης προσθέτει το ἴσως «οὐχ ὡς ἀμφισβητῶν [...] ἀλλ' ὡς μήπως τελείως ἀποδείξας»⁵²⁴. Και όταν αναφέρει τον νου ως αθάνατο «τοῦτο δὲ ἐστὶν αὐτὴν καθ' αὐτὴν τὴν λογικὴν ψυχὴν»⁵²⁵. Επομένως, είναι μάταιοι «οἱ ὑπονοήσαντες αὐτὸν θνητὴν

⁵¹⁹ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 429b 4-5· πβ. Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 95, 4-5: «ἡ μὲν αἰσθησις οὐκ ἄνευ σώματος, ὁ δὲ χωριστὸς ἅπαντος σώματος».

⁵²⁰ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Α' 408b 24-25.

⁵²¹ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 164, 8-13.

⁵²² Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Β' 408b 18-19.

⁵²³ Ο.π., Α' 408b 29-30.

⁵²⁴ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 165, 4-5.

⁵²⁵ Ο.π., σ. 165, 6-7.

αὐτὴν δοξάζειν»⁵²⁶ γιατί είναι φανερό «ὅτι οὐ περὶ τοῦ Θεοῦ νοῦ, ἀλλὰ περὶ τῆς ἡμετέρας λογικῆς ψυχῆς ὁ λόγος»⁵²⁷.

Βιδικότερα, ὁμοίως, ὅταν ὁ χαρακτηρισμὸς ἀπαθῆς, ἀποδίδεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ὅταν δυνάμει νοῦ, σχετίζεται μετὰ τὴ δυνατότητα προύληψης νοητῶν μορφῶν ἐκ μέρους τοῦ νοῦ. Λιῶτι, θα πρέπει «δεκτικὸν [...] τοῦ εἶδους καὶ δυνάμει τοιοῦτον»⁵²⁸, δηλαδή νὰ μπορεῖ νὰ δέχεται αὐτὲς τὲς μορφές δυνάμει, «ἀλλὰ μὴ τοῦτο»⁵²⁹, νὰ μὴ ταυτίζεται μαζί τους. Ὁ Φιλόπονος ἐπιβεβαιώνοντας τὴν παραπάνω θέση ἀναφέρει πὺς «ἔχει μὲν γὰρ εἶδος, μᾶλλον δὲ εἶδος ἐστὶν ὁ νοῦς, ἀλλὰ τὸ εἶδος ὃ γινώσκει οὐκ ἔχει ἐνεργεία, ἀλλὰ δυνάμει»⁵³⁰.

Τὸ κατηγορούμενο ἀμιγῆς δηλώνει ὅτι ὁ δυνάμει νοῦς εἶναι ἀπαλλαγμένος ἀπὸ κάθε υλικῆς ὑπόστασις καὶ ἐπιπλέον, δὲν ταυτίζεται μετὰ τὲς μορφές τῶν νοητῶν ἀντικειμένων του. Σύμφωνα μετὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ὁ ὁποῖος επικροτεῖ τὴ θέση τοῦ Ἀναξαγόρα⁵³¹, ἡ ιδιότητα αὐτὴ ἀποτελεῖ βασικὴ προϋπόθεση τῆς νοητικῆς του ικανότητος, ὅπως ἀνιχνεύεται στὴν ἀναφορὰ τοῦ «ἀνάγκη ἄρα, ἐπεὶ πάντα νοεῖ, ἀμιγῆ εἶναι, ὡσπερ φησὶν

⁵²⁶ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 165, 7.

⁵²⁷ Ο.π., σ. 165, 8-9.

⁵²⁸ Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 429a 15-16.

⁵²⁹ Ο.π., Γ' 429a 16· πβ. P. M. Schroeder · Robert B. Todd, *Two Greek Aristotelian Commentators on the Intellect*, σ. 78.

⁵³⁰ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 522, 26-27· πβ. Θερμιστίας, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 94, 13-15: «ὅτι τοῦτον αὐτὸν ἀπαθῆ εἶναι ... δεκτικὸν δὲ εἶναι παντὸς εἶδους καὶ δυνάμει τοιοῦτον ἀλλὰ μὴ τοιοῦτο».

⁵³¹ Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Α' 405a 15· πβ. Ἀναξαγόρας, Β 100 (Hermann Diels-Walter Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker, Griechisch und Deutsch*, Bd. II, Dublin/Zürich, Weidmann, 1996, σ. 29· πβ. H. Diels-W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρικὲς καὶ τὰ ἀποσπασματά. Τόμος Β'.* Ἀπόδοση στὰ Νέα Ἑλληνικά-Ἑπιμέλεια Βασίλ. Α. Κόρκου. Φιλολογικὴ Ἐπιτροπὴ Γνώσις Α. Χριστοδούλου, Ἀθήνα, 2007, σ. 78): «ἀνάγκη ἄρα, ἐπεὶ πάντα νοεῖ, ἀμιγῆ εἶναι, ὡσπερ φησὶν Ἀναξαγόρας [B 12], ἵνα κρατῆ, τοιοῦτο δ' ἐστὶν ἵνα γινώσκῃ».

Αναξαγόρας, ἵνα κρατῆ, τοῦτο δ' ἐστὶν ἵνα γνωρίζῃ»⁵³². Ἡ αποδοχὴ τῆς ἀποψῆς του διακρίνεται καὶ στους Ὑπομνηματιστές που μνημονεύουν εἰς οὗτον τον Αναξαγόρα. Πιο συγκεκριμένα, ὁ Θεμιστιος παρατηρεῖ ὅτι «οὐ φαύλως ἄρα Αναξαγόρας ὠνειροπόλει τὸν νοῦν ἀμιγῆ ποιῶν καὶ φύσεως διαφορῶσης ἀπάντων τῶν ὑπ' αὐτοῦ γνωσκομένων»⁵³³, ἐνῶ ὁ Φιλόπωνος σημειώνει ὅτι «εἰ θέλεις, φησί, τὸν νοῦν πάντα νοεῖν, ἀμιγῆ δεῖ αὐτὸν ὑποθέσθαι τῆς ὕλης [...] καὶ Αναξαγόρας πάντα λέγων ἐκ τῶν ὁμοιομερειῶν τὸν νοῦν οὐχ ὑπέθετο ἐξ αὐτῶν, ἵνα πάντων κρατῆ, τουτέστιν ἵνα πάντα γινώσκη»⁵³⁴ καὶ διευκρινίζει πως «τὸ γὰρ παρὰ Αναξαγόρα κρατεῖν παρ' Ἀριστοτέλει γινώσκειν ἐστὶ. καὶ δικαίως ἐξ ὧν ἐστὶ τι, οὐ γινώσκει αὐτὸ· ἕτερον γὰρ θέλει εἶναι τὸ γινώσκον τοῦ γινωσκόμενου»⁵³⁵. Γιατὶ ἀκριβῶς εἰάν ἡ φύση του δὲν ἦταν ἀμιγῆς, ἀλλὰ τῆς ἀνήκαν κάποιες νοητικὲς μορφές, αὐτές θα τον ἐμπόδιζαν νὰ γνωρίσει καινούργιες πέραν ἀπὸ αὐτές καθὼς «παρεμφαινόμενον γὰρ κωλύει τὸ ἀλλότριον καὶ ἀντιφράττει»⁵³⁶.

4. 2. Ποιητικὸς νοῦς.

Σε ὑπέρτερη θέση ἀπὸ τὸν παθητικὸ νοῦ τάσσεται ὁ ποιητικὸς, ὁ ὁποῖος σύμφωνα με τὸν Ἀφροδισιέα ἀποτελεῖ «τὸ πρῶτον αἴτιον»⁵³⁷ τῆς

⁵³² Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 429a 18-20· πβ. F. M. Schroeder - Robert B. Todd, *Two Greek Aristotelian Commentators on the Intellect*, σσ. 78-79.

⁵³³ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 94, 20-21.

⁵³⁴ Φιλόπωνος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 522, 31-523, 1.

⁵³⁵ Ο.π., σ. 523, 1-4.

⁵³⁶ Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 429a 20-21. Βλ. παραπάνω, σσ. 107-109.

⁵³⁷ Ἀφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 89, 18.

νοητικής λειτουργίας⁵³⁸. Σε αυτόν αποδίδονται εξίσου τα κατηγορούμενα χωριστός, απαθής και αμιγής⁵³⁹, χωρίς αυτό να σημαίνει, βέβαια, πως οι δύο νοητικές δυνάμεις παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά, καθώς σε κάθε περίπτωση τα κατηγορούμενα υποδηλώνουν κάτι διαφορετικό. Πιο συγκεκριμένα, με το κατηγορούμενο χωριστός, όταν αποδίδεται στον ποιητικό νου, εκφράζει τη δυνατότητα αυτοτελούς ύπαρξής του, δηλαδή την αθανασία, καθώς «χωρισθείς [...] ἐστὶ μόνον τοῦθ' ὅπερ ἐστὶ, καὶ τοῦτο μόνον ἀθάνατον καὶ αἰδίδιον»⁵⁴⁰. Ο Αφροδισιεύς εντοπίζει αυτό το χαρακτηριστικό στο ακόλουθο χωρίο: «χωριστός δὲ ἐστὶν ἡμῶν τοιοῦτος ὧν εἰκότως, ἐπεὶ μὴ ἐν τῷ νοεῖσθαι αὐτῷ ὑφ' ἡμῶν τὸ εἶναι νῶ γίνεται, ἀλλ' ἐστὶν τῇ αὐτοῦ φύσει τοιοῦτος, ἐνεργεῖα νους τε ὧν καὶ νοητός. τὸ δὲ τοιοῦτον εἶδος καὶ ἢ χωρὶς ὕλης οὐσία ἀφθαρτος. διὸ καὶ ποιητικὸς νους, ὁ κατ' ἐνέργειαν θύραθεν ὧν τὸ τοιοῦτον εἶδος, εἰκότως ἀθάνατος ὑπ'

⁵³⁸ Ωστόσο, έχει εκφραστεί η άποψη πως, σύμφωνα με τον Αφροδισιεύα, παρόλο που ο ποιητικός νους αποτελεί την πρώτη αιτία της νοητικής λειτουργίας, είναι ανεξάρτητος από εμάς και εισέρχεται στην ανθρώπινη υπόσταση από το εξωτερικό περιβάλλον· δεν αποτελεί δύναμη της ψυχής μας, αλλά είναι παρών τη στιγμή που τον γνωρίζουμε. βλ. ενδεικτ., Athanasios P. Fotinis, «Alexander on Aristotle's Notion of the Intellect as Agent», στο: Πρακτικά Παγκοσμίου Συνεδρίου "Αριστοτέλης", Τόμος Ι, σσ. 160-167· Plato S. Mamo, «The Active intellect and Aristotle's God», στο: Πρακτικά Παγκοσμίου Συνεδρίου "Αριστοτέλης", Τόμος Ι, σσ. 168-171. Ακόμη, αναφορικά με τις νεότερες ερμηνείες που σχετίζονται με τον ποιητικό νου βλ. ενδεικτ., Franz Brentano, «*Nous Poietikos: Survey of Earlier Interpretations*», στο: Martha C. Nussbaum and Amélie Oksenberg Rorty (Eds.), *Essays on Aristotle's De Anima*, σσ. 313-341.

⁵³⁹ Για το πώς προσλαμβάνονται τα τρία αυτά κατηγορούμενα και ειδικότερα το επίθετο χωριστός από τους νεότερους ερευνητές, βλ. ενδεικτ., John M. Rist, «Notes on Aristotle *De Anima* 3.5», σσ. 12-14.

⁵⁴⁰ Αριστοτέλης, *Περί Ψυχής*, Γ' 430a 22-23· πβ. F. M. Schroeder - Robert B. Todd, *Two Greek Aristotelian Commentators on the Intellect*, σσ. 66-68.

Αριστοτέλους καλείται νους»⁵⁴¹. Προκειμένου να ενισχύσει το κατηγορούμενο χωριστός, ο Θεμιστίος του προσδίδει την ιδιότητα της ενέργειας που είναι «ἄπαυστος καὶ ἀκάματος»⁵⁴², ενώ ο Φιλόππος σημειώνει πως «τοῦτο δὲ μόνον εἶπε τῶν συνιστῶντων τὸν ἄνθρωπον· μόνος γὰρ οὗτος αἰδῖος καὶ ἀθάνατος»⁵⁴³, καθόσον όλα τα ανθρώπινα συστατικά υπόκεινται στον νόμο της φθοράς⁵⁴⁴. Ο ποιητικός νους, όμως, δεν υπόκειται σε αυτόν τον νόμο, επειδή κατά τα λεγόμενα του Σταγειρίτη «ἔοικε ψυχῆς γένος ἕτερον εἶναι, καὶ τοῦτο μόνον ἐνδέχεται χωρίζεσθαι, καθάπερ τὸ αἰδῖον τοῦ φθαρτοῦ»⁵⁴⁵. Οι χαρακτηρισμοί απαθής και αμιγής του αποδίδονται, διότι αποτελεί ενέργεια δίχως δύναμη και ὕλη. Ο Αφροδισιεύς τονίζει πως «ἀπαθῆς [...] ὦν καὶ μὴ μεμιγμένος ὕλη τινὶ καὶ ἄφθαρτός ἐστιν, ἐνέργεια ὦν καὶ εἶδος χωρὶς δυνάμεώς τε καὶ ὕλης»⁵⁴⁶.

Ο Αριστοτέλης συνεχίζει την πραγμάτευση του ποιητικού νου αναφερόμενος στο γεγονός πως δε θυμόμαστε, επειδή, ενώ αυτός ο νους είναι απαθής «ὁ δὲ παθητικὸς νους φθαρτός»⁵⁴⁷. Ο Φιλόππος,

⁵⁴¹ Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 108, 26-109, 1· πβ. ὁ.π., σ. 89, 12-15: «χωριστός τε γὰρ καὶ αὐτός καθ' αὐτὸν ὦν διὰ τοῦτο. τῶν γὰρ ἐνυλῶν εἰδῶν οὐδὲν χωριστὸν ἢ λόγῳ μόνον τῷ φθορᾷ αὐτῶν εἶναι τὸν ἀπὸ τῆς ὕλης χωρισμὸν».

⁵⁴² Θεμιστίος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 99, 38· πβ. F. M. Schroeder - Robert B. Todd, *Two Greek Aristotelian Commentators on the Intellect*, σ. 92.

⁵⁴³ Φιλόππος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 541, 7-8.

⁵⁴⁴ Σε ἄλλο ἔργο του (*Μετὰ τὰ Φυσικὰ*, 1070a 26) ο Αριστοτέλης περιορίζεται να πει πως ο νους εξακολουθεῖ να ζει μετὰ τον θάνατο. Σε αὐτὸ το σημεῖο δεν διακρίνει τον παθητικὸ ἀπὸ τον ποιητικὸ νου. Αντίθετα, ὅταν ἐννοεῖ αὐτὴ τὴ διάκριση, σαφῶς θεωρεῖ ὅτι ο παθητικὸς νους εἶναι, ὅπως ἡ αἴσθησις καὶ ἡ φαντασία, ἀναπόσπαστο κομμάτι τῆς ψυχῆς, που συνιστᾷ τὴν ἐνέργεια τοῦ ἐπιμέρους σώματος καὶ δεν μπορεῖ να ἐπιβίωσει μετὰ τον θάνατό του.

⁵⁴⁵ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, β' 413b 25-27.

⁵⁴⁶ Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 89, 16-17.

⁵⁴⁷ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 430a 24-25· πβ. F. M. Schroeder - Robert B. Todd, *Two Greek Aristotelian Commentators on the Intellect*, σσ. 95-96.

παραθέτοντας την άποψη του Πλουτάρχου, αναφέρει πως το εν λόγω χωρίο αποτελεί ουσιαστικά μία εκπεφρασμένη απορία: «ὄρα ὅτι τὸ ἄλλο ἴδιον λέγει, ὅτι ἐπιλανθάνεται ὁ νοῦς. ὁ μὲντοι Πλούταρχός φησιν ὅτι τοῦτο ὡς πρὸς ἀπορίαν εἴρηται τὴν λέγουσαν 'διὰ τί οὐκ αἰεὶ νοεῖ ὁ νοῦς, εἴπερ ἔνδον ἔχει τὸ γνωστικόν';»⁵⁴⁸ την οποία στη συνέχεια και λύνει σημειώνοντας πως «τούτου αἴτιον τὸ μετὰ φαντασίας ἐνεργεῖν αὐτόν, κάκεινης φθαρείσης οὐκέτι ἐνεργεῖ δι' ἐκείνην καὶ οὐχὶ δι' ἑαυτόν»⁵⁴⁹ και ολοκληρώνει αποφαινόμενος ὅτι «ἐκ τούτου δὲ τρία ἔχει δόγματα, ὅτι τὴν φαντασίαν φθαρτὴν δοξάζει· ἰδοὺ γὰρ λέγει ὅτι ὁ παθητικὸς νοῦς φθαρτός· καὶ ἄλλο δόγμα ὅτι ὁν νοῦν εἶπε μὴ μνημονεύειν, ἢ τούτον εἶπεν ἀπαθῆ· ὥστε τὸν ἐν ἡμῖν λέγει ἀπαθῆ· ὁ γὰρ θύραθεν οὐ λέγεται ἐπιλανθάνεσθαι»⁵⁵⁰. Εφόσον, λοιπόν, ο παθητικὸς νοῦς εἶναι φθαρτός, δίχως τον ενεργητικὸ «οὐθέν νοεῖ»⁵⁵¹, ὅπως μαρτυρεῖ ο Αριστοτέλης. Ο Θεμιστιος σημειώνει στην παραπάνω συνάφεια πως «οὐδὲν νοεῖ» ἀλλὰ και «οὐδὲ μνημονεύει»⁵⁵². Ο Φιλόπρονος, πάλι, παρατηρεῖ πως «ἄνευ φαντασίας ὁ νοῦς οὐκ ἐνεργεῖ»⁵⁵³ και επιχειρηματολογεῖ υπέρ της θέσης του με τον εξῆς συλλογισμό: «αἰεὶ ὁ νοῦς μετὰ φαντασίας ἐνεργεῖ. εἰ γὰρ πάσης ἐπιστήμης ἀρχὴ ἢ αἴσθησις, καὶ ἐὰν ἐκλείψῃ αἴσθησις, καὶ φαντασία ἐκλείπει, εἰ δὲ φαντασία, ἐκλείπει καὶ νόησις [...], δῆλον ἄρα ὅτι δίχα φαντασίας οὐκ ἐνεργεῖ ὁ νοῦς»⁵⁵⁴. Αυτό το σημείο, πάντως, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθὼς, μολονότι ο ποιητικὸς νοῦς εἶναι πάντοτε ἀπαθῆς και ἀμιγῆς, υπονοεῖται ὅτι ἡ ἀληθινὴ

⁵⁴⁸ Φιλόπρονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 541, 20-22.

⁵⁴⁹ Ο.π., σ. 541, 23-24.

⁵⁵⁰ Ο.π., σ. 542, 1-5.

⁵⁵¹ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, 430a 25.

⁵⁵² Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 102, 24.

⁵⁵³ Φιλόπρονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 542, 7.

⁵⁵⁴ Ο.π., σ. 542, 14-18.

φύση του συγκαλύπτεται κατά τη σύνδεσή του με το σώμα, αλλά αναδεικνύεται στη διαφάνειά της, όταν διακοπεί αυτή η σύνδεση.

Η παρατήρηση πως "δε θυμόμαστε" διευκρινίζεται από ένα χωρίο του πρώτου βιβλίου της πραγματείας που μας απασχολεί, όπου ο Αριστοτέλης κάνει λόγο για την επίδραση του γήρατος στη νοητική ζωή. Σύμφωνα με το χωρίο η νόηση και η ερευνητικότητα μαραίνονται «ἄλλου τινός ἔσω φθειρομένου, αὐτὸ δὲ ἀπαθές ἐστιν»⁵⁵⁵. Και η σκέψη, όμως, και η αγάπη και το μίσος «οὐκ ἔστιν ἐκείνου πάθη, ἀλλὰ τουδί τοῦ ἔχοντος ἐκείνο, ἢ ἐκείνο ἔχει»⁵⁵⁶ ή όπως διευκρινίζει ο Φιλόπονος «τουδί, τουτέστι τοῦ ζώου τοῦ ἔχοντος τὴν ψυχὴν, ἢ ἐκείνο ἔχει, τουτέστι καθὼ ἔχει τὴν ψυχὴν»⁵⁵⁷. Γι' αυτό «τούτου φθειρομένου οὔτε μνημονεύει οὔτε φιλεῖ»⁵⁵⁸ επειδή οι λειτουργίες αυτές δεν ανήκουν στον νου, αλλά στο σύνθετο ον, το κοινό που χάθηκε. Ο Θεμιστιος αποσαφηνίζει πως αυτός ο κοινός νους είναι ο παθητικός «τὸν κοινὸν ἂν λέγοι τὸν παθητικὸν καὶ φθαρτὸν»⁵⁵⁹ και στη συνέχεια του αποδίδει τα ακόλουθα χαρακτηριστικά «ὁ [...] κοινός [καὶ] φθαρτός καὶ παθητικός καὶ ἀχώριστος καὶ τῷ σώματι μεμιγμένος»⁵⁶⁰. Όπως προκύπτει, επομένως, «ὁ [...] νοῦς ἴσως θεϊότερόν τι καὶ ἀπαθές ἐστιν»⁵⁶¹. Επιπλέον, καθίσταται σαφές πως η μνήμη δεν επιζεί μετά τον θάνατο διότι ο ποιητικός νους είναι απαθής, μη επηρεαζόμενος από τις περιστάσεις της ζωής και, συνεπώς, η γνώση του δεν φέρει τα αποτυπώματα του χρόνου ή των γεγονότων. Αντιθέτως, ο παθητικός νους,

⁵⁵⁵ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Α' 408b 25· πβ. F. M. Schroeder - Robert B. Todd, *Two Greek Aristotelian Commentators on the Intellect*, σσ. 99-100. Βλ. παραπάνω σσ. 80-81, 112-113.

⁵⁵⁶ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Α' 408b 26-27.

⁵⁵⁷ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 164, 19-21.

⁵⁵⁸ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Β' 408b 27-28.

⁵⁵⁹ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 105, 22.

⁵⁶⁰ Ο.π., σ. 105, 28-29.

⁵⁶¹ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Α' 408b 29-30. Βλ. παραπάνω σσ. 112-113.

ο οποίος σφραγίζεται από τα γεγονότα, χάνεται με τον θάνατο του ατόμου και σύμφωνα με τον σχολιασμό του Θεμιστίου «οὐ μνημονευομεν δὲ ὅτι τοῦτο μὲν ἀπαθές, ὁ δὲ παθητικός νοῦς φθαρτός, καὶ ἄνευ τούτου οὐδὲν νοεῖ οὐδὲ μνημονεύει»⁵⁶². Γι' αυτόν τον λόγο μετά τον θάνατο «μὴ δύνασθαι μνημονεύειν ἡμᾶς ἀθανάτους ὄντας, ὧν σὺν τῷ θνητῷ νῷ ἐνεργήσαμεν»⁵⁶³.

Η φράση του Αριστοτέλη σχετικά με τον ποιητικό νοῦ «ὁ [...] νοῦς ἴσως θεϊότερόν τι καὶ ἀπαθές ἐστίν»⁵⁶⁴ εγείρει έντονα ερωτήματα αναφορικά με την παρουσία του Θεού στο *Περὶ Ψυχῆς*. Ο Αφροδισιεύς ταυτίζει τον ποιητικό νοῦ με τον Θεό επισημαίνοντας πως «οὗτος δὲ ὁ νοῦς ἦτοι μόνος αὐτός τὰ ἐνθάδε διοικεῖ πρὸς τὴν τῶν θείων ἀναφορὰν καὶ συγκρίνει τε καὶ διακρίνει, ὥστε αὐτός καὶ τοῦ δυνάμει νοῦ δημιουργός, ἢ μετὰ τῆς τῶν οὐρανίων εὐτάκτου κινήσεως»⁵⁶⁵. Η ταύτιση συνεπάγεται ἀπὸ αὐτὴ τὴν κίνηση, καθὼς «ὑπὸ γὰρ ταύτης γίνεται τὰ ἐνθάδε τὴ προσόδῳ καὶ ἀφόδῳ τοῦ ἡλίου μάλιστα ἢ ὑπ' αὐτοῦ γινόμενα καὶ τοῦ ἐνθάδε νοῦ ἢ ὑπὸ τούτων μὲν καὶ τῆς τούτων κινήσεως ἢ φύσις γίνεται, αὐτὴ δὲ τὰ καθέκαστα μετὰ τοῦ νοῦ διοικεῖ»⁵⁶⁶. Αντίθετα, ο Θεμιστίος κατηγορεῖ ὅσους «τὸν

⁵⁶² Θεμιστίος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 102, 22-24· πβ. ο.π., 3-7: «φθειραμένου γὰρ φησι τοῦ κοινου οὐχ οἶός τε ἐστίν ὁ ποιητικός οὔτε διανοεῖσθαι οὔτε μνημονεύει» οὐ γὰρ ἐκεῖνον ἦν τὸ διανοεῖσθαι, ἀλλὰ τοῦ κοινού ὁ ἀπολωλεν, ὥστε καὶ ὅταν λεγῆ πάλιν οὐ μνημονευομεν δὲ ὅτι τοῦτο μὲν ἀπαθές ὁ δὲ παθητικός νοῦς φθαρτός, ἡμᾶς μὲν ποιεῖ τὸν ποιητικὸν νοῦν, φθειρεσθαι δὲ φησι τὸν κοινόν».

⁵⁶³ Ο.π., σ. 102, 7-8.

⁵⁶⁴ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Α' 408b 29-30.

⁵⁶⁵ Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 113, 6-9· πβ. F. M. Schroeder - Robert B. Todd, *Two Greek Aristotelian Commentators on the Intellect*, σσ. 73-74.

⁵⁶⁶ Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 113, 9-12· πβ. F. M. Schroeder - Robert B. Todd, *Two Greek Aristotelian Commentators on the Intellect*, σ. 74. Ἐνα ἀνάλογο ἐπιχείρημα γιὰ τὴν στήριξη τοῦ Θεοῦ ποιητικὸν νοῦ παρουσιάζει καὶ ὁ James T.H. Martin, «Evidence in support of a divine active mind in "De anima"», *Σκεψις-Skepsis*, 2 (1991), σσ. 94-103. Γιὰ τὴν θέση πως ἡ

πρώτον θεόν λέγεσθαι παρ' αὐτοῦ τὸν ποιητικὸν νοῦν ὑπολαμβάνοντες»⁵⁶⁷ πως παραβλέπουν τα λεγόμενα του Αριστοτέλη και «ἐκκεκώφηνται παντελῶς και οὐδὲ ἐμβοῶντος ἀκούουσι τοῦ φιλοσόφου»⁵⁶⁸. Αὐτό που εννοεῖ ο Σταγειρίτης σύμφωνα με τον Θεμιστιο εἶναι πως ὅπως «ἐν ἀπάσῃ τῇ φύσει τὸ μὲν ὕλην εἶναι, τὸ δὲ ὁ τὴν ὕλην κινεῖ και τελειοῖ, ἀνάγκη φησὶ και ἐν ψυχῇ ὑπάρχειν ταύτας τὰς διαφοράς, και εἶναι τινα τὸν μὲν τοιοῦτον νοῦν τῷ πάντα γίνεσθαι, τὸν δὲ τοιοῦτον τῷ πάντα ποιεῖν»⁵⁶⁹. Ακόμη, ὅταν ο Αριστοτέλης χαρακτηρίζει τον ποιητικὸ νου ἀθάνατο και αἰδίο κατά τον Θεμιστιο «οὐκ ἂν λέγοι ἐπὶ τὸν πρῶτον θεὸν ἐπαναφέρων»⁵⁷⁰ καθὼς «οὐ γὰρ τοῦτον τίθεται μόνον ἀθάνατον και αἰδίων, ἀλλὰ και σχεδὸν ἀπάσας τὰς κινητικὰς τῶν θείων σωμάτων δυνάμεις»⁵⁷¹.

Ὡστόσο, στο συγκεκριμένο χωρίο φαίνεται πως ο φιλόσοφος δεν αναφέρεται στο Θεό, ὅπως σωστά επισημαίνει ο Θεμιστιος στο Ὑπόμνημά του ἀλλὰ και ο Θωμάς ο Ακινάτης στη *Summa Theologiae* και συγκεκριμένα στη *Quaestio 14* («*De scientia Dei*») ⁵⁷², ὅπου δεν ταυτίζει τη νόηση του Θεοῦ

ἀντίληψη του Αφροδισιέα περὶ Θεοῦ εἶναι ἀριστοτελική, καθὼς ταυτίζει τον ποιητικὸ με τον θεῖο νου και το πρῶτο αἶτιο το ὁποῖο εἶναι Θεός, βλ. ἐνδεικτ., Athanasios P. Fotinis, «Alexander on Aristotle's Notion of the Intellect as Agent», σσ. 164-166.

⁵⁶⁷ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 102, 36-37· πβ. F. M. Schroeder - Robert B. Todd, *Two Greek Aristotelian Commentators on the Intellect*, σ. 102.

⁵⁶⁸ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 102, 33-34.

⁵⁶⁹ Ο.π., σ. 103, 1-4.

⁵⁷⁰ Ο.π., σ. 103, 10.

⁵⁷¹ Ο.π., σ. 103, 10-12· πβ. F. M. Schroeder - Robert B. Todd, *Two Greek Aristotelian Commentators on the Intellect*, σσ. 102-103.

⁵⁷² Βλ. S. Thomae Aquinatis, *Summa Theologiae*, *Quaestio 14* («*De scientia Dei*»), Art. 4 («*Utrum ipsum intelligere Dei sit eius substantia*»), *Cura et Studio Sac. Petri Caramello, cum Textu ex Recensione Leonina, Pars Prima et Prima Secundae*, Italy, Marietti, 1952, σσ. 78-79. Βλ. ἐπίσης, Venant Gauchy, «A propos du νους ποιητικός· Aristote et Thomas d' Aquin», στο: *Πρακτικά Παγκοσμίου Συνεδρίου "Αριστοτέλης"*, Τόμος II, σσ. 276-280. Για μία συνοπτική παρουσίαση των θέσεων του Θωμά του Ακινάτη αναφορικά με την περὶ ψυχῆς θεωρία

με την ουσία του. Στα ακόλουθα τρία χωρία περιλαμβάνεται η επιχειρηματολογία του Ακινάτη που αποδεικνύει την παραπάνω θέση του: «α') Φαίνεται ότι η νόησις του Θεού δεν είναι η ουσία αυτού. Διότι το νοεῖν είναι ἐνέργειά τις. Ἀλλ' ἐνέργεια σημαίνει τι προερχόμενον ἐκ τοῦ ἐνεργοῦντος. Ἐπομένως αὐτὸ τὸ νοεῖν τοῦ Θεοῦ δὲν εἶνε αὐτὴ ἡ οὐσία του. β') Ὅταν τις νοῆ ἑαυτὸν νοοῦντα, τοῦτο οὐδαμῶς δηλοῖ ὅτι νοεῖ τι μέγα καὶ σημαντικόν, ἀλλὰ νοεῖ τι δευτερεύον καὶ ἀσήμαντον. Ἐὰν λοιπὸν ὁ Θεὸς εἶνε αὐτὴ ἡ νόησις, τότε ἡ νόησις τοῦ Θεοῦ θὰ εἶνε ὅπως ὅταν ἡμεῖς νοῶμεν ἡμᾶς αὐτοὺς νοοῦντας. Καὶ οὕτως ἡ νόησις τοῦ Θεοῦ δὲν θὰ ἦτό τι μέγα. γ') Πᾶσα νόησις εἶνε νόησις τινος. Ἀφ' οὗ λοιπὸν ὁ Θεὸς νοεῖ ἑαυτὸν καὶ οὐδὲν ἄλλο εἶνε αὐτὸς παρὰ ἡ ἰδία αὐτοῦ νόησις, τότε νοεῖ ἑαυτὸν νοοῦντα ἑαυτὸν, καὶ οὕτως ἐπ' ἄπειρον. Ὡστε δὲν εἶνε αὐτὴ ἡ νόησις τοῦ Θεοῦ ἡ οὐσία αὐτοῦ»⁵⁷³. Ακολουθῶς, παρόλο που η αμιγής και αιώνια ενέργεια της σκέψης, που περιγράφεται στο *Περὶ Ψυχῆς*, θυμίζει την ενέργεια που αποδίδεται στο Θεό στο *Μετὰ τὰ Φυσικά*⁵⁷⁴, ο Αριστοτέλης προφανώς δεν ταυτίζει Θεό και νου⁵⁷⁵. Ο ποιητικός νους πρόκειται για μία ουσία που εμφανίζει αναλογική ομοιότητα και όχι ταυτότητα με τον Θεό.

βλ. ενδεικτ., Zdzislaw Kuksewicz, «Trois lignes d'interprétations de la théorie d' Aristote de l' âme: Albert le Grand, Siger de Brabant, Thomas d' Aquin», στο: *Πρακτικά Παγκοσμίου Συνεδρίου "Αριστοτέλης"*, Τόμος II, σσ. 128-129.

⁵⁷³ Θωμά του Ακινάτου, *Σύμμα Θεολογική*, Κεφάλαιον XIV («Ἡ Νόησις τοῦ Θεοῦ»), Ἀρθρον 4 («Ἐἶνε ἡ νόησις τοῦ Θεοῦ ἡ οὐσία αὐτοῦ;»). Εξελληνισθείσα ὑπὸ Ἰωάννου Ν. Καρμίρη, Τόμος Α', Αθήνα, 1935, σσ. 240-241.

⁵⁷⁴ Πβ. Αριστοτέλης, *Μετὰ Φυσικά*, βιβλίο Α. Για το πώς ερμηνεύεται η έννοια του θεού στο προαναφερθέν βιβλίο βλ. ενδεικτ., Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλά, *Προβολές στον Αριστοτέλη*, σσ. 156-172.

⁵⁷⁵ Για την ερμηνεία της ἀψήληψης του θεοῦ ως «νοήσεως νόησις» βλ. Δημήτρης Ι. Παπαδῆς, «Ἡ έννοια του Θεοῦ στον Αριστοτέλη ως "νοήσεως νόησις"», *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, 8 (1991), σσ. 130-142. Ὅσον ἀφορᾶ τη σχέση του ποιητικοῦ νου με την έννοια του θείου, βλ. ενδεικτ., Leo Elders, *Aristotle's theology. A commentary of book Λ of*

4. 3. Η σχέση του ποιητικού και δυνάμει νου προς το νοείν.

Αξίζει, στο σημείο αυτό, να επιχειρήσουμε μία προσέγγιση, όσον αφορά τη σχέση του ποιητικού νου με τον δυνάμει και τα προς γνώση αντικείμενα. Η βασική σύλληψη του Αριστοτέλη αναφορικά με τον παθητικό νου, είναι πως η ύπαρξή του είναι άμεσα συνυφασμένη με τον ποιητικό νου και όπως υπομνηματίζει ο Αφροδισιεύς «τοιούτον δέ ὄν δέδεικται ὑπ' Αριστοτέλους τὸ πρῶτον αἴτιον, ὃ καὶ κυρίως ἐστὶ νοῦς. τὸ γὰρ αὐλον εἶδος ὁ κυρίως νοῦς»⁵⁷⁶. Συνεπώς, αποτυπώνεται στην περί νου διδασκαλία του Αριστοτέλη η ανάγκη ύπαρξης μίας μεσολαβητικής διάθεσης του ποιητικού στον δυνάμει νου, ούτως ώστε να ενεργοποιηθεί ο δυνάμει νους και να καταστεί ικανός να νοήσει. Αυτή, λοιπόν, η επενέργεια εκφράζεται μέσω μίας παραβολής, όπου ο ποιητικός νους συγκρίνεται με το φως και ο δυνάμει με τα δυνάμει χρώματα ως εξής: «καὶ ἔστιν ὁ μὲν τοιοῦτος νοῦς τῷ πάντα γίνεσθαι, ὁ δὲ τῷ πάντα ποιεῖν, ὡς ἔξις τις, οἷον τὸ φῶς· τρόπον γὰρ τινὰ καὶ τὸ φῶς ποιεῖ τὰ δυνάμει ὄντα χρώματα ἐνεργεῖα χρώματα»⁵⁷⁷.

Όπως, δηλαδή, τα δυνάμει χρώματα προκειμένου να γίνουν ενεργεῖα χρώματα, χρειάζονται κάτι το ενδιάμεσο που είναι το φως, έτσι ακριβώς χρειάζεται και ο δυνάμει νους την επενέργεια του ποιητικού, για

the Metaphysics, Assen, 1972, σσ. 15-24· Richard Norman, «Aristotle's philosopher-God», στο: Jonathan Barnes, Malcolm Schofield, Richard Sorabji (Eds.), *Articles on Aristotle. 4. Psychology and Aesthetics*, σσ. 93-102.

⁵⁷⁶ Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 89, 17-19· πβ. ὁ.π., σ. 110, 11-13: «ἐπὶ τοῦ νοῦ ὑπελάμβανεν δεῖν εἶναι τινὰ ποιητικὸν νοῦν, ὅστις τὸν δυνάμει νοῦν καὶ ὑλικὸν εἰς ἐνέργειαν ἄγειν δυνήσεται (ἔστι δὲ ἐνέργεια τὸ αὐτῷ ποιεῖν νοητὰ πάντα τὰ ὄντα)».

⁵⁷⁷ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 430a 14-17· πβ. F. M. Schroeder - Robert B. Todd, *Two Greek Aristotelian Commentators on the Intellect*, σ. 103. Βλ. παραπάνω σσ. 105-106.

να αποκτήσει πραγματικά τη δυνατότητα του νοεiu. Ο Αφροδιωιεύς αποδίδει πολύ παραστατικά την παραπάνω σκέψη σημειώνοντας «ὡς γάρ τὸ φῶς, ποιητικὸν ὄν τῆς κατ' ἐνέργειαν ὀψεως, καὶ αὐτὸ ὁρατὸν καὶ τὰ σὺν αὐτῷ, καὶ δι' αὐτοῦ τὸ χρῶμα, οὕτως δὲ καὶ ὁ θύραθεν νοῦς αἴτιος γίνεται τοῦ νοεῖν ἡμῖν, νοοῦμενος καὶ αὐτός, οὐ ποίων αὐτὸν νοῦν, ἀλλὰ τὸν ὄντα νοῦν τῇ αὐτοῦ φύσει τελειῶν καὶ ἄγων ἐπὶ τὰ οἰκεία»⁷⁸. Ωστόσο, η αναλογία του φωτός δεν μπορεί να εφαρμοστεί με απόλυτο τρόπο, διότι ο ποιητικός νοῦς δεν είναι ένα μέσο ανάμεσα στον παθητικό νοῦ και το αντικείμενό του, η γνώση αποτελεί, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, ἀμείωτη και όχι διαμεσολαβημένη σχέση. Ὅπως λοιπὸν το φῶς εἶναι το μεταξὺ ἀνάμεσα στο οπτικό ὄργανο και το αντικείμενο, το οποίο πρέπει να ληφθεῖ υπόψην αν θέλουμε να κατανοήσουμε το ὅτι ἔχουμε ὄραση, ἔτσι και ο ποιητικός νοῦς, μολονότι δεν εἶναι μέσο, εἶναι το μεταξὺ ἀνάμεσα στον παθητικό νοῦ και στο αντικείμενο, που πρέπει να ληφθεῖ υπόψην αν θέλουμε να κατανοήσουμε το ὅτι ἔχουμε γνώση.

Το φῶς εἶναι ἡ προϋπόθεση ενός μέσου που ἔχει γίνει ενεργεῖα διαφανές ἀπὸ τὴν παρουσία ενός φωτεινοῦ αντικειμένου, ακριβῶς ἡ εντελέχειά του επιτρέπει στο οπτικό ὄργανο, που μπορεί να δει, να δει πραγματικά, και στο ορατό αντικείμενο να γίνει πραγματικά ορατό. Ὁμοίως, το γεγονός ὅτι ο ποιητικός νοῦς γνωρίζει ἤδη ὅλα τα νοητά αντικείμενα, επιτρέπει στον παθητικό νοῦ, που εἶναι καθ'αυτὸς μία δυνατότητα, να γνωρίσει πραγματικά, και στο δυνάμει γνωστό αντικείμενο να γίνει πραγματικά γνωστό. Με τὴν παραπάνω παραβολή εκφράζεται ἡ οντολογική διαφορά ἀνάμεσα στον ποιητικό αφενός, και στον δυνάμει νοῦ αφετέρου, εφόσον οι δύο αυτές νοητικές δυνάμεις βρίσκονται σε μία αναλγγκική σχέση, ὅπως εκείνη που υφίσταται ἀνάμεσα

⁷⁸ Αφροδιωιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 111, 32-36· πβ. P. M. Schroeder - Robert B. Todd, *Two Greek Aristotelian Commentators on the Intellect*, σσ. 71-72.

στο φως και τα χρώματα. Το φως δεν δημιουργεί τα χρώματα, αλλά απλώς καθιστά δυνατή την όρασή τους.

Επισημάναμε παραπάνω ότι ο ποιητικός νους κατά κάποιον τρόπο, βρίσκεται μέσα στη ψυχή μας, αλλά εμείς τον συνειδητοποιούμε μόνο όταν θέλουμε να μετέχουμε στη διαδικασία της γνώσης· έτσι στο άτομο η δύναμη γνώση, κατά μία έννοια, προηγείται από την ενέργεια γνώση. Ουσιαστικά, όμως, δεν προηγείται, καθώς ο ποιητικός νους γνωρίζει ενέργεια, ενώ ως εκείνη τη στιγμή ο παθητικός νους γνωρίζει μόνο δύναμη. Ο Αριστοτέλης αναφέρει πως η γνώση στην εντελέχειά της ταυτίζεται με το αντικείμενό της: «τὸ δ' αὐτὸ ἐστὶν ἢ κατ' ἐνέργειαν ἐπιστήμη τῷ πράγματι»⁵⁷⁹. Σε αυτή τη συνοχή ο Φιλόπονος παρατηρεί πως «πρᾶγμα λέγει τὸ ἐπιστητόν»⁵⁸⁰, επομένως «ἢ ἐνέργεια ἐπιστήμη ἢ αὐτὴ ἐστὶ τῷ ἐπιστητῷ. οὐ γινώσκει γὰρ ἢ ἐπιστήμη τὸ ἐπιστητόν, εἰ μὴ ἔξομοιωθῆ αὐτῷ καὶ γένοιτο οἶον αὐτό»⁵⁸¹. Και σημειώνει πως η αναφορά στην επιστήμη από μέρους του Αριστοτέλη δεν γίνεται άσκοπα «ἀλλ' ἐπειδὴ περὶ νοητῶν ἐστὶν ὁ λόγος, τὰ δὲ νοητὰ διὰ μέσης ἐπιστήμης ἐνέργεια νοητὰ γίνεται καὶ γινώσκεται τῷ νῷ»⁵⁸². Η γνώση, τώρα, ενώ ως δυνατότητα προηγείται στον χρόνο μέσα στο άτομο, απόλυτα, όμως, δεν προηγείται ούτε στον χρόνο· «ἔστι γὰρ ἐξ ἐντελεχείας ὄντος πάντα τὰ γιγνόμενα»⁵⁸³. Δηλαδή, όλα όσα γίνονται, απορρέουν από το ον που υπάρχει σε εντελέχεια. Η παρατήρηση του Φιλοπόνου σε αυτό το σημείο έχει ως εξής: «ἐν ὄλῳ τῷ κόσμῳ οὐκ ἔστι πρότερον τὸ δυνάμει τοῦ ἐνέργεια, διότι πάντα ἐξ ἐντελεχείας τινὸς ὄντος προάγεται εἰς ἐνέργειαν διὰ τοῦ

⁵⁷⁹ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 431a 1-2· πβ. F. M. Schroeder - Robert B. Todd, *Two Greek Aristotelian Commentators on the Intellect*, σ. 62.

⁵⁸⁰ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 557, 18.

⁵⁸¹ Ο.π., σ. 557, 18-20.

⁵⁸² Ο.π., σ. 557, 21-22.

⁵⁸³ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 431a 3-4.

δυναμένου προάγειν»⁵⁸⁴. Υπονοείται εδώ ότι ο ποιητικός νους, μολονότι βρίσκεται μέσα στη ψυχή, υπερβαίνει το άτομο.

Κλείνοντας την αναφορά στη λειτουργία του νου, θα πρέπει να επισημάνουμε, πως ο δυνάμει και ο ποιητικός νους συναπαρτίζουν τη λογική ψυχή, η οποία αποτελεί μία σύνθετη οντότητα συναποτελούμενη από μία δύναμη που λειτουργεί δυνημητικά και μία ενεργητική δύναμη, η οποία ενεργεί συνεχώς και αδιαλείπτως «οὐχ ὅτε μὲν νοεῖ ὅτε δ' οὐ νοεῖ»⁵⁸⁵ σύμφωνα με τον Αριστοτέλη ή «ἀεὶ [...] ἐνεργεῖ»⁵⁸⁶ κατά τον Αφροδισιέα.

Επιπλέον, ο νους, αντιλαμβανόμενος υπό την ευρεία έννοια, όπου περιλαμβάνονται όλες οι ψυχικές λειτουργίες, οι οποίες στηρίζονται στην ύπαρξη του λόγου, συνιστά ένα άλλο επίπεδο λειτουργικού σύνθετου συνόλου της ψυχής, «ἔοικε ψυχῆς γένος ἕτερον εἶναι, καὶ τοῦτο μόνον ἐνδέχεσθαι χωρίζεσθαι, καθάπερ τὸ αἶδιον τοῦ φθαρτοῦ»⁵⁸⁷. Ο Φιλόππος στον σχολιασμό του σημειώνει πως με την αναφορά στο ἕτερον γένος ο Αριστοτέλης «ἔδειξεν ὅτι ὁμώνυμόν ἐστι τὸ τῆς ψυχῆς ὄνομα»⁵⁸⁸ και ύστερα αναφέροντας ότι «ὁ μὲν νοῦς μόνος χωριστὴν ἔχει τὴν οὐσίαν, ἡ δὲ λοιπὴ πᾶσα ψυχὴ ἀχώριστον»⁵⁸⁹ οδηγήθηκε στο συμπέρασμα πως «τὸ καὶ τοῦτο μόνον ἐνδέχεται χωρίζεσθαι»⁵⁹⁰ και επειδή «ὁμώνυμον τὸ χωρίζεσθαι»⁵⁹¹ προκύπτει το εἶδος του χωρισμοῦ: «καθάπερ τὸ αἶδιον τοῦ φθαρτοῦ».

⁵⁸⁴ Φιλόππος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 557, 28-30.

⁵⁸⁵ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 430a 22.

⁵⁸⁶ Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 112, 28.

⁵⁸⁷ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Β' 413b 25-27.

⁵⁸⁸ Φιλόππος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 241, 19-20.

⁵⁸⁹ Ο.π., σ. 241, 20-21.

⁵⁹⁰ Ο.π., σ. 241, 21.

⁵⁹¹ Ο.π., σ. 241, 22.

5. Διερεύνηση της σχέσης του νου με άλλες λειτουργίες.

Η λειτουργία του νου συσχετίζεται άμεσα και με άλλες λειτουργίες όπως διαπιστώνουμε από τις διάσπαρτες αναφορές σε όλο το κείμενο του *Περί Ψυχής*. Φέρεται ο νους άλλοτε να κατευθύνει μία δύναμη, άλλοτε να παρασύρεται από αυτή όταν ο χαρακτήρας του ανθρώπου είναι «άκρατης»⁵⁹² ή να εξαρτάται εξ' ολοκλήρου η νόηση από μία ορισμένη λειτουργία, όπως λόγου χάριν συμβαίνει με τη φαντασία. Όπως έχουμε αναφέρει και στο σχετικό κεφάλαιο⁵⁹³ «τὰ [...] εἶδη τὸ νοητικὸν ἐν τοῖς φαντάσμασι νοεῖ»⁵⁹⁴, δηλαδή ο νους αντιλαμβάνεται τα διάφορα είδη μέσα από τις παραστάσεις της φαντασίας, η οποία ενδέχεται να δημιουργήσει πλάνη, καθώς «ἔστι [...] φαντασία καὶ ψευδής»⁵⁹⁵, αφού «μὴν οὐδὲ τῶν ἀεὶ ἀληθεύοντων οὐδεμία ἔσται, οἷον ἐπιστήμη ἢ νοῦς»⁵⁹⁶.

Ο Αριστοτέλης αναφερόμενος στη λειτουργία της κρίσης τοποθετείται σαφώς πως «τῷ κριτικῷ [...] διανοίας ἔργον ἔστι καὶ αἰσθήσεως»⁵⁹⁷. Συνεπώς, η κρίση είναι ἀποτέλεσμα διεργασίας της διάνοιας και της αίσθησης. Η συμμετοχή της σκέψης διαφαίνεται, εξίσου, και όταν σημειώνει πως «ἐν ἀμφοτέροις γὰρ τούτοις (τὸ νοεῖν καὶ τὸ φρονεῖν) κρίνει τι ἢ ψυχὴ»⁵⁹⁸.

Σχετικά με τις λειτουργίες της βούλησης και της επιθυμίας, η θέση του Αριστοτέλη είναι πως «ἐν τε τῷ λογιστικῷ γὰρ ἢ βούλησις γίνεται, καὶ

⁵⁹² Αριστοτέλης *Περί Ψυχής*, Γ' 433a 3.

⁵⁹³ Για το κεφάλαιο που αφορά τη δύναμη της φαντασίας βλ. παραπάνω σσ. 92-98.

⁵⁹⁴ Αριστοτέλης, *Περί Ψυχής*, Γ' 431b 2.

⁵⁹⁵ Ο.π., Γ' 428a 18.

⁵⁹⁶ Ο.π., Γ' 428a 17-18.

⁵⁹⁷ Ο.π., Γ' 432a 16.

⁵⁹⁸ Ο.π., Γ' 427a 20-21.

ἐν τῷ ἀλόγῳ ἢ ἐπιθυμίᾳ»⁵⁹⁹. Μέσα ἀπὸ τῆς λογικῆς δημιουργεῖται, λοιπόν, ἡ βούλησις, ἐνῶς μέσα ἀπὸ τῆς μη-λογικῆς ἢ ἐπιθυμίας. Επιπλέον, ἀναφέρει πῶς ἡ βούλησις εἶναι "ὄρεξις"⁶⁰⁰, ὅταν ὁμως «κατὰ τὸν λογισμὸν κινῆται, καὶ κατὰ βούλησιν κινεῖται»⁶⁰¹. Ἐνα ἄτομο ὅταν ἐνεργεῖ σύμφωνα μετὰ τὴν λογικὴν, ἐνεργεῖ κατὰ βούλησιν. Ἀντιθέτως, ἡ ἐπιθυμία εἶναι «τοῦ [...] ἡδέος ὄρεξις»⁶⁰² καὶ βρίσκεται ἐν ἀντίθεσιν μετὰ τὴν λογικὴν καθὼς «ὁ λόγος καὶ ἡ ἐπιθυμία ἐναντία ὡσι»⁶⁰³ ἢ ὅπως παρατηρεῖ ὁ Θεμιστιος «ὁ νοῦς διαμάχεται πρὸς τὴν ἐπιθυμίαν, ὁ μὲν διὰ τὸ μέλλον ἀνθέλκει, ἡ δὲ ἐπιθυμία τὸ παρὸν ἡδὺ διώκει»⁶⁰⁴. Γι' αὐτὸ καὶ παρασύρεται ἀπὸ αὐτὴ ὁποῖος εἶναι «ἀκρατής»⁶⁰⁵. Ὁ Θεμιστιος σημειώνει ἀναφορικὰ μετὰ τοὺς ἀκρατεῖς πῶς «τοῦ νοῦ πρὸς τὰ ἀμείνω κινουόντος ὀρέγονται τῶν φαυλοτέρων»⁶⁰⁶. Οἱ ὀρέξεις, πάλι, ἐνεργοῦν καὶ «παρὰ τὸν λογισμὸν»⁶⁰⁷ καὶ ἐνῶς ὁ «νοῦς μὲν οὖν πᾶς ὀρθός· ὄρεξις δὲ [...] καὶ ὀρθὴ καὶ οὐκ ὀρθή»⁶⁰⁸.

⁵⁹⁹ Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 432b 5-6.

⁶⁰⁰ Ο.π., Γ' 433a 26.

⁶⁰¹ Ο.π., Γ' 433a 24-25.

⁶⁰² Ο.π., Β' 414b 5-6.

⁶⁰³ Ο.π., Γ' 433b 6.

⁶⁰⁴ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 120, 21-23.

⁶⁰⁵ Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 433a 3. Για τὴν σημασιολογικὴν φόρτιση τῆς λέξεως ἀκρατής ἐν τῷ Ἀριστοτέλει, βλ. ἐνδεικτ., Θ. Σκαλτσάς, «Ἡ φύσις τοῦ φρόνιμου», ἐν: Δ. Ζ. Ἀνδριόπουλος (Ἐκδ.) - Ν. Μελισσίδης (Ἐπιμ.), *Ἀριστοτέλης. Ὀντολογία - Γνωσιοθεωρία - Ἠθικὴ - Πολιτικὴ Φιλοσοφία*, σσ. 206-212. Ἐπίσης, για ἀναφορὰς ἐπὶ τὴν ἐννοίαν τῆς ἀκρασίας ὅπως ἐκφράζεται ἐν τῷ *Ἠθικῶν Νικομάχεια* ἐν συνάρτησιν καὶ μετὰ τὴν πλατωνικὴν θέσιν βλ. ἐνδεικτ., Τ. Α. Fay, «Κριτικὴ ἐξέτασις τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Ἀριστοτέλους ἐπὶ τῆς ἀκρασίας», *Ἑλληνικὴ Φιλοσοφικὴ Ἐπιθεώρησις*, 9 (1992), σσ. 209-215.

⁶⁰⁶ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 119, 15-16.

⁶⁰⁷ Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 433a 25.

⁶⁰⁸ Ο.π., Γ' 433a 26-27.

Σύμφωνα με τον Θεμίστιο η «ὄρεξις [...] οὐ πᾶσα ὀρθή, ἀλλ' [...] εἰ καὶ τῶ νῶ πολλάκις αὐτὴν συνετάξαμεν»⁶⁰⁹.

Ἡ λειτουργία του νου, ἀκόμη, εἶναι ἀμεσα συνυφασμένη καὶ με τὶς κοινωνικά καὶ γλωσσικά αποκτώμενες ἐξεις, δηλαδή τὶς ψυχικὲς καταστάσεις. Αὐτές εἶναι οἱ δεξιότητες που αποκτώνται μέσω μάθησης, εἶναι οἱ ἀρετές καὶ οἱ ῥόλοι, οἱ ὁποῖοι ἀναπτύσσονται κοινωνικά, μεταδίδονται καὶ οδηγοῦν σε συγκεκριμένες συμπεριφορές⁶¹⁰. «Κάθε ἐξίς ορίζεται βάσει κάποιας ἰδιαίτερης ἠθικῆς, πρακτικῆς ἢ θεωρητικῆς ἀξίας καὶ περικλείει τὸ τέλος που καθορίζει τὴ φύση τῆς καὶ τὴ δυνατότητά τῆς ὡς δυναμικά αυτοδιατηρούμενης υπο-δομῆς, ἐνταγμένης μέσα στο πλαίσιο τῆς συνολικῆς ἐντελέχειας τῆς ψυχῆς»⁶¹¹. Ἔτσι, μπορούμε νὰ κατανοήσουμε τὸ νου ὡς τὸ στοιχείο, που ὀργανώνει τὶς αἰσθητηριακὲς καὶ κινητικὲς λειτουργίες στὴ μορφή ἐξεων. Ἐπομένως, ὁ νους ἐξαρτάται τόσο ἀπὸ τὴν αἴσθηση ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ φαντασία, ἀπὸ ὅπου ἀντλεῖ τὸ λειτουργικό υλικό ἀπὸ τὸ ὁποῖο κατασκευάζονται οἱ σημαντικότεροι συμπεριφοροκρατικοὶ σχεδιασμοὶ σκοπιμότητας (ἐξεις)⁶¹². Καθ'αὐτὸν τὸν τρόπο, ρυθμίζει τὴ συμπεριφορὰ με βάση τὸν σκοπό, ὁ ὁποῖος κατευθύνει τὶς λειτουργίες τῆς ψυχῆς.

⁶⁰⁹ Θεμίστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 119, 17-18.

⁶¹⁰ Πβ. Ἀριστοτέλης, *Ἠθικῶν Νικομαχείων*, Β (1103a 14-1109b 26), Ζ (1138b 18-1145a 11), Κ (1172a 19-1181b 23).

⁶¹¹ Alfred E. Miller – Maria G. Miller, «Ἡ ἀριστοτελικὴ ἐντελέχεια ὡς παράδειγμα γιὰ τὰ σύγχρονα προβλήματα υγείας: Ἡ ὄντολογικὴ ἐξήγηση τῆς ψυχῆς», στο: Κ. Βουδούρης (Ἐπιμ.), *Πρακτικά Θ' Διεθνούς Συνεδρίου Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας. Φιλοσοφία καὶ Ἰατρική: Ἐνας διάλογος*, σ. 158.

⁶¹² Πβ. Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 431a 12-25, Γ' 431b 2-5, Γ' 432a 3-10.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΑΙΣΘΑΝΕΣΘΑΙ ΚΑΙ ΝΟΕΙΝ: ΣΗΜΕΙΑ ΣΥΓΚΛΙΣΗΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΙΣΗΣ

1. Η επενέργεια του βιολογικού παράγοντα.

Υστερα από την επιμέρους εξέταση των εννοιών της αίσθησης και της νόησης, είναι εμφανή τα σημεία στα οποία συγκλίνουν οι δύο έννοιες. Και οι δύο λειτουργίες της ψυχής απαντούν μόνο στα έμβια όντα, χαρακτηρίζονται από παράλληλες δυνατότητες αντίληψης, αναγνώρισης όπως και διάκρισης των αντικειμένων τους. Επιπλέον, συνίστανται κατ' αρχήν σε διακεκριμένες αισθητικές ή νοητικές πράξεις, ενώ ταυτόχρονα, συστηματοποιούν τα δεδομένα τους και παρουσιάζουν ενιαίο χαρακτήρα.

Ωστόσο, ο Αριστοτέλης σπεύδει να διαπιστώσει στο τρίτο κεφάλαιο του *Περί Ψυχής* ότι οι δύο έννοιες δεν είναι ταυτόσημες «ὅτι [...] οὐ ταυτόν ἐστι τὸ αἰσθάνεσθαι καὶ τὸ φρονεῖν, φανερόν»⁶¹³. Ο Θεμιστιος χαρακτηρίζει ως «προχειρότατον εἰπεῖν»⁶¹⁴ ότι «δὲ ἡ αἴσθησις οὐ ταυτόν τῇ λογικῇ δυνάμει τῆς ψυχῆς»⁶¹⁵, ενώ ο Φιλόππος σημειώνει «ἐπεὶ δὲ δύο διαφοραῖς ὀρίζεται ἡ ψυχὴ, κινήσει τε καὶ τῷ νοεῖν, ὅτι μὲν οὐ ταυτόν ἐστι γνῶσις ψυχῆς καὶ αἴσθησις, ἐντεῦθεν δῆλον»⁶¹⁶. Στη συνέχεια παρέχονται τα κριτήρια αυτής της διαφοράς. «Πᾶσι μέτεστι»⁶¹⁷ της ικανότητας της

⁶¹³ Αριστοτέλης, *Περί Ψυχής*, Γ' 427b 6-7.

⁶¹⁴ Θεμιστιος, *Περί Ψυχής*, σ. 88, 10.

⁶¹⁵ Ο.π., σ. 88, 9-10.

⁶¹⁶ Φιλόππος, *Περί Ψυχής*, σ. 490, 13-15.

⁶¹⁷ Αριστοτέλης, *Περί Ψυχής*, Γ' 427b 8.

αίσθησης, ενώ «ὀλίγοις τῶν ζῶων»⁶¹⁸ διαθέτουν αυτή της νόησης, ὅπως μνημονεύει ο Αριστοτέλης. Ο Θεμιστίος θεωρεί τον νου χαρακτηριστικό αποκλειστικά και μόνον του ανθρώπου, και όχι λίγων ζώων σημειώνοντας «ὅτι τῆς μὲν μετέχει πάντα τὰ ζῶα, τῆς δὲ ἄνθρωπος μόνος»⁶¹⁹ και συνεχίζοντας παραθέτει πως «καὶ τῆς μὲν λογικῆς δυνάμεως ἄλλαι διαφοραὶ, τῆς αἰσθήσεως δὲ αἱ πέντε, καὶ τὰ κατορθώματα ἕτερα μὲν τῆς αἰσθήσεως, ἕτερα δὲ τοῦ νοῦ»⁶²⁰. Ακόμη, απαριθμεί τις διαφορετικές ονομασίες με τις οποίες αναφέρεται στην έννοια του νου ως ακολούθως: «ταράττεσθαι δὲ οὐ χρή, εἰ ποτὲ μὲν νοῦν, ποτὲ δὲ δύναμιν λογικὴν, ποτὲ δὲ νόησιν, ποτὲ δὲ διάνοιαν τὸ αὐτὸ πράγμα τοῦτο καλοῦμεν»⁶²¹. Ο Φιλόππος, πάλι, με έναν πιο βαθυστόχαστο συλλογισμό αποδίδει καλύτερα τη θέση του Αριστοτέλη σημειώνοντας «ὅτι ἢ μὲν αἰσθησις παντὶ ζῶῳ ὑπάρχει (οὐσία γὰρ ἔμψυχος αἰσθητικὴ πᾶν ζῶον), ὁ μέντοι νοῦς οὐ παντὶ ζῶῳ ὑπάρχει, ἀλλὰ καὶ οἷς ὑπάρχει, οὐκ ἀεὶ κατ' ἐνέργειαν ὑπάρχει, εἰ καὶ καθ' ἕξιν»⁶²² και συμπεραίνοντας αναφέρει ὅτι «ἀγαπητὸν [...] ὅτῳ κἂν ἐν γήρᾳ σοφία προσέλθῃ»⁶²³.

Επιπλέον, σύμφωνα με τον Σταγειριώτη «ὑπάρχει [...] τοῖς μὲν φυτοῖς τὸ θρεπτικὸν μόνον, ἑτέροις δὲ τοῦτό τε καὶ τὸ αἰσθητικόν»⁶²⁴. Ο Θεμιστίος προχωρεῖ σε μία εμβάθυνση της ανωτέρω σκέψης σημειώνοντας ὅτι «ὑπάρχει δὲ τοῖς μὲν φυτοῖς ἢ θρεπτικὴ, τοῖς δὲ ζῴοις καὶ ἢ αἰσθητικὴ, ἢ

⁶¹⁸ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 427b 8.

⁶¹⁹ Θεμιστίος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 88, 10-11.

⁶²⁰ Ο.π., σ. 88, 11-13.

⁶²¹ Ο.π., σ. 88, 14-15.

⁶²² Φιλόππος, *Περὶ Ψυχῆς*, 491, 1-3.

⁶²³ Ο.π., 491, 3-4.

⁶²⁴ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Β' 414a 32-b 1· πβ. Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 105, 14-15: «τὰ μέντοι φυτὰ τὴν θρεπτικὴν ψυχὴν ἔχοντα τὴν αἰσθητικὴν οὐκ ἔχειν».

ἀκολουθεῖν ἀναγκαῖον τὴν ὀρεκτικὴν»⁶²⁵. «Τοῖς δὲ τελειότεροις τῶν ζώων»⁶²⁶, ὅπως παρατηρεῖ ὁ ἴδιος Ὑπομνηματιστής, ὑπάρχει «ἢ κατὰ τόπον κινητικὴ, ἑτέροις δὲ καὶ ἡ διανοητικὴ τε καὶ ὁ νοῦς»⁶²⁷, «οἷον ἀνθρώποις καὶ εἴ τι τοιοῦτον ἕτερόν ἐστιν ἢ τιμιώτερον»⁶²⁸ σύμφωνα με τὸν Ἀριστοτέλη.

Ἡ ικανότητα τῆς αἰσθήσεως εἶναι ἀναπόσπαστα συνδεδεμένη με τὴν ὑπαρξὴ κάποιου σώματος, σε ἀντίθεση με τὴ νόηση, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀπόφραση ὅτι «τὸ μὲν γὰρ αἰσθητικὸν οὐκ ἄνευ σώματος, ὁ δὲ (νοῦς) χωριστός»⁶²⁹. ἐκδήλωση αὐτῆς τῆς διαφορᾶς ἀποτελεῖ κατὰ τὸν Θεμιστίο ἀπὸ τῆς μίας μεριᾶς ἡ ὑπαρξὴ αἰσθητηρίων ὀργάνων, ἐνῶ ἀπὸ τῆς ἄλλης ἡ ἀπουσία νοητικοῦ ὀργάνου: «διὸ οὐδὲ μεμίχθαι εὐλογον αὐτὸν τῷ σώματι, οὐδὲ ὄργανόν τι αὐτῷ εἶναι, ὥσπερ τῷ αἰσθητικῷ [...] ὥστε τὴν μὲν αἰσθησιν δῆλός ἐστι δυσπαθεστέραν μὲν τῶν ὀργάνων τουτέστι τῶν αἰσθητηρίων νενομικῶς, οὐ παντάπασι δὲ ἀπαθῆ οὐδὲ χωριστήν, τὸν νοῦν δὲ ἄτε μὴ χρώμενον ὀργάνῳ σωματικῷ πρὸς τὴν ἐνέργειαν καὶ ἄμικτον τῷ σώματι παντάπασι καὶ ἀπαθῆ καὶ χωριστόν»⁶³⁰.

Ἡ νοητικὴ λειτουργία, κατὰ συνέπεια, εἶναι ἐκούσια καὶ ἀπευθύνεται σε κάθε εἶδους ἀντικείμενο, ἀντίθετα, ἡ αἰσθητικὴ εἶναι ἀκούσια καὶ τὰ ἀντικείμενά της περιορίζονται σε αὐτὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Γι' αὐτὸ ἐξαρτάται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ υποκείμενο νὰ σκεφτεῖ, «ὅποταν βούληται»⁶³¹, ὅπως παραθέτει ὁ Ἀριστοτέλης, ἀφοῦ «ἐφ' ἡμῖν νοεῖν ὅταν βουλόμεθα»⁶³², σύμφωνα με τὸν σχολιασμό τοῦ Θεμιστίου, ἐνῶ δὲν

⁶²⁵ Θεμιστίος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 47, 11-12.

⁶²⁶ Ο.π., σ. 48, 2.

⁶²⁷ Ο.π., σ. 48, 3.

⁶²⁸ Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Β' 414b 18-19.

⁶²⁹ Ο.π., Γ' 429b 4-5.

⁶³⁰ Θεμιστίος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 105, 5-12.

⁶³¹ Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Β' 417b 24.

⁶³² Θεμιστίος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 99, 13.

εξαρτάται από το ίδιο να αισθάνεται, καθώς ο Σταγειρίτης σημειώνει ότι «ἀναγκαῖον [...] ὑπάρχειν τὸ αἰσθητόν»⁶³³.

Επιπλέον, όσον αφορά το χαρακτηριστικό της απάθειας που διακρίνει τόσο την αίσθηση όσο και τη νόηση, αυτή δεν είναι όμοια, όπως παρατηρεί και ο Θεμίστιος αναφέροντας «ὅτι δὲ οὐχ ὁμοία, φησίν, ἡ ἀπάθεια τοῦ αἰσθητικοῦ καὶ νοητικοῦ, φανερόν ἐπὶ τῶν αἰσθητηρίων καὶ τῆς αἰσθήσεως»⁶³⁴ και αποδεικνύεται, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, από το γεγονός, πως «ἡ [...] αἴσθησις οὐ δύναται αἰσθάνεσθαι ἐκ τοῦ σφόδρα αἰσθητοῦ»⁶³⁵, καθώς «αἰ [...] τῶν αἰσθητῶν ὑπερβολαὶ φθείρουσι τὰς αἰσθήσεις»⁶³⁶ κατά τον Αφροδισιέα. Ο Θεμίστιος δικαιολογώντας αυτή την κατάσταση σημειώνει πως η αίσθηση «σῶμα μὲν οὐκ ἔστιν, ἀλλ' ἐπειδὴ χρῆται ὅλως ὀργάνοις σωματικοῖς, συναπολαύει τούτοις τοῦ πάθους. καὶ τοῦτο φανερόν ἐπὶ τῶν αἰσθητηρίων»⁶³⁷. Συνεπώς, «ἂν ὑπὸ τῶν σφόδρα αἰσθητῶν σφοδρότερον κινηθῆ τὰ αἰσθητήρια, οἷον ὑπὸ ψόφου μεγάλου ἢ ἀκοῆ, καὶ λαμπροῦ χρώματος ἢ ὄψις, ἢ βαρείας ὀσμῆς ἢ ὄσφρησις, οὐ δύναται ἔτι τῶν ἐκλελυμένων αἰσθητῶν καὶ ἀμυδροτέρων ἀντιλαμβάνεσθαι ῥαδίως, ἀλλ' ἐμμένει τὸ ἶχνος τῆς βιαιότερας πληγῆς ἐκκροῦον τὴν ἀμυδροτέραν καὶ ἰ ἀσθενεστέραν»⁶³⁸. Ο νους, όμως, «ὅταν τι νόηση σφόδρα νοητόν»⁶³⁹, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Αριστοτέλη, δεν γίνεται λιγότερο

⁶³³ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Β' 417b 25-26· πβ. Θεμίστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 56, 24-25: «νοῆσαι μὲν ἐφ' ἡμῖν, ὅταν βουλῶμεθα, αἰσθέσθαι δὲ οὐκ ἐφ' ἡμῖν, ἀλλ' ἀνάγκη ἐξωθεν ὑπάρχειν τὸ αἰσθητόν».

⁶³⁴ Θεμίστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 104, 31-33.

⁶³⁵ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 429a 31-b 1.

⁶³⁶ Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 60, 9-10.

⁶³⁷ Θεμίστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 94, 35-37.

⁶³⁸ Ο.π., σ. 94, 37-95, 3.

⁶³⁹ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 429b 3-4.

ικανός να σκεφτεί τα υποδεέστερα, «ἀλλὰ καὶ μᾶλλον»⁶⁴⁰ εἶναι, δηλαδή, περισσότερο ικανός.

Ο Αφροδισιεύς απαριθμώντας τις διαφορές των δύο λειτουργιών συγκαταλέγει, ἀκόμη, ἀνάμεσά τους τὴν ἐνταξὴ τῆς αἰσθητικῆς σὴν κατηγορία τῶν ὑπηρετικῶν κριτικῶν δυνάμεων, παραθέτοντας πῶς «ἢ μὲν γὰρ τίς ἐστὶ δύναμις ὑπηρετικὴ κριτικὴ (τοιαύτη γὰρ ἢ τε αἰσθησις καὶ φαντασία)»⁶⁴¹, ἐνῶ αὐτὴ τῆς νόησης σὴν ἡγεμονικὸ μέρος τῆς ψυχῆς «τὸ δε τι τῆς ψυχῆς ἡγεμονικόν ἐστὶ κριτικόν (τοιοῦτον γὰρ τὸ λογιστικόν), ὁ διανοητικόν τέ ἐστὶ καὶ νοητικόν»⁶⁴². Σὲ ἕνα ἄλλο σημεῖο ἀναφέρει, ἐπίσης, πῶς «ἢ [...] αἰσθησις τοῦ συναμφοτέρου ἐστὶ κριτικὴ»⁶⁴³ καὶ αἰτιολογεῖ τὴ θέση τοῦ παρενθετικὰ σημειώνοντας ὅτι «τοῦ γὰρ εἶδους ὡς ἐν ὕλῃ ὄντος τὴν ἀντίληψην ποιεῖται· διὸ καὶ πᾶν τὸ αἰσθητὸν τότε τί ἐστὶ καὶ καθ' ἕκαστον, τὸ γὰρ συναμφοτέρων τοιοῦτον»⁶⁴⁴. Ἀντιθέτως, «ὁ [...] νοῦς τοῦ εἶδους καὶ τοῦ λόγου καθ' ὃν ἐστὶ τότε τι θεωρητικὸς ἐστὶ»⁶⁴⁵ καὶ γι' αὐτὸ «οὐ τοῦδε, ἀλλὰ τοιοῦδε, καὶ οὐ τοῦ καθέκαστα, ἀλλὰ τοῦ καθόλου»⁶⁴⁶.

2. Ἡ ἐπήρεια τῆς θεωρίας τῆς γνώσης.

Εἶναι φανερό πῶς ἡ ἀναλογία, πῶς ἀναπτύχθηκε παραπάνω, στηρίζεται ἐξ' ολοκλήρου σὴν φυσιολογία, καὶ κατ' ἐπέκτασιν σὴν

⁶⁴⁰ Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 429b 4.

⁶⁴¹ Αφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 76, 9-10.

⁶⁴² Ο.π., σ. 76, 10-12.

⁶⁴³ Ο.π., σ. 87, 12.

⁶⁴⁴ Ο.π., σ. 87, 12-14.

⁶⁴⁵ Ο.π., σ. 87, 14-15.

⁶⁴⁶ Ο.π., σ. 87, 15-16.

“ψυχολογία” του Αριστοτέλη. Ωστόσο, προχωρώντας ο Αριστοτέλης στη φιλοσοφική νομιμοποίηση του παραλληλισμού σημειώνει πως «δοκεῖ δὲ καὶ τὸ νοεῖν καὶ τὸ φρονεῖν ὡσπερ αἰσθάνεσθαι τι εἶναι (ἐν ἀμφοτέροις γὰρ τούτοις κρίνει τι ἢ ψυχὴ καὶ γνωρίζει τῶν ὄντων)»⁶⁴⁷. Θεωρεῖται, επομένως, ἓνα σημεῖο συνάντησης του νοεῖν και του αἰσθάνεσθαι και η γνωσιοθεωρία και εὐλόγα μπορούμε να παραλληλίσουμε τις δύο λειτουργίες, εφόσον και η νόηση και η αἴσθηση εἶναι πηγές γνώσεις.

Τα ἐχέγγυα ἀληθείας που παρουσιάζει αὐτή η γνώση δίδονται στο ἴδιο το κείμενο. Οι προτάσεις που αναφέρονται στην αντίληψη των εἰδικῶν αντικειμένων των αἰσθήσεων εἶναι πάντοτε ἀληθεῖς, ὡπως παρατηρεῖ ο Αριστοτέλης παραθέτοντας πως «ἴδιον μὲν ὁ μὴ ἐνδέχεται ἑτέρα αἰσθήσει αἰσθάνεσθαι, καὶ περὶ ὁ μὴ ἐνδέχεται ἀπατηθῆναι, οἷον ὄψις χρώματος καὶ ἀκοὴ ψόφου καὶ γεῦσις χυμοῦ»⁶⁴⁸. Στην παραπάνω συνάφεια ο Θεμιστίος υπογραμμίζει την ἀλήθεια που διακρίνει τα ἰδιαίτερα αἰσθητά με το πολύ χαρακτηριστικό ἐπίθετο ἀνεξαπάτητος. Σχολιάζει, λοιπόν, πως «ἀνεξαπάτητος [...] περὶ τὰ χρώματα ἢ ὄψις, ὅταν αὐτὴ τε ἔχη εἰλικρινῶς καὶ διὰ καθαροῦ τοῦ ἀέρος τὰς ἐνεργείας ποιῆται καὶ ἀπὸ συμμετρου διαστήματος καὶ τῶν χρωμάτων οὕτως κειμένων. οὕτως δὲ ἔχει καὶ ἡ ἀκοὴ περὶ τοὺς ψόφους· δεῖ γὰρ αὐτὴν τε ὑγιαίνειν καὶ τὸ μεταξὺ ἡρεμοῦν εἶναι καὶ τὸ διάστημα σύμμετρον. οὕτως καὶ περὶ χυμοῦς ἢ γεῦσις»⁶⁴⁹. Ἐνα ἀκόμη χωρίο του Αριστοτέλη που ἐνισχύει τον βαθμὸ ἀλήθειας των ἰδίων εἶναι αὐτό που ἀναφέρει πως «ἢ [...] αἰσθησις τῶν ἰδίων ἀεὶ ἀληθής»⁶⁵⁰. Σε αὐτὸ το σημεῖο η διαφοροποίηση του Θεμιστίου ἐγκείται

⁶⁴⁷ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 427a 19-21.

⁶⁴⁸ Ο.π., Β' 418a 11-13.

⁶⁴⁹ Θεμιστίος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 57, 20-24.

⁶⁵⁰ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 427b 11-12.

στο ότι θεωρεί την αίσθηση ιδίων όχι *ἀεί ἀληθῆ*, αλλά «πολλά [...] ἀληθῆ»⁶⁵¹.

Το αντίστοιχο φαίνεται να ισχύει και για τη νόηση καθώς ο Αριστοτέλης αποφαινεται πως «ἢ [...] τῶν ἀδιαιρέτων νόησις ἐν τούτοις περι ἅ οὐκ ἔστι τὸ ψεῦδος»⁶⁵². Ο Φιλόπωνος αναζητώντας τις αιτίες δημιουργίας του ψεύδους σημειώνει ότι «ἐπὶ [...] τῶν γενητῶν διχοθεν γίνεται τὸ ψεῦδος ἐν τῇ διανοίᾳ, ἢ παρὰ τὸν κατηγορούμενον ἢ παρὰ τὸν χρόνον, ἐπὶ δὲ τῶν αἰδίων παρὰ μόνον τὸν κατηγορούμενον»⁶⁵³. Ωστόσο, «ὁ [...] νοῦς οὐδὲν τούτων ἔχει· ἀεὶ γὰρ νοεῖ πάντα καὶ οὐκ ἔχει ψεῦδος οὔτε παρὰ τὸν κατηγορούμενον οὔτε παρὰ τὸν χρόνον»⁶⁵⁴. Ὅσον αφορά τώρα τα αδιαίρετα που αναφέρει ο Αριστοτέλης, πρόκειται για τα ἔσχατα συστατικά στα οποία μπορεί να αναλυθεῖ ἡ σκέψη, τα οποία δεν μετέχουν σε κανενός εἶδους συνθέσεις, καθώς «τὸ [...] ψεῦδος ἐν συνθέσει ἀεί»⁶⁵⁵ ἢ ὅπως διαφορετικὰ διατυπώνεται «ἐν οἷς [...] καὶ τὸ ψεῦδος καὶ τὸ ἀληθές, σύνθεσις τις ἤδη νοημάτων ὡς περ ἐν οἷσιν»⁶⁵⁶. Ο Φιλόπωνος καταθέτοντας τὴν ἀποψὴ του υποστηρίζει ὅτι ο νοῦς γνωρίζει μόνο τὴν ἀλήθεια καὶ «ἐν οἷς [...] ἔστι ψεῦδος καὶ ἀλήθεια, διανοίας τούτο· καὶ ἐν οἷς ἔστι σύνθεσις, πάλιν διανοίας ἔστι τούτο»⁶⁵⁷ καὶ «ταύτην δέ, [...] τὴν σύνθεσιν ὡς περ ἐν διανοεῖται ἢ διάνοια»⁶⁵⁸. Ὁ ἴδιος σημειώνει πως ο Αριστοτέλης εὐλόγα προσέθεσε τὸν σύνδεσμο ὡς περ στον συλλογισμό του «οὐδὲ γὰρ ὡς

⁶⁵¹ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 88, 22.

⁶⁵² Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 430a 26-27.

⁶⁵³ Φιλόπωνος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 545, 34-36.

⁶⁵⁴ Ο.π., σ. 545, 36-38.

⁶⁵⁵ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 430b 1-2.

⁶⁵⁶ Ο.π., Γ' 430a 27-28· πβ. Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 109, 14-16: «οὕτως οὐδ' ἐνταῦθα πάσα σύνθεσις τὸ ἀληθές, ἀλλὰ ὅτις μὲν τὸ ἀληθές ποιεῖ σύνθεσις, τὶς δὲ τὸ ψεῦδος, οἷον τὸ ἀσυμμετρον μὲν συντεθέν τῇ διαμετρῶ τὸ ἀληθές, τὸ συμμετρον δὲ τὸ ψεῦδος.

⁶⁵⁷ Φιλόπωνος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 547, 25-27.

⁶⁵⁸ Ο.π., σ. 547, 27-28.

κυρίως ἐν οἶδεν αὐτήν (τὸ γὰρ ὡς κυρίως ἐν εἰδέναι τοῦ νοῦ ἐστίν), ἀλλ' ὡς ἐν παραθέσει ἐν οἶδεν αὐτήν ἢ διάνοια»⁶⁵⁹. Ολοκληρώνοντας, ο Αριστοτέλης επισημαίνει πως η νόηση των αδιαιρέτων ταυτίζεται με τη νόηση των ουσιών, αφού ο νους αληθεύει, όταν το αντικείμενό του είναι η ουσία στα ουσιώδη της χαρακτηριστικά: «ὁ δὲ νοῦς οὐ πᾶς, ἀλλ' ὁ τοῦ τί ἐστὶ κατὰ τὸ τί ἦν εἶναι ἀληθής»⁶⁶⁰. Ὅπως διευκρινίζει ο Φιλόπονος «τὸ μὲν οὖν τί ἐστὶ τὴν οὐσίαν δηλοῖ, τὸ δὲ τί ἦν εἶναι τὸ εἶδος»⁶⁶¹. Επομένως, θεωρεῖ ὅτι το προαναφερθέν αριστοτελικό χωρίο αποδεικνύει «ὅτι ἐκεῖνος ἀληθεύει ὁ νοῦς ὁ τῆς οὐσίας τῆς κατὰ τὸ εἶδος ἀντιλαμβανόμενος, τουτέστιν ὁ τοῦ εἶδους καθ' αὐτὸ ἀντιλαμβανόμενος»⁶⁶². Κάνει λόγο για τον θεωρητικό νου ο οποίος «καὶ ἀεὶ ἀληθεύει καὶ οὐκ ἔστι τι κατὰ τινος, τουτέστιν οὐ περὶ σύνθετα καταγίνεται»⁶⁶³. Οι παρατηρήσεις αυτές ώθησαν προφανώς τον Φιλόπονο να επεκτείνει το συμπέρασμά του στο ὅτι η ενασχόληση με τις συνθέσεις δεν ανήκει στην αρμοδιότητα του κυρίως νου, ἀλλὰ της διανοίας καθὼς «μὴ νόμιζε [...] ὅτι ὁ νοῦς τῇ διανοίᾳ τῷ μὲν ὑποκειμένῳ ὁ αὐτός ἐστι, τῷ δὲ λόγῳ διάφορος, ὡς εἴρηται ἐν τῇ θεωρίᾳ· καὶ τῷ ὑποκειμένῳ γὰρ διάφορος ὁ νοῦς τῆς διανοίας»⁶⁶⁴. Το συμπέρασμα το οποίο προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀνωτέρω διερεύνηση εἶναι ὅτι νόηση καὶ αἴσθησις συναντῶνται σε γνωσιοθεωρητικό ἐπίπεδο⁶⁶⁵ ὅπως διαφαίνεται καὶ ἀπὸ

⁶⁵⁹ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 547, 29-30.

⁶⁶⁰ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 430b 27-28.

⁶⁶¹ Φιλόπονος *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 556, 26-27.

⁶⁶² Ο.π., σ. 556, 27-29.

⁶⁶³ Ο.π., σ. 556, 30-31.

⁶⁶⁴ Ο.π., σ. 556, 32-34.

⁶⁶⁵ Αξίζει σε αυτό το σημείο, να αναφερθεί μίας εξαιρετικής σημασίας παρατήρηση, που αφορά τις τιμές αληθείας που εμφανίζονται «ἐν συνθέσει». Συγκρίνοντας που και πως υπεισέρχεται η πιθανότητα σφάλματος και επομένως ψεύδους, η Βούλα Τσούνα, «Νοεῖν καὶ αισθάνεσθαι στον Αριστοτέλη καὶ στον Επίκουρο», στο: *Πρακτικά Β' Πανελληνίου Συμποσίου: Η Αριστοτελική σκέψη* (Κασσάνδρα Χαλκιδικής, 1987), Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις

την καταληκτική θέση του Αριστοτέλη: «ὥστε ὡς λέγει (τὸ κρίνον), οὕτω καὶ νοεῖ καὶ αἰσθάνεται»⁶⁶⁶.

Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας, 1989, σσ. 121-123, επισημαίνει, πως εξετάζοντας αποσπάσματα που ανήκουν σε διαφορετικά συγγράμματα του Ὀργάνου (*Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 430a 27-28, Γ' 430b 1-2· *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* 1012a 4-5, 1027b 18-28· *Περὶ ἑρμηνείας* 16a 9-16), μόνο στο *Περὶ Ψυχῆς* ο φιλόσοφος αναφέρει κατηγορηματικά πως η νόηση των αδιαιρέτων είναι πάντοτε αληθής. Στα υπόλοιπα κείμενα δηλώνει πως η νόηση των αδιαιρέτων δεν σχετίζεται με τιμές αληθείας. Υπεύθυνη για τη θέση του φιλοσόφου στο *Περὶ Ψυχῆς* φέρεται ἀπὸ τὴ συγγραφέα ἡ ἀναλογία αἰσθησῆς καὶ νόησης. Στὸ τέλος τοῦ ἑκτοῦ κεφαλαίου τοῦ τρίτου βιβλίου ἀναφέρεται «ἀλλ' ὡσπερ τὸ ὄραν' τοῦ ἰδίου ἀληθές, εἰ δ' ἄνθρωπος τὸ λευκὸν ἢ μὴ, οὐκ ἀληθές ἀεὶ, οὕτως ἔχει ὅσα ἄνευ ὕλης» (*Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 430b 29-31· πβ. F. M. Schroeder - Robert B. Todd, *Two Greek Aristotelian Commentators on the Intellect*, σ. 124). «Ἡ κατακλείδα λοιπὸν τῆς συζήτησης γιὰ τὴ νόηση εἶναι ὅτι ἡ σχέση τῶν ἀδιαιρέτων πρὸς τὸ νοεῖν εἶναι ἀντίστοιχη τῆς σχέσης τῶν ἰδίων πρὸς τὸ αἰσθάνεσθαι. Με δεδομένη τὴν προκείμενη αὐτῆς τῆς ἀναλογίας, ἐξηγείται ἡ θέση τοῦ *Περὶ Ψυχῆς* IIIε: Ἀν ἡ αἰσθησις τῶν ἰδίων εἶναι πάντα ἀληθής (καὶ, ὅπως εἶδαμε, γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι), τότε καὶ ἡ νόηση τῶν οὐσιῶν θὰ εἶναι ἐπίσης ἀληθής. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν φαίνεται νὰ συνειδητοποιεῖ ὅτι, κάνοντας αὐτὴ τὴ λογικὰ ἀμεμπτὴ συναγωγὴ, περιπίπτει σ' ἕνα σημασιολογικὸ παράπτωμα: ἀποδίδει τιμὲς ἀληθείας σὲ μὴ προτασιακὲς μορφές λόγου. Ἡ, παραπλανητικὴ ἐδῶ, χρῆσις τῆς ἀναλογίας τὸν βοηθᾷ νὰ μὴ ἀντιληφθῆ τὴν ἀσυνέπεια ἐκ τῶν υστέρων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ *Περὶ Ψυχῆς* IIIε δὲν ἀπαντᾷ πούθενά ἀλλοῦ σὲ ὅλο τὸ Ὀργανον δὲν μᾶς ἀφήνει καμιά ἀμφιβολία γιὰ τὸ ποία εἶναι ἡ θέση τοῦ Ἀριστοτέλη πάνω στὸ θέμα τῶν τιμῶν ἀληθείας: Ἡ ἀλήθεια καὶ τὸ ψεῦδος ἀποδίδονται σὲ ἀποφάνσεις καὶ μόνο ἀποφάνσεις».

⁶⁶⁶ Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 426b 22.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ολοκληρώνοντας την εξέταση των επιμέρους ζητημάτων που θεωρούνται επαρκή να αποδώσουν μία περιληπτική και περισσότερο ειδική, όπου κρίνεται απαραίτητο, εικόνα για την ανάπτυξη των εννοιών του νοείν και αισθάνεσθαι στην *Περί ψυχής* πραγματεία του Αριστοτέλη, είμαστε σε θέση να συμπεράνουμε, με μία σχετική πάντοτε βεβαιότητα, ότι ο φιλόσοφος αφορμώμενος από την ενιαία θεώρηση της ψυχής, η οποία είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με τις λειτουργίες της, εξηγεί την αμοιβαία εξάρτηση αίσθησης και νόησης και φθάνει στην αντίληψη της ενότητας του υποκειμένου και της αυτοσυνειδησίας. Όπως προεβέβη ο Αριστοτέλης, «ἢ [...] αἰσθητὰ τὰ ὄντα ἢ νοητὰ»⁶⁶⁷ και η επιστήμη κατά κάποιον τρόπο, συσχετίζεται με τὰ ἐπιστητὰ, όπως η αίσθηση με τὰ αἰσθητὰ. Η γνώση και η αίσθηση δεν είναι έννοιες ταυτόσημες, αλλά ούτε εντελώς εντελώς κεχωρισμένες. «Τέμνεται οὖν ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ αἴσθησις εἰς τὰ πράγματα, ἡ μὲν δυνάμει εἰς τὰ δυνάμει, ἡ δ' ἐντελεχείᾳ εἰς τὰ ἐντελεχείᾳ»⁶⁶⁸. η δύναμει γνώση και η αίσθηση αντιστοιχεί στα πράγματα που βρίσκονται σε κατάσταση δυνατότητας, και η αίσθηση και η γνώση σε εντελέχεια στα πράγματα σε εντελέχεια. Η παρατήρηση του Αφροδισιέα

⁶⁶⁷ Αριστοτέλης, *Περί Ψυχής*, Γ' 431b 22- πβ. F. M. Schoedter - Robert B. Todd, *Two Greek Aristotelian Commentators on the Intellect*, σ. 130. Ο Κορνήλιος Καστοριάδης, «Ουδέποτε νοεῖ άνευ φαντάσματος η ψυχή. Αποσπάσματα», σ. 6, ονομάζει τους όρους της αίσθησης και της νόησης ως "πυρηνικούς" καθώς «είναι οί μόνου που έχουν οντολογικό βάρου, και που συνυφαίνονται, με όλες τις ένες τους, μ' αυτό που είναι και έτσι, μέσω της όμογένειας ή συγγένειας, επιτρέπουν τήν πρόσβαση στους δύο μεγάλους τόπους των όντων και, καθόσο είναι δυνατό, τόν καθορισμό τού τρόπου τού είναι τους».

⁶⁶⁸ Αριστοτέλης, *Περί Ψυχής*, Γ' 431b 24-26 πβ. F. M. Schoedter - Robert B. Todd, *Two Greek Aristotelian Commentators on the Intellect*, σ. 131.

«ὥσπερ γάρ ἐστιν αἰσθητά, ἃ κατ' ἐνέργειαν καὶ ἐνεργεία τὴν αἰσθησὶν ποιεῖ, οὕτω δεῖ εἶναι τινα καὶ τὰ τὸν νοῦν ποιοῦντα ἐνεργεία ὄντα αὐτὰ νοητά»⁶⁶⁹ δηλώνει τὴν επικρότηση τῆς ἀποψῆς που διατυπώθηκε παραπάνω. Κατ' ἀκολουθίαν στο προκείμενο χωρίο ὁ Ἀριστοτέλης ἐντοπίζει τὴν ἴδια ἀναλογία καὶ ἀναφορικά με τὴ ψυχὴ καθὼς «τῆς [...] ψυχῆς τὸ αἰσθητικὸν καὶ τὸ ἐπιστημονικὸν δυνάμει ταῦτόν ἐστι, τὸ μὲν ἐπιστητὸν τὸ δὲ αἰσθητόν»⁶⁷⁰. Τῆ θέσῃ αὐτῆ ἐπιβεβαιώνουν τὰ σχόλια τοῦ Θεμιστίου ὁ ὁποῖος δέχεται ὅτι «ἡ ψυχὴ τὰ ἰ μὲν δυνάμει εἶδη ἐστὶ, τὰ δὲ ἐνεργεία»⁶⁷¹ καὶ διευκρινίζει πῶς «ὅταν μὲν γὰρ ἔχη τὴν ἕξιν τῆς αἰσθήσεως καὶ τοῦ νοῦ, μὴ ἐνεργῆ δέ, δυνάμει ἐστὶ τὰ ὄντα, ὅταν δὲ ἐνεργῆ ταῖς ἕξεσιν ἀμφοτέραις, ἐνεργεία ἐστὶ τὰ ὄντα»⁶⁷². Ὁ Φιλόπονος, ἐξίσου, διατυπώνει τὴ συμφωνία τοῦ με κατηγορηματικὸ τρόπο σημειώνοντας πῶς ὁ Ἀριστοτέλης «ταῦτα διαιρεῖ εἰς τὸ δυνάμει καὶ ἐνεργεία καὶ δείκνυσι ταῦτα πάντα ἐν τῇ ψυχῇ ὄντα, καὶ τὸ μὲν δυνάμει ἐπίστασθαι τὰ δυνάμει, καὶ τὸ ἐνεργεία τὰ ἐνεργεία»⁶⁷³.

Προκειμένου νὰ ἐνισχύσει αὐτὴ τὴν ἐξάρτησιν μεταξύ αἰσθησῆς καὶ νόησῆς ὁ Ἀριστοτέλης ἐπισημαίνει πῶς «οὐδὲ πρᾶγμα οὐθέν ἐστὶ παρὰ τὰ μεγέθη [...] τὰ αἰσθητὰ κεχωρισμένον»⁶⁷⁴, ἀλλὰ, «ἐν τοῖς εἶδεσι τοῖς αἰσθητοῖς τὰ νοητὰ ἐστὶ»⁶⁷⁵ ἢ κατὰ τὴν διατύπωσιν τοῦ Φιλοπόνου «πάντα τὰ

⁶⁶⁹ Ἀφροδισιεύς, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 110, 13-15.

⁶⁷⁰ Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 431b 26-28.

⁶⁷¹ Θεμιστίος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 115, 15-16.

⁶⁷² Ο.π., σ. 115, 16-18.

⁶⁷³ Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 567, 9-11

⁶⁷⁴ Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 432a 3-4.

⁶⁷⁵ Ο.π., Γ' 432a 4-5· πβ. Θεμιστίος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 115, 35-116,3: «οἷς δὲ οὐδὲν εἶναι πρᾶγμα δοκεῖ παρὰ τὰ μεγέθη τὰ αἰσθητὰ κεχωρισμένον, τοῦτοισι ἀκολουθεῖ τὰ νοητὰ εἶδη τίθεσθαι ἐν τοῖς εἶδεσι τοῖς αἰσθητοῖς, τοιαῦτα δὲ τὰ ἰ τῇ ἀφαιρέσει λεγόμενα καὶ ὅσα τῶν αἰσθητῶν ἕξεις καὶ πάθη π π π τὰ δὲ ὥσπερ συμπεφυρμένα τῇ ὕλη, ἅπαντα δ' οὖν ὁμοῦ αὐτῆς ἐξημμένα».

ὄντα μεγέθη εἰσὶν αἰσθητά»⁶⁷⁶. Ο ἴδιος λαμβάνοντας αφορμὴ ἀπὸ το προαναφερθέν χωρίο προτείνει τὴν ἐξῆς ἐρμηνεία: «βούλεται [...] εἰπεῖν ὅτι τὰ νοήματα ἢ πρῶτά ἐστιν ἢ δεύτερα ἢ τρίτα, καὶ τὰ μὲν πρῶτα ὅτι ἀφαντάστως οἶδε, τὰ δὲ δεύτερα καὶ τρίτα μετὰ φαντασίας, εἰ καὶ πῆ μὲν ὡς ὀργάνῳ, πῆ δὲ ὡς ὑποκειμένῳ κέχρηται αὐτῇ»⁶⁷⁷. Συνεπῶς, κάποιος που δεν αισθάνεται τίποτα για τον Αριστοτέλη, «μηθὲν οὐθὲν ἂν μάθοι οὐδὲ ξυνείη»⁶⁷⁸. Ο Θεμιστιος, μάλιστα, για να ενισχύσει τὴν ἐγκυρότητα του συμπεράσματος που μόλις διατυπώθηκε παραθέτει τὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα του ἐκ γενετῆς τυφλοῦ ἢ κωφοῦ ο οποίος στερούμενος τῆς αἰσθησῆς τῆς ὄρασης καὶ τῆς ἀκοῆς ἀντίστοιχα «οὐκ ἂν μάθοι γεωμετρίαν, μήποτε δὲ οὐδ' ἂν φαντασθεῖη κύκλον ἢ τρίγωνον, εἰ μὴ θερμὸν ἴσως καὶ ψυχρὸν καὶ γλυκὺ καὶ πικρὸν καὶ (ὡς) τὸ εὐῶδες καὶ τὸ δυσῶδες, ἃ καὶ αἰσθάνεται»⁶⁷⁹, ἀφοῦ κατὰ τα λεγόμενα του Φιλοπόνου «πάσης ἐπιστήμης ἀρχὴ ἢ αἰσθησις [...] 'ἐφ' ὧν οὖν ἐκλείπει ἢ αἰσθησις, καὶ ἡ τοιαύτη ἐπιστήμη ἐκλιμπάνει»⁶⁸⁰. Συνακόλουθα, οἱ εἰκόνες μοιάζουν με αἰσθήματα, με τὴ διαφορά ὅτι δεν ἔχουν ὕλη, καθὼς σύμφωνα με τὴν παρατήρηση του Αριστοτέλη, «ὅταν [...] θεωρῆ, ἀνάγκη ἅμα φαντάσμά τι θεωρεῖν· τὰ γὰρ φαντάσματα ὡσπερ αἰσθήματά ἐστι, πλὴν ἄνευ ὕλης»⁶⁸¹. Ὅπως ἀποδίδει ο Φιλόππος, σχολιάζοντας τὸ παραπάνω χωρίο, ἡ παραπάνω σκέψη ἐμπίπτει στο γεγονός πως «αἰ μὲν [...] αἰσθήσεις περὶ τὰ ἔνυλα ἐνεργοῦσιν, ἢ δὲ φαντασία περὶ τὰ εἶδη μόνον. τινὲς δὲ τὸ πλὴν ἄνευ ὕλης τῷ νῶ φασιν αὐτὸν συνάπτειν· ἐπειδὴ γὰρ εἶπεν ὅτι κἂν φαντασία κἂν αἰσθήσει εἴπης

⁶⁷⁶ Φιλόππος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 568, 13.

⁶⁷⁷ Ο.π., σ. 568, 13-16.

⁶⁷⁸ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 432a 7-8.

⁶⁷⁹ Θεμιστιος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 116, 4-6.

⁶⁸⁰ Φιλόππος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 568, 29-32.

⁶⁸¹ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, Γ' 432a 8-10· πβ. F. M. Schroeder - Robert B. Todd, *Two Greek Aristotelian Commentators on the Intellect*, σ. 132.

κεχρησθαι τὸν νοῦν, ταῦτόν ἐστι, φησὶν ὅτι πλὴν ὁ νοῦς τὸ ἄνευ ὕλης γινώσκει»⁶⁸². Συνοψίζοντας τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τις ανωτέρω αναλύσεις καθίσταται εμφανές πως ο Αριστοτέλης θεωρεί κύριο γνώρισμα της ύπαρξης του ανθρώπου το αισθάνεσθαι και το νοεῖν, των οποίων η αμοιβαία εξάρτηση και λειτουργία αποτελεί την "αυτοσυνειδησία", καθώς όπως παρατίθεται σαφώς στα *Ἠθικά Νικομάχεια*, όταν βλέπουμε αισθανόμεστε ὅτι βλέπουμε και κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και με τις άλλες αισθήσεις, «ὥστε αισθανοίμεθ' ἂν, ὅτι αισθανόμεθα, καὶ νοοῖμεν, ὅτι νοοῦμεν»⁶⁸³, ὁπότε «τὸ δ' ὅτι αισθανόμεθα ἢ νοοῦμεν, ὅτι ἐσμέν· (τὸ γὰρ εἶναι ἢν αισθάνεσθαι ἢ νοεῖν)»⁶⁸⁴.

⁶⁸² Φιλόπονος, *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 569, 12-15.

⁶⁸³ Αριστοτέλης, *Ἠθικῶν Νικομαχείων*, 1170a 31-32.

⁶⁸⁴ Ο.π., 1170a 32-b 1.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΠΗΓΕΣ

Aquinas, Thomas, *A Commentary on Aristotle's De Anima*. Μετάφρ., Robert Pasnau, New Haven and London, Yale University Press, 1999.

-, «Εἰς τὴν "Περὶ Ψυχῆς" πραγματεία τοῦ Ἀριστοτέλους ἐξήγησις τοῦ Θωμᾶ ἐρμηνευθεῖσα παρὰ Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου», στο: Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου, *Ἄπαντα τὰ Εὕρισκόμενα. Oeuvres Complètes de Gennade Scholarios*. Publiées pour la première fois par † Mgr Louis Petit - † Χ.Α. Sideridès - Martin Jugie. Tome VI, Paris, 1933, σσ. 327-581.

-, *Summa Theologiae*, Cura et Studio Sac. Petri Caramello, cum Textu ex Recensione Leonina, Pars Prima et Prima Secundae, Italy, Marietti, 1952.

-, *Σούμμα Θεολογική*. Εξελληνισθείσα ὑπὸ Ἰωάννου Ν. Καρμίρη, Τόμος Α', Αθήνα, 1935.

Aristotelis Opera, ex recensione Immanuelis Bekkeri. Edidit Academia Regia Borussica, accedunt Fragmenta, Scholia, Index Aristotelicus, Vol. I-II. Editio altera addendis instruxit fragmentorum collectionem retractavit Olof Gigon, Berolini apud W. de Gruyter et Socios, 1960.

Αριστοτέλης, *De Anima*. Ed. Robert Drew Hicks, Amsterdam, Adolf M. Hakkert (Publ.), 1965.

-, *De Anima*. Ed. W. D. Ross, Oxford, Clarendin Press, 1961.

-, *Περί Ψυχῆς*. Μετάφρ., εισ., σχόλ., Βασίλειος Τατάκης, Ευάγγελος Παπανούτσος (Επιμ.), Αθήνα, Ζαχαρόπουλος, χ. χ.

-, *Περί Ψυχῆς*. Μετάφρ., εισ., σχόλ., Ι. Σ. Χριστοδούλου, Θεσσαλονίκη, Ζήτηρος, 1998.

Αφροδισιεύς, Αλέξανδρος, «Περί Ψυχῆς», στο: *Commentaria in Aristotelem Graeca*, Supplem. II, Pars I, Ivo Bruns (Ed.), Berolini, 1887.

Alexander of Aphrodisias on Aristotle on Sense Perception. Ed., - Transl., Alan Towey, London, Gerald Duckworth & Co. Ltd., 2000.

Fotinis, Athanasios P., *The De Anima of Alexander of Aphrodisias: a Translation and Commentary*, Washington, University Press of America, 1979.

Sharples, R. W., *Alexander Aphrodisiensis. De Anima libri Mantissa: A New Edition of the Greek Text*, Walter de Gruyter, 2008.

Todd, Robert B., *Alexander of Aphrodisias on Stoic Physics. A study of the De Mixtione with Preliminary Essays, Text, Translation and Commentary*, Leiden, E. J. Brill, 1976.

Diels, Hermann - Kranz, Walter, *Die Fragmente der Vorsokratiker. Griechisch und Deutsch*. Bd. II, Dublin/Zürich, Weidmann, 1996.

Diels, H. - Kranz, W., *Οι Προσωκρατικοί. Οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα*. Τόμος Β'. Απόδοση στα Νέα Ελληνικά - Επιμέλεια Βασ. Α. Κύρκος. Φιλολογική Εποπτεία Γεώργιος Α. Χριστοδούλου, Αθήνα, 2007.

Θεμίστιος, «Παράφρασις τῶν Περι Ψυχῆς Ἀριστοτέλους», στο: *Commentaria in Aristotelem Graeca, Voluminis V, Pars 3*, Ricardus Heinze (Ed.), Berolini, 1899.

Themistius on Aristotle on the Soul. Ed., - Transl., Robert B. Todd, London, Gerald Duckworth & Co. Ltd., 1996.

Νύσσης, Γρηγόριος, *Ἄπαντα τὰ ἔργα*. Τόμος 1. Μετάφρ., εισ., σχόλ., κειμ., ὑπό Αθηναγόρου Κοκκινάκη, Θεσσαλονίκη, Πατερικὲς ἐκδόσεις "Γρηγόριος Παλάμας", 1979.

Πλάτων, *Μένων*. Μετάφρ., εισ., σχόλ., Β. Ν. Τατάκης, Αθήνα, Ζαχαρόπουλος, 1954.

-, *Πολιτεία*, Εισαγ., ερμ., σημ., Κ. Δ. Γεωργούλης, Αθήνα, Σιδέρης, 1963.

-, *Πολιτεία*. Εισαγ., σημ., μετάφρ., ερμηνευτικά σημειώματα Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα, Πόλις, 2002.

-, *Πολιτεία*. Πρόλ., Ευάγγελος Παπανούτσος, Μετάφρ., εισ., σχόλ., Ιωάννης Γρυπάρης, Αθήνα, Ζαχαρόπουλος, 1954.

∂

-, *Τίμαιος*. Εισαγ., μετάφρ., σχόλ., Β. Κάλφας, Αθήνα, Πόλις, 1995.

-, Τίμαιος. Μετάφρ., εισ., σχόλ., Θ. Βλυζιώτης, Χ. Παπαναστασίου, Αθήνα, Ζαχαρόπουλος, χ.χ.

-, Φαίδρος. Μετάφρ., εισ., σχόλ., Ν. Αχείμαστος, Αθήνα, Ζαχαρόπουλος, χ.χ.

Σχολάριος, Γεννάδιος, Ἄπαντα τὰ Εὕρισκόμενα. *Oeuvres Complètes de Gennade Scholarios*. Publiées pour la première fois par † Mgr Louis Petit - † Χ.Α. Sideridès - Martin Jugie. Tome VI, Paris, 1933.

Φιλόπρονος, Ιωάννης, «Ἰωάννου Ἀλεξανδρέως εἰς τὴν Περί Ψυχῆς Ἀριστοτέλους σχολικαὶ ἀποσημειώσεις ἐκ τῶν συνουσιῶν Ἀμμωνίου τοῦ Ἐρμείου μετὰ τινῶν ἰδίων ἐπιστάσεων», στο: *Commentaria in Aristotelem Graeca*, Voluminis XV, Michael Hayduck (Ed.), Berolini, 1897.

Philoponus on Aristotle on the Soul 3.9 - 13 with Stephanus on Aristotle on Interpretation. Ed., - Transl., William Charlton, London, Gerald Duckworth & Co. Ltd., 2000.

On Aristotle on the Intellect. Ed., - Transl., William Charlton, London, Gerald Duckworth & Co. Ltd., 1991.

B. ΜΕΛΕΤΕΣ ΚΑΙ ΑΡΘΡΑ

Ackrill, J. K., «Aristotle's Definitions of *psuchê*», στο: Jonathan Barnes, Malcolm Schofield, Richard Sorabji (Eds.), *Articles on Aristotle. 4. Psychology and Aesthetics*, London, 1979, σσ. 65-75.

Annas, Julia, «Aristotle on Memory and the Self», στο: Martha C. Nussbaum and Amélie Oksenberg Rorty (Eds.), *Essays on Aristotle's De Anima*, Oxford, Clarendon Press, 1992, σσ. 297-311.

Anton, J. P., *Aristotle's Theory of Contrariety*, Λονδίνο, Routledge and Kegan Paul, 1957.

Amzen, Rüdiger (Hrsg.), *Aristoteles' De Anima. Eine verlorene spätantike Paraphrase in arabischer und persischer Überlieferung. Arabischer Text nebst kommentar, quellen geschichtlichen Studien und Glossaren*, Leiden - New York - Köllin, 1998.

Barnes, Jonathan, *Aristotle*, Oxford New York, Oxford University Press, 1982.

Baumgartner, H. M., «Bemerkungen zum Begriff des "symbebekos"», στο: *Πρακτικά Παγκοσμίου Συνεδρίου "Αριστοτέλης"* (Θεσσαλονίκη 7-14 Αυγούστου 1978), Τόμος III, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, 1982, σσ. 75-79.

Block, Irving, «Truth and Error in Aristotle's Theory of Sense Perception», *The Philosophical Quarterly*, 2 (1968), σσ. 1-9.

Blumenthal, H. J., «Alexander of Afrodiasias in the later Greek Commentaries on Aristotle's *De Anima*», στο: Jürgen Wiesner (Hrsg.), *Aristoteles Werk Und Wirkung Zweiter Band Kommentierung, Überlieferung, Nachleben*, Berlin-New York, Walter de Gruyter, 1987, σσ. 90-106.

-, *Aristotle and Neoplatonism in Late Antiquity: Interpretations of the Anima*, London, Duckworth, 1996.

-, «Body and Soul in Philoponus», *The Monist*, 69 (1986), σσ. 378-379.

-, – Robinson, H. (Eds.), *Aristotle and the Later Tradition*, Oxford, Oxford Studies in Ancient Philosophy, Supplem. vol., 1991.

-, «Themistius: the last Peripatetic commentator on Aristotle?», στο: Sorabji (Ed.), *Aristotle Transformed. The ancient commentators and their influence*, London, 1990, σσ. 113-123.

Bormann, Karl, *Πλάτων. Μετάφρ.*, Ιωάννης Γ. Καλογεράκος, Αθήνα, Ινστιτούτο του βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, 2006.

Brentano, Franz, «*Nous Poietikos: Survey of Earlier Interpretations*», στο: Martha C. Nussbaum and Amélie Oksenberg Rorty (Eds.), *Essays on Aristotle's De Anima*, Oxford, Clarendon Press, 1992, σσ. 313-341.

Carlo, Natali, «Προβλήματα περί του τελικού αιτίου κατά τον Αριστοτέλη». Μετάφρ., Μαρία Πρωτόπαππα-Μαρνέλη, *Φιλοσοφία*, 32 (2002), σσ. 81-93.

Chadwick, Henry, «Philoponus the Christian Theologian», στο: Richard Sorabji (Ed.), *Philoponus and the rejection of Aristotelian science*, σσ. 41-56.

Constantini, Elio, «La connaissance ontologique, l' intentionalité et le finalisme chez Aristote et chez Husserl», στο: *Πρακτικά Παγκοσμίου Συνεδρίου "Αριστοτέλης"* (Θεσσαλονίκη 7-14 Αυγούστου 1978), Τόμος II, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, 1981, σσ. 43-47.

Descartes, René, *Τα πάθη της ψυχής*. Εισαγωγή - Μετάφρ., Γιάννης Πρελορέντζος, Αθήνα, Κριτική, 1996.

Düiring, Ingerman, *Ο Αριστοτέλης. Παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*. Μετάφρ., Π. Κοτζιά- Παντελή, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1991.

Elders, Leo, *Aristotle's Theology. A commentary of Book Λ of the Metaphysics*, Assen, 1972.

Fay, T. A., «Κριτική εξέταση των αντιλήψεων του Αριστοτέλους περί της ακρασίας», *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, 9 (1992), σσ. 209-215.

Føllesdal, Dagfinn, «Η θεωρία της προθεσιακότητας του Husserl και η ερμηνεία της φιλοσοφίας του Αριστοτέλη». Μετάφρ., Γιώργος Ρουσόπουλος, στο: Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου (Επιμ.), *Διεθνές Συνέδριο Φιλοσοφίας: Η επικαιρότητα της Αρχαίας Ελληνικής Φιλοσοφίας* (Ρέθυμνο, 26-28 Οκτωβρίου 1995), Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1997, σσ. 279-287.

Fotinis, Athanasios P., «Alexander on Aristotle's Notion of the Intellect as Agent», στο: *Πρακτικά Παγκοσμίου Συνεδρίου "Αριστοτέλης"* (Θεσσαλονίκη 7-14 Αυγούστου 1978), Τόμος I, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, 1981, σσ. 160-167.

Frede, Dorothea, «The Cognitive Role of Phantasia in Aristotle», στο: Martha C. Nussbaum and Amélie Oksenberg Rorty (Eds.), *Essays on Aristotle's De Anima*, Oxford, Clarendon Press, 1992, σσ. 279-295.

Freeland, Cynthia, «Aristotle on the Sense of Touch», στο: Martha C. Nussbaum and Amélie Oksenberg Rorty (Eds.), *Essays on Aristotle's De Anima*, Oxford, Clarendon Press, 1992, σσ. 227-248.

Fritz, Kurt von, «Νόος and νοεῖν in the Homeric Poems», *Classical Philology*, v. 38, no 2 (April 1943), σσ. 79-93.

-, «Νοῦς, νοεῖν and their derivatives in Pre-socratic Philosophy (excluding Anaxagoras). Part II. The post Parmedian period», *Classical Philology*, v. 41, no 1 (January 1946), σσ. 12-34.

Garrett, A. V., «The Ancient Commentators on Aristotle», *Graduate Faculty Philosophy Journal*, 17 (1994), σσ. 377-391.

Gauchy, Venant, «A propos du νοῦς ποιητικός: Aristote et Thomas d' Aquin», στο: *Πρακτικά Παγκοσμίου Συνεδρίου "Αριστοτέλης"* (Θεσσαλονίκη 7-14 Αυγούστου 1978), Τόμος II, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, 1981, σσ. 276-280.

Gerson, Lloyd P. (Ed.), *Aristotle's Critical Assessments*, V. III, *Psychology and Ethics*, London and New York, 1999.

Gotthelf, A., «Aristotle's Conception of Final Causality», *Review of Metaphysics*, 30 (1976), σσ. 226-254.

Guthrie, W.K.C., *A History of Greek Philosophy. VI Aristotle: An Encounter*, Cambridge - New York - Port Chester - Melbourne - Sydney, Cambridge University Press, 1990 ('1981).

Heinaman, Robert, «Aristotle and the Mind-Body Problem», στο: Lloyd P. Gerson (Ed.), *Aristotle Critical Assessments, V. III, Psychology and Ethics*, London and New York, 1999, σσ. 32-49.

Ingenkamp, H. G., «Naturwissenschaftliches in introspektiver Psychologie das Aufdämmer des Personalitätsbegriffs bei Aristoteles», στο: *Πρακτικά Παγκοσμίου Συνεδρίου "Αριστοτέλης"* (Θεσσαλονίκη 7-14 Αυγούστου 1978), Τόμος III, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, 1982, σσ. 258-261.

Jannone, Antonio, «Un essai d' explication du passage d' Aristote, *De Anima* 404b 16-21», στο: *Πρακτικά Παγκοσμίου Συνεδρίου "Αριστοτέλης"* (Θεσσαλονίκη 7-14 Αυγούστου 1978), Τόμος I, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, 1981, σσ. 265-272.

Jonathan Barnes, Malcolm Schofield, Richard Sorabji (Eds.), *Articles on Aristotle. 4. Psychology and Aesthetics*, London, 1979.

Kahn, Charles H. «Sensation and Consciousness in Aristotle's Psychology», στο: Jonathan Barnes, Malcolm Schofield, Richard Sorabji (Eds.), *Articles on Aristotle. 4. Psychology and Aesthetics*, London, 1979, σσ. 1-31.

Kolslicki, Kathrin, «Aristotle's Mereology», *The Journal of Philosophy*, v. 103, no 12 (December 2006), σσ. 715-736.

Kuksewicz, Zdzislaw, «Trois lignes d'interprétations de la théorie d' Aristote de l' âme: Albert le Grand, Siger de Brabant, Thomas d' Aquin», στο: *Πρακτικά Παγκοσμίου Συνεδρίου "Αριστοτέλης"* (Θεσσαλονίκη 7-14 Αυγούστου 1978), Τόμος II, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, 1981, σσ. 125-129.

Kullmann, Wolfgang, *Η πολιτική σκέψη του Αριστοτέλη. Μετάφρ., Α. Ρεγκάκος*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1996.

Kung, Joan, «To οὐ ἔνεκα in Biological Explanation», στο: *Πρακτικά Παγκοσμίου Συνεδρίου "Αριστοτέλης"* (Θεσσαλονίκη 7-14 Αυγούστου 1978), Τόμος IV, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, 1983, σσ. 300-318.

Lautner, P., «Philoponus in De Anima III: Quest for an Author», *Classical Quarterly*, 42 (1992), σσ. 510-522.

Lohdi, Roubina, «Η ποιητική αιτία στον Αριστοτέλη και τον Αβερρόη», στο: Δ. Ζ. Ανδριόπουλος (Εκδ.) - Ν. Μελισσίδης (Επιμ.), *Αριστοτέλης. Οντολογία - Γνωσιοθεωρία - Ηθική - Πολιτική Φιλοσοφία*, Αθήνα, Πιτσιλός, 1996, σσ. 572-622.

Long, A. A., *Η Ελληνιστική Φιλοσοφία. Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί. Μετάφρ., Στυλιανός Δημόπουλος - Μυρτώ Δραγώνα - Μονάχου*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 2003.

Lyons, M. C. (Ed.), *Themistius Paraphrasis in libros Aristotelis de Anima*, London, 1973.

Mamo, Plato S., «The Active intellect and Aristotle's God», στο: *Πρακτικά Παγκοσμίου Συνεδρίου "Αριστοτέλης"* (Θεσσαλονίκη 7-14 Αυγούστου 1978), Τόμος I, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, 1981, σσ. 168-171.

Martin, James T. H., «Evidence in support of a divine active mind in "De anima"», *Σκέψεις-Skepsis*, 2 (1991), σσ. 94-103.

Miller, Alfred E. – Miller, Maria G., «Η αριστοτελική εντελέχεια ως παράδειγμα για τα σύγχρονα προβλήματα υγείας: Η οντολογική εξήγηση της ψυχής», στο: Κ. Βουδούρης (Επιμ.), *Πρακτικά Θ' Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Φιλοσοφίας. Φιλοσοφία και Ιατρική: Ένας διάλογος* (Κως - Κάλυμνος, 1997), Αθήνα, Ιωνία, 1998, σσ. 154-160.

Moraux, P., «Le "de Anima" dans la tradition grecque. Quelques aspects de l'interprétation du traité, de Théophraste à Thémistius», στο: G.E.R. Lloyd & G.E.L. Owen (Eds.), *Aristotle on Mind and the Senses*, Cambridge, 1978, σσ. 281-324.

Norman, Richard, «Aristotle's philosopher-God», στο: Jonathan Barnes, Malcolm Schofield, Richard Sorabji (Eds.), *Articles on Aristotle. 4. Psychology and Aesthetics*, London, 1979, σσ. 93-102.

Nussbaum, Martha C. and Oksenberg Rorty, Amélie (Eds.), *Essays on Aristotle's De Anima*, Oxford, Clarendon Press, 1992.

Riel, Gerd van, Destrée, Pierre (Eds.), *Ancient Perspectives on Aristotle's De Anima*, Leuven, Leuven University Press, 2009.

Rist, John M., «Notes on Aristotle *De Anima* 3.5», *Classical Philology*, v. 61, no 1 (January 1966), σσ. 8-20.

Rorty, Amélie Oksenberg, «De Anima: its Agenda and its Recent Interpreters», Martha C. Nussbaum and Amélie Oksenberg Rorty (Eds.), στο: *Essays on Aristotle's De Anima*, Oxford, Clarendon Press, 1992, σσ. 7-13.

Ross, W. D., *Aristotle with an Introduction by John L. Ackrill*, Routledge, London and New York, 1995.

-, *Αριστοτέλης. Μετάφρ.*, Μαριλίζα Μητσού, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1991.

Schofield, Malcolm, «Aristotle on the Imagination», στο: Martha C. Nussbaum and Amélie Oksenberg Rorty (Eds.), *Essays on Aristotle's De Anima*, Oxford, Clarendon Press, 1992, σσ. 249-277.

Schroeder, F. M., «Light and the active intellect in Alexander and Plotinus», *Hermes*, 112 (1984), σσ. 239-248.

-, «The Analogy of the Active Intellect to Light in the "De Anima" of Alexander of Afrodisias», *Hermes*, 109 (1981), σσ. 215-225.

-, «The Provenance of the "De Intellectu" attributed to Alexander of Afrodisias», *Documenti & Studi sulla Tradizione Filosofica Medievale*, 8 (1997), σσ. 105-120.

-, - Todd, Robert B., *Two Greek Aristotelian Commentators on the Intellect*, Canada, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1990.

Sharples, Robert W., «The school of Alexander?», στο: Sorabji (Ed.), *Aristotle Transformed. The ancient commentators and their influence*, London, 1990, σσ. 83-111.

Sheppard, A., «Phantasia and Mental Images: Neoplatonist Interpretations of "De Anima" 3.3», στο: H. J. Blumenthal - H. Robinson (Eds.), *Aristotle and the Later Tradition*, Oxford, Oxford Studies in Ancient Philosophy, Supplem. vol., 1991, σσ. 165-173.

Shields, Christopher, «Soul and Body in Aristotle», στο: Lloyd P. Gerson (Ed.), *Aristotle Critical Assessments*, V. III, Psychology and Ethics, London and New York, 1999, σσ. 1-31.

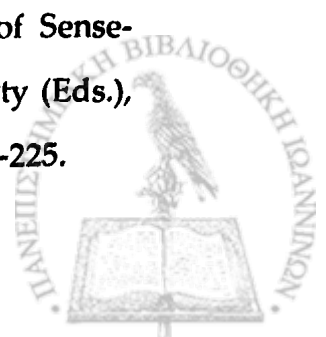
Sorabji, Richard, «Aristotle on Demarcating the Five Senses», στο: Jonathan Barnes, Malcolm Schofield, Richard Sorabji (Eds.), *Articles on Aristotle. 4. Psychology and Aesthetics*, London, 1979, σσ. 76-92.

-, «Body and Soul in Aristotle», στο: Jonathan Barnes, Malcolm Schofield, Richard Sorabji (Eds.), *Articles on Aristotle. 4. Psychology and Aesthetics*, London, 1979, σσ. 42-64.

-, (Ed.), *Aristotle Transformed. The ancient commentators and their influence*, London, 1990.

-, (Ed.), *Philoponus and the rejection of Aristotelian science*, London, Gerald Duckworth & Co. Ltd., 1987.

-, «Intentionality and Physiological Processes: Aristotle's Theory of Sense-Perception», στο: Martha C. Nussbaum and Amélie Oksenberg Rorty (Eds.), *Essays on Aristotle's De Anima*, Oxford, Clarendon Press, 1992, σσ. 195-225.

Stegmüller, W., «Das Universalienproblem eins und jetzt», *Archiv für Philosophie*, 6 (1956), σσ. 192-225· 7 (1957), σσ. 45-81.

Stevens, Annick, «L'apparition de la conscience dans le *De anima* et d' autres oeuvres d' Aristote», στο: Gerd van Riel, Pierre Destrée (Eds), *Ancient Perspectives on Aristotle's De Anima*, Leuven, Leuven University Press, 2009, σσ. 35-48.

Synan, Edward A. (Ed.), *Questions on the De Anima of Aristotle by Magister Adam Burley and Dominus Walter Burley*, Leiden-New York-Kölin, E.J. Brill, 1997.

Tracy, Theodore, «The soul/boatman analogy in Aristotle's *De Anima*», *Classical Philology*, v. 77, no 2 (April 1982), σσ. 97-112.

Turnbull, Kenneth, «Aristotle on Imagination: *De Anima* iii 3*», στο: Lloyd P. Gerson (Ed.), *Aristotle Critical Assessments*, V. III, Psychology and Ethics, London and New York, 1999, σσ. 83-100.

Vennebusch, J., «Die Interpretation von *de anima* III, 5 bei Albertus Magnus und anderen Lateinischen Kommentatoren», στο: Πρακτικά Παγκοσμίου Συνεδρίου "Αριστοτέλης" (Θεσσαλονίκη 7-14 Αυγούστου 1978), Τόμος II, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, 1981, σσ. 154-158.

Verrycken, Koenraad, «The development of Philoponus' thought and its chronology», στο: Sorabji (Ed.), *Aristotle Transformed. The ancient commentators and their influence*, London, 1990, σσ. 233-274.

Vincenzo, J. P., «Plato and Aristotle on the soul», *Φιλοσοφία*, 19-20 (1989-1990), σσ. 269-277.

Wedin, Michael V., *Mind and Imagination in Aristotle*, New Haven and London, Yale University Press, 1988.

Wiesner, Jürgen (Hrsg.), *Aristoteles Werk Und Wirkung Zweiter Band Kommentierung, Überlieferung, Nachleben*, Berlin-New York, Walter de Gruyter, 1987.

Αλυφαντή, Γεωργία Ανδρ., «Αριστοτέλους "Περί Ψυχής". Η ψυχή ως η πρώτη εντελέχεια σώματος φυσικού εν δυνάμει ζώην έχοντος», στο: Παναγιώτης Κων. Μητροπέτρος (Επιμ.), *Προσεγγίσεις στον Αριστοτέλη*, Αθήνα, Δήμος Κερατσινίου, 1999, σσ. 291-314.

Ανδριόπουλος, Δ. Ζ., *Αρχαία Έλληνική Γνωσιοθεωρία. Συμβολή στη διερεύνηση του προβλήματος αντίληψη και γνώση*. Μετάφρ., και επιμ., Στ. Δημόπουλος, Θεσσαλονίκη, εκδ. Βάνιας, 1988.

- (Εκδ.) - Μελισσίδης, Ν. (Επιμ.), *Αριστοτέλης. Οντολογία - Γνωσιοθεωρία - Ηθική - Πολιτική Φιλοσοφία*, Αθήνα, Πιτσιλός, 1996.

Βουδούρης, Κ. (Επιμ.), *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Φιλοσοφίας: Ιωνική Φιλοσοφία* (Σάμος, 1988), Αθήνα, 1990.

- (Επιμ.), *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Φιλοσοφίας: Ελληνική φιλοσοφία και Γνωσιοθεωρία*, (Σάμος - Πάτμος, Αύγουστος 2000), Αθήνα, 2001.

- (Επιμ.), Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Φιλοσοφίας: Ελληνιστική Φιλοσοφία, (Ρόδος-Λίνδος, 1992), Αθήνα, 1994.

- (Επιμ.), Πρακτικά Θ' Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Φιλοσοφίας. Φιλοσοφία και Ιατρική: Ένας διάλογος (Κως - Κάλυμνος, 1997), Ιωνία, Αθήνα, 1998.

Γέρος, Θεόφραστος, «Νους ποιητικός - νους παθητικός», Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση, 1 (1984), σσ. 164-171.

Γεωργούλης, Κωνσταντίνος Δ., Αριστοτέλης ο Σταγίριτης, Πρόλογος Κωνσταντίνου Ι. Δεσποτόπουλου. Βιβλιογραφική Ενημέρωση Ιωάννου Γ. Καλογεράκου, Θεσσαλονίκη, Ιστορική και Λαογραφική εταιρεία Χαλκιδικής, 2000.

Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, Αθανασία, «Κοινός Νους και Σκεπτικισμός: Thomas Reid versus David Hume», στο: Πρακτικά Β' Διεθνούς Συμποσίου Φιλοσοφίας και Διεπιστημονικής Έρευνας. Σκεπτικισμός: Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις (Ζαχάριω-Αρχαία Ολυμπία, 1988), Αθήνα, 1990, σσ. 219-245.

Γρηγοροπούλου, Βασιλική, «Το πρόβλημα ψυχής - σώματος στον Καρτέσιο», Αξιολογικά (1999), σσ. 161-184.

Διζικιρίκης, Γιώργος, «Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας και η φαντασία στο Περί Ψυχής του Αριστοτέλη - Κριτική στις απόψεις του Κ. Καστοριάδη», Οντοπία, 30 (1998), σσ. 149-160.

Θανασάς, Π., «Φαίδων 96a-102a: Μια φιλοσοφική αυτοβιογραφία», Δευκαλίων, 17 (1999), σσ. 5-22.

Θεοδωρακόπουλος, Ιωάννης Ν., «Σχέσεις Αριστοτέλους προς Πλάτωνα», στο: *Πρακτικά Παγκοσμίου Συνεδρίου "Αριστοτέλης"* (Θεσσαλονίκη 7-14 Αυγούστου 1978), Τόμος Ι, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, 1981, σσ. 79-86.

Ιεροδιακόνου, Χ. Σ., *Ψυχολογικά θέματα στον Αριστοτέλη από τη σκοπιά ενός ψυχιάτρου*, Θεσσαλονίκη, Μαστοριδής, 2004.

Καραμπατζάκη-Περδίκη, Ελένη, *Ο Ποσειδώνιος και η Αρχαία Στοά. Συμβολή στη μελέτη της στωικής φιλοσοφίας*, Ιωάννινα, 1998.

Καραφύλλης, Γρηγόρης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Φιλοσοφικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα, 2008.

Καστοριάδης, Κορνήλιος, «La double découverte de l' imagination par Aristote», στο: *Πρακτικά Παγκοσμίου Συνεδρίου "Αριστοτέλης"* (Θεσσαλονίκη 7-14 Αυγούστου 1978), Τόμος ΙV, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, 1983, σσ. 210-214.

-, «Η φαντασική θέσμιση της κοινωνίας». Μετάφρ., Σ. Χαλικιάς - Γ. Σπαντιδάκη - Κ. Σπαντιδάκης, Επιμ., Κ. Σπαντιδάκης, Εκδ., Ράππα, 1985.

-, «Ουδέποτε νοεί άνευ φαντάσματος η ψυχή. Αποσπάσματα», *Τομές*, 8 (1977), σσ. 3-12.

Κούτρας, Δ. Ν. (Εκδ.), *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Αριστοτελικής Φιλοσοφίας: Η Αριστοτελική ηθική και οι επιδράσεις της* (Αθήνα, 24-26 Μαΐου 1995), Αθήνα, 1996.

- (Επιμ.), *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Αριστοτελικής φιλοσοφίας-Περί ποιητικής και ρητορικής τέχνης κατ' Αριστοτέλη* (Αθήνα, 2001), Αθήνα, Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών, 2003.

Μητροπέτρος, Παναγιώτης Κων. (Επιμ.), *Προσεγγίσεις στον Αριστοτέλη*, Αθήνα, Δήμος Κερατσινίου, 1999.

Μιχαηλίδης, Κωνσταντίνος, «Η έννοια της φαντασίας κατά τον Ζήνωνα. Παραλληλισμός με την αριστοτελική αντίληψη περί φαντασίας», στο: Κ. Βουδούρης (Επιμ.), *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Φιλοσοφίας: Ελληνιστική Φιλοσοφία*, (Ρόδος-Λίνδος, 1992), Αθήνα, 1994, σσ. 230-243.

-, «Η μεσότητα ως συνθετική αρχή της ψυχής κατά τον Αριστοτέλη», στο: Δ. Ζ. Ανδριόπουλος (Εκδ.) - Ν. Μελισσίδης (Επιμ.), *Αριστοτέλης. Οντολογία - Γνωσιοθεωρία - Ηθική - Πολιτική Φιλοσοφία*, Αθήνα, Πιτσιλός, 1996, σσ. 413-422.

Μουρέλος, Γ., «Οι έννοιες της ουσίας και του συμβεβηκότος στην Οντολογία του Αριστοτέλη», στο: Δ. Ζ. Ανδριόπουλος (Εκδ.) - Ν. Μελισσίδης (Επιμ.), *Αριστοτέλης. Οντολογία - Γνωσιοθεωρία - Ηθική - Πολιτική Φιλοσοφία*, Αθήνα, Πιτσιλός, 1996, σσ. 295-309.

Μπαρτζελιώτης, Λεωνίδας Κ., *Αίσθηση και Επιστήμη*, Αθήνα, 1992.

-, *Η κριτική του Αριστοτέλους παρά Πλήθωνι ως έκφρασις του αντιαριστοτελισμού κατά τον ΙΕ' αιώνα*, Αθήνα, 1980.

-, «Η υπό Πλήθωνος κριτική της αριστοτελικής τελεολογίας», στο: Δ. Ζ. Ανδριόπουλος (Εκδ.) - Ν. Μελισσίδης (Επιμ.), *Αριστοτέλης. Οντολογία - Γνωσιοθεωρία - Ηθική - Πολιτική Φιλοσοφία*, Αθήνα, Πιτσιλός, 1996, σσ. 562-571.

Μπέγζος, Μάριος Π., «Το ανθρώπινο σώμα στη φιλοσοφία της θρησκείας από την ελληνική οντολογία στη βυζαντινή θεολογία», *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, 9 (1992), σσ. 21-28.

Μποζώνης, Γ., «Η κριτική των Πλατωνικών Ιδεών από τον Αριστοτέλη», *Χρονικά Αισθητικής*, 25-26 (1986-1987), σσ. 181-188.

Νικολαΐδου, Ελισάβετ, «Η Αριστοτελική θεωρία για την ψυχή: η έννοια του φυσικού σώματος στον ορισμό της ψυχής», *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, 25 (2008), σσ. 47-53.

Νούτσος, Παναγιώτης Χρ., *Ο νομιναλισμός: Οι κοινωνικοπολιτικές προϋποθέσεις της υστερομεσαιωνικής φιλοσοφίας*, Αθήνα, Κέδρος, 1980.

Παπαδής, Δημήτρης Ι., «Αισθητική και νοητική γνώση στον Ηράκλειτο», στο: Κ. Βουδούρης (Επιμ.), *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Φιλοσοφίας: Ιωνική Φιλοσοφία* (Σάμος, 1988), Αθήνα, 1990, σσ. 149-159.

-, «Η έννοια του Θεού στον Αριστοτέλη ως "νοήσεως νόησις"», *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, 8 (1991), σσ. 130-142.

-, «Η ενότητα και η πολλότητα της ψυχής κατά Αριστοτέλη, Αλέξανδρο Αφροδισιέα και Θωμά Ακινάτο», *Φιλοσοφία*, 15-16 (1985-1986), σσ. 298-317.

-, «Ο "κοινότατος λόγος" της ψυχής κατά τον Αριστοτέλη», *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, 3 (1986), σσ. 3-14.

-, «Ο μύθος της ψυχής του Πλατωνικού "Φαίδρου"», *Φιλοσοφία*, 19-20 (1989-1990), σσ. 472-479.

Παπαχατζής, Γεώργιος Μ., «Ο Αριστοτέλης ως θεμελιωτής των φιλοσοφικών και επιστημονικών εννοιών», στο: *Πρακτικά Παγκοσμίου Συνεδρίου "Αριστοτέλης"* (Θεσσαλονίκη 7-14 Αυγούστου 1978), Τόμος II, Αθήνα, 1981, Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, σσ. 327-331.

Πελεγρίνης, Θ. Ν., «Παρατηρήσεις στην Αριστοτελική έννοια της ελεύθερης πράξεως», στο: *Πρακτικά Παγκοσμίου Συνεδρίου "Αριστοτέλης"* (Θεσσαλονίκη 7-14 Αυγούστου 1978), Τόμος III, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, 1982, σσ. 282-285.

Πεντζοπούλου-Βαλαλά, Τερέζα, *Προβολές στον Αριστοτέλη*, Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 1998.

Πέτσιος, Κώστας Θ., «Ανθρωπολογία και Γνωσιοθεωρία στις απαρχές 18^{ου} αιώνας. Descartes και Νεοελληνική σκέψη», *Ο Εραμιστής*, 22 (1999), σσ. 44-79.

-, *Η Περί Φύσεως συζήτηση στη Νεοελληνική Σκέψη. Όψεις της φιλοσοφικής διερεύνησης από τον 15^ο ως τον 19^ο αιώνα*, Ιωάννινα, 2003 (ανατύπωση: 2006).

-, *Φιλοσοφικές έννοιες ως τρόπος επιχειρηματολογίας στους Αττικούς Ρήτορες*. Διδακτορική Διατριβή, Γιάννινα, 1993.

-, «Ψυχή – Σώμα στη φιλοσοφική θεώρηση του Βικεντίου Δαμοδοῦ. Μία πρώιμη αξιοποίηση της καρτεσιανής σκέψης», *Δωδώνη*, ΚΖ (1998), σσ. 169-188.

Πρακτικά Β' Διεθνούς Συμποσίου Φιλοσοφίας και Διεπιστημονικής Έρευνας: Σκεπτικισμός: Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις (Ζαχάρω-Αρχαία Ολυμπία, 1988), Αθήνα, 1990.

Πρακτικά Β' Πανελληνίου Συμποσίου: Η Αριστοτελική σκέψη (Κασσάνδρα Χαλκιδικής, 1987), Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας, 1989.

Πρακτικά Παγκοσμίου Συνεδρίου "Αριστοτέλης" (Θεσσαλονίκη, 7-14 Αυγούστου 1978), Τόμοι I-IV, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, 1981-1983.

Πρελορέντζος, Γιάννης, «Εισαγωγικές παρατηρήσεις σχετικά με την προσέγγιση των παθών της ψυχής στον Αριστοτέλη και στη νεότερη φιλοσοφία», στο: Δ. Ν. Κούτρας, *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Αριστοτελικής φιλοσοφίας: Περί ποιητικής και ρητορικής τέχνης κατ' Αριστοτέλη* (Αθήνα, 2001), Αθήνα, Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών, 2003, σσ. 306-340.

Σιδηροπούλου, Χρυσή, «Η έννοια της ψυχής ως όχημα γνώσης: από τον Φαίδωνα του Πλάτωνα στο *Περί Ψυχής και Αναστάσεως* του Γρηγορίου Νύσσης», στο: Κ. Βουδούρης (Επιμ.), *Πρακτικά ΙΒ' Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Φιλοσοφίας: Ελληνική φιλοσοφία και Γνωσιοθεωρία*, (Σάμος - Πάτμος, Αύγουστος 2000), Αθήνα, 2001, σσ. 171-177.

Σκαλτσάς, Θ., «Η φύση του φρόνιμου», στο: Δ. Ζ. Ανδριόπουλος (Εκδ.) - Ν. Μελισσίδης (Επιμ.), *Αριστοτέλης. Οντολογία - Γνωσιοθεωρία - Ηθική - Πολιτική Φιλοσοφία*, Αθήνα, Πιτσιλός, 1996, σσ. 196-230.

Σταυροπούλου, Θεοδ. Γ., «Αριστοτέλης, ο θεμελιωτής της επιστημονικής μεθόδου και των αξιών του επιστημονικού ανθρωπισμού», στο: *Πρακτικά Παγκοσμίου Συνεδρίου "Αριστοτέλης"* (Θεσσαλονίκη 7-14 Αυγούστου 1978), Τόμος III, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, 1982, σσ. 331-351.

Τεμπέλης, Ηλίας, «Η γνωστική ικανότητα του νου ως ψυχικής δύναμης κατά τον Ιωάννη Φιλόπονο», στο: Κ. Βουδούρης (Επιμ.), *Πρακτικά IB' Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Φιλοσοφίας: Ελληνική φιλοσοφία και Γνωσιοθεωρία*, (Σάμος - Πάτμος, Αύγουστος 2000), Αθήνα, 2001, σσ. 194-204.

Τσούνα, Βούλα, «Νοείν και αισθάνεσθαι στον Αριστοτέλη και στον Επίκουρο», στο: *Πρακτικά Β' Πανελληνίου Συμποσίου: Η Αριστοτελική σκέψη* (Κασσάνδρα Χαλκιδικής, 1987), Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας, 1989, σσ. 119-127.

Χρόνης, Νικόλαος, «Πράξεις και αισθήσεις», στο: Δ. Ν. Κούτρας (Εκδ.), *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Αριστοτελικής Φιλοσοφίας: Η Αριστοτελική ηθική και οι επιδράσεις της* (Αθήνα, 24-26 Μαΐου 1995), Αθήνα, 1996, σσ. 347-356.

KOURTI MYRSINI

«NOEIN AND ΑΙΣΘΑΝΕΣΘΑΙ IN ARISTOTLE'S *DE ANIMA*: THE
HERMENEUTIC CONTRIBUTION OF THE HELLENIC TRADITION
(ALEXANDER AFRODISIEUS, THEMISTIUS, IOANNIS PHILOPONUS)»

Summary

The aim of the present thesis is the hermeneutic reconstruction of the concepts *νοεῖν* and *αἰσθάνεσθαι* in Aristotle's treatise *De Anima*. The latter, as is known, has devoted an extensive part of his essay in order to elucidate the specific concepts and attempts to explicate the mutual connection of sense and intellect so as to conclude to the unity of subject and self-consciousness. In the current thesis, after some fundamental remarks on Aristotle's treatise *De Anima* we aim at highlighting the role of the terms *νοεῖν* and *αἰσθάνεσθαι* in the Aristotelian essay by utilizing the hermeneutic approaches of the Commentators Alexander Aphrodisieus, Themistius and Ioannis Philoponus. The thesis is divided into four chapters, each of them is examining specific aspects of this issue. All of them contribute to its understanding, so they can lead us to safe conclusions. The first chapter gives the context in which arise the terms that concern us with a summary of Aristotle's treatise and even with general critical comments *on the soul* theory. Then, we examine singularly the basic characteristics, the function and contribution of sense initially and of mind afterwards, to define in the next chapter their affinity and relevance. The thesis is accomplished with the conclusion that *νοεῖν* and *αἰσθάνεσθαι*, namely the self-consciousness, constitute a basic characteristic of human existence.

